

MAGYAR NYELVŐR

138. ÉVF.

*

2014. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Werbőczy István Hármaskönyvének magyar és horvát fordítása

A Werbőczy István összeállította törvény- és szokásjoggyűjteménynek, a Hármaskönyvnek (Tripartitum), amint azt a róla szóló gazdag magyar és nemzetközi szakirodalom is tanúsítja, megvan a maga történelmi, valamint jog- és művelődéstörténeti jelentősége. Solymosi László „a középkor végi jogi írásbeliség legnagyobb teljesítményének” nevezi (Solymosi 2011: 497), de meggyőznek erről – egyebek mellett – a nemrég tartott „Beszámoló a magyar jog fejlődéséről” című konferenciának a Tripartitum európai szellem alapját és jelentőségét elemző előadásai is (<http://w.w.w.btk.mta.hu/aktualis-main/527-beszamolo-jogtortenet-kon>).

Werbőczy munkájának csaknem korabeli magyar és horvát fordítása több szempontból is kutatásra érdemes téma a jogtörténészekon kívül a filológusok számára is. A következőkben a mű jelentőségének vázlatos bemutatása után horvát és a magyar fordításának néhány jellegzetességével foglalkozom; elsősorban azokkal, amelyek alapján a fordítók, Veres Balázs és Ivan Pergošić nyelvi leleménye (pl. bizonyos latin grammatikai szerkezetek magyar vagy horvát nyelven való közérthető visszaadása), valamint az a tény, hogy az eredeti szöveget mindketten jelentősen rövidítették, illusztrálható, sőt megokolható is lesz. A Tripartitum általános jellemzéséül a fentebb hivatkozott munkákon kívül a horvát fordítás kiadójának, Karel Kadlecnek a véleményét, Bónis György és Dietmar Willoweit értékelését, valamint magának a horvát fordítónak, Ivan Pergošićnak a magyar–horvát történelmi kapcsolatok fontos és tanulságos múltjára való utalását tartalmuk miatt eredetiben, a szerb és a horvát szöveget természetesen magyar fordításban is idézem.

Eredeti ortográfiával teszem közzé Pergošić ajánlását és bevezetését, a bemutatott és elemzett szövegeket mai helyesírással közlöm, egy-két olyan ma már régies és az érvényben levő szabályoknak sem megfelelő, néhány szóra korlátozódó szóalakat azonban, amelyek még a 19. század közepén létrejött és elfogadott irodalmi nyelvben sem voltak szokatlanok, a mai horvát helyesírás szabályai szerinti átírt szövegekben is megtartottam; általában olyanokat, amelyek manapság sem hatnak túlságosan archaikusnak, sőt a törvényszövegeknek még némi „couleur locale”-t is adnak. A német szövegeket (mélátások, értelmezések) nem fordítom magyarra.

A Tripartitum horvát fordításának sajtó alá rendezője és kiadója, Karel Kadlec előszavában (Schiller Bódog és Timon Ákos kutatásaira is utalva) Werbőczy munkájának elsősorban közös (magyar–horvát) történelmi jelentőségét emeli ki (Kadlec–Polívka 1909: II): „Tripartitum nije sadržavao samo pravo mađarskog

porekla, koje je vredelo i za Slovene, nego je to upravo srednjevekovno građansko i javno pravo svih zemalja ugarske krune koje se razvilajo uz sadejstvo svih naroda ugarskih i pod uticajem iz tuđine” (‘A Tripartitum nem csupán azt a magyar eredetű jogrendszer tartalmazta, amely a horvátok számára is érvényben volt, hanem amely Magyarország [a történelmi Magyarország, Ny. I.] népeinek együttműködésével, valamint idegen hatások alatt alakult ki’). A horvát fordítás jelentős irodalmi emlék is, hangsúlyozza Kadlec: „čija se važnost ističe i u pogledu jezika. Jezik, kojim je pisan, veoma je zanimljiv i pruža pregled ne samo književnog jezika Međumurja i gornje Slavonije u XVI stoleću, već i pregled narodnog jezika” (‘[a horvát fordítás, Ny. I.] fontossága nyelvi szempontból is kiemelendő, hiszen az a nyelv, amelyen íródott, nem csupán a Muraköz és Felső-Szlavónia nyelvébe nyújt bepillantást, hanem a 16. századi horvát népnyelvbe is’) (Kadlec 1909: II). Werbőczy forrásairól szólva Bónis György megállapítja, hogy „az európai jogi könyvek sorában ez a mű szerény helyet foglal el. Nemcsak »Glanvill« és Bracton, Beaumanoir és Eike von Repgow [angol, francia és német törvénykönyvek, Ny. I.] előzték meg, de Andreas Dubé (1400 körül) és Kornel Viktorin Vsehrd (1500 körül) is. A szokásjogra vonatkozó feljegyzések is idősebbek a Hármaskönyvnel, csak a balkáni [? Ny. I.] országokban kellett még sokáig várni egy hasonló műre” (Csiky 1894/1990: X).

Korábbi és korabeli törvénykönyvekkel való összevetésben vizsgálja a kérdést Dietmar Willoweit, aki a Tripartitumot értékes, a maga idejében modern alkotásnak tartja, és a korabeli lengyel–litván Statutum Łaskiegoval összehasonlítva megállapítja, hogy „steht das Statutum Łaskiego mit alten und neuen Ordnungsgedanken ersichtlich auf der Schwelle zwischen Mittelalter und Neuzeit, so hinterläßt das ungarische Opus Tripartitum eine vergleichsweise modernen Eindruck”, majd a mű modernségét értékelve így folytatja: „Der Autor denkt sogar über so diffizile Themen wie den Unterschied zwischen Naturrecht und bürgerlichem Recht oder über das Verhältnis Gesetz und gegenteiliger Gewohnheit nach – geradezu spannende Fragen, die sowohl die Belesenheit wie die Reflektiertheit des Autors zeigen.” Kiemeli továbbá Werbőczynek (és ez fokozott mértékben vonatkozik a mű fordítóira is) azt a törekvését, hogy az alapvető jogi fogalmakat ne hagyja magyarázattal nélkül: „Selbstverständlich werden in der Einleitung auch Begriffe, wie »Richter«, »Gericht«, »Kläger«, »Beklagter« erläutert” (Willoweit 2006: 265).

Pergošić fordításának Ajánlása a korban megszokott, sőt el is várt fordulattal kezdődik: „Velikomv i Zmosnomv Ghoszpodinv Ghoszpodinv Iuriu Zrinbkomu vekouechnomu knezu od Zrinia Czešarove i Kralieue Ńuetlošti na Wgherbkom orbāghu Tarnikmestru, Tolnachniku i Capitanu vŃe dobro od Bogha Ńuomu miloštiunomu ghošpodinu felye” (‘A nagy és hatalmas úrnak, Zrínyi Györgynek, Zrin örökös urának, a császári és királyi felség magyarországi tárnokmesterének, tanácsosának és kapitányának a kegyelmes Istentől minden jót kíván’).

Az Ajánlás szövegéből különösen figyelemre méltó az a rész, amelyben Pergošić a fordítás szükségességét az egyszerű ember (Péter Katalin terminusával „gemeiner Mann”) törvényekben való tájékozottságát megkönnyítendő a közös múltat hangsúlyozza, hogy tudniillik „vŃaki narodi i orbāghi keršťtianbki polag

buoieh obichaiieu na razluchenie barbaruffeu i poghanou hoteli naprauiti neki put i fundamentom praud poleg koihbi vřake řuade poimene koihi za marhu, za imienie i za vřake fele neřlofnořti iřhaigale raunali i opitauali praudeno. I řloueni pokedobeřu kerřtianřku veru pocheli vallouuati, i zuugerřkim ladaniem v iednoi řlofnořti biti, vře dořbedobeřu iednake i liřtor v malom dughouani razlvchene zuugri praude imali koimi i vezadanie vrieme řiuu” (’Minden keresztény ország és nép törekedett rá, hogy a barbároktól és a pogányoktól magát megkülönböztetve a jogoknak olyan rendszerét alkossa meg, amelyeknek alapján mindenféle vagyont és birtokot illető különféle nézeteltéréseket igazságosan lehessen megítélni. A szlávok [Sloveni = horvátok, Ny. I.] amióta keresztény hitre tértek, a magyarokkal közös vagy csak egymásétól kisebb dolgokban különböző joggyakorlatot folytatnak’).

A Kadlec által kiadott horvát fordítás, amelyhez Jiři Polívka cseh professzor Pergořić nyelvéhez fűződő részletes magyarázatokot fűzött, az eredeti, 1574-es szövegnek „hű reprodukciója” (verna reprodukcija), ami azért is fontos, mert Pergořić munkája csupán néhány példányban maradt fenn, mivel a drávavásárhelyi (Nedeliřće) protestáns nyomdában megjelent könyveket megsemmisítették. Nem kevésbé értékes és tanulságos azonban a Tripartitum a magyar–horvát nyelvi kapcsolatok történetének szempontjából sem, horvát fordítása (Decretum) ugyanis az első kajhorvát regionális irodalmi nyelven írt, nyomtatásban megjelent mű, és mint ilyen, a népnyelv mellett a 16. századi horvát irodalmi nyelvnek és az irodalmi és szaknyelvi kölcsönhatások kutatásának egyaránt nélkülözhetetlen forrása. Werbőczy István munkáját a jogi írásbeliség és az anyanyelv(ek) összefüggésében mutatja be és értékeli Solymosi László (vö. Solymosi 2011: 479–501; társadalom- és művelődéstörténeti jelentőségével részletesen Péter Katalin foglalkozik [Péter 2012: 421–40]).

Werbőczy István Hármaskönyve (Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyi regni Hungariae) – mint köztudott – 1517-ben jelent meg Bécsben Joannes Singrenius (Johann Singriener) nyomdájában, majd 1545-ben és 1561-ben ismét ugyanő, illetve fia adta ki. Kivonatos (rövidített) magyar fordítását Veres Balázs, Bihar vármegye jegyzője jelentette meg 1565-ben Debrecenben, Rudolphus Hoffhalter nyomdájában. Második kiadása 1568-ban, az első kiadás néhány ívének újraszédésével Gyulafehérvárott Raphael Hoffhalternál, a harmadik, 1571-es kiadás pedig Kolozsvárott, Heltai Gáspár nyomdájában látott napvilágot, aki „Veres Balázs szövegén nyelvtani változtatásokat eszközölt, és megváltoztatta a mű címét. A könyvnek nála nem volt szerzője, nem szokásjoggyűjtemény, hanem törvénykönyv volt, és nemcsak Magyarországról, hanem »Magyar és Erdély országról« volt benne szó” (Péter 2012: 422). A teljes kétnyelvű (magyar–latin) szöveget ifj. Heltai Gáspár rendezte sajtó alá, és adta ki Debrecenben több mint fél évszázaddal Veres Balázs fordítása után (vö. Werbőczy Hármaskönyvének kiadásai, lásd Gazda I., in: Csiky 1894/1990: XXVI–XXXI).

Ivan Pergořić fordítása, amely egyben Werbőczy könyvének első idegen nyelvre való átültetése is, 1574-ben jelent meg, kiadója pedig annak a Rudolf Hoffhalternek a fia volt, aki az 1517-es első kiadást is megjelentette. Német nyelvű fordítása, August Wagner munkája, 1599-ben látott napvilágot.

A horvát fordító életéről keveset tudunk. Életét Olga Šojat szerint korábbi adatok híján csak az 1574 utáni időszakról tudjuk követni, azaz attól az évtől, amelyben Tripartitum fordítása – idézem a teljes címet – „Decretvm koterogaie Werbewczi Istvan diachki popiszal a poterdilgaie LaBlou [II. Ulszló, 1471-től cseh, majd 1490-től magyar király, Ny. I.] koterie za Mathiafsem Karl bil zeuße Ghoßpode i Plemenitih hotieniem koteri pod Wugherßke Corune Bliffse. Od Ivanvssa Pergosicha na Blovienßki iezik obernien. Stampan v Nedelifchu Leto nalfeg zuelichenia 1574” (‘A Decretum, amelyet Werbőczy István deákul [= latinul, Ny. I.] írt [tkp. állított össze, Ny. I.], és megerősített László, aki Mátyás után lett király, minden főúr és nemes akaratával, akik a Magyar Korona alá tartoznak. Szlovén [slovenski = szlavóniai horvát, Ny. I.] nyelvre Ivanuš Pergošić által fordítottatott. Nyomtattatott Nedeliščén [= magy. Drávavásárhely Ny. I.] a megváltásunk [= Kr. u., Ny. I.] utáni 1574. évben’) címmel megjelent. Ennek alapján feltehető, hogy a fordító 1544 táján vagy korábban született. Fordításának megjelenését követően haláláig tizennyolc esztendő telt el. Ezt az időt Pergošić városi, majd vármegyei jegyzőként Varasdon töltötte, és Varasd követeként vett részt az 1587/88-as pozsonyi országgyűlésen is. A Tripartitum fordításán kívül kommentálta Erasmus munkásságát, valamint horvátra fordította Szent István király Intelmeit és Báthory István erdélyi vajdának a kenyérmezei csata előtt elhangzott beszédét is (Péter 2012: 423).

A Tripartitum-fordítás Előbeszéből (Prologus), Zrínyi Györgynek szóló Ajánlásból és három részből (Pars) áll. A tizenhat cikkelyt (titulust) tartalmazó Bevezetés után következő első rész 134, a második 86, a harmadik pedig 36 cikkelyt tartalmaz, amelyek paragrafusokra tagolódnak. (A latin szöveget Csiky Kálmán 1894-ben megjelent latin–magyar kétnyelvű kiadásának 1990-es utánnomásából idézem). A paragrafusokra való felosztás későbbi; Szegedi János jogtudós műve, amelyet „az 1715. évi 24. t.-cz. által kiküldött törvényelőkészítő-bizottság munkálatai alapján... vitt keresztül az egyes czimekben” (Csiky 1894/1990: XXXVII). Az első rész a nemesség birtok-, család- és örökségjogi kérdéseit rendszerezi, a második a vagyoni ügyi perekben követendő eljárás szabályait, a harmadik pedig Szlavónia (természetesen itt nem a mai Szlavónia, hanem Horvátország értendő) és Erdély jogszokásait, illetve a városi polgárság és a jobbágság „jogviszonyait” rögzíti (lásd Gazda I., in: Csiky 1894/1990: XVIII).

A Decretumnak hat, csaknem teljes szövegű példánya maradt fenn. Közülük három (két teljes, sértetlen) példányt az Országos Széchényi Könyvtárban, egyet a budapesti Egyetemi Könyvtárban, egy eléggé károsodottat Prágában, egy csaknem teljeset pedig a zágrábi Egyetemi Könyvtárban őriznek. A Karel Kadlec szerkesztette és Jiří Polívka magyarázatait tartalmazó betűhív kiadás (Kadlec–Polívka 1909) az Egyetemi Könyvtár példánya alapján készült. A könyvtárnak előzékeny segítségével a szerkesztő a kiadás Előszavában (Predgovor) köszönetet is mondott: „Veoma je potpisanoga zadužila uprava budimpeštanske univerzitetске biblioteke, koja mu je pozajmila primerak Pergošićeva prevoda Tripartituma i primerak mađarskoga prevoda Vlasija Vereša” (‘Alulírott mélyen lekötelezett az Egyetemi Könyvtár igazgatóságának, hogy kölcsön adta Pergošić Tripartitum fordításának egy példányát és Veres Balázs fordításának egyik példányát is’).

Számunkra a fordítások, mint fentebb említettük, elsősorban nyelvi szempontból érdekesek és értékesek: a latin terminusok magyarra és horvatra való fordítása (sokszor inkább – feltehetően az egyszerű emberek számára való érthetőség céljából – értelmezése), a horvát jogi szókincsbe beépülő magyar jövevényszavak (szókölcsönzések) tekintetében, valamint annak vizsgálatában, hogy a latin grammatikai szerkezetek teljes jelentését a magyar és a horvát fordító milyen mértékben képes, illetve szándékozik visszaadni. Maga a mű és fordításai tehát a nyelvi kapcsolatok, a történeti lexikológia és részben frazeológia, a terminológiatörténet, valamint az összehasonlító történeti mondattan tekintetében is részletesebb vizsgálatot igényelnek. Újabban Péter Katalin mutatott rá, hogy a magyar, horvát és német fordítások nyelvszociológiai szempontból is kutathatók, hiszen közös céljuk az volt, hogy a jogszabályok szövegét a legszeleesebb rétegek (az átlagember, közember; 'gemeiner Mann') számára is érthetővé tegyék. A fordítások céljáról szólva kiemeli közös vonásukat; az egyszerű emberek számára kívánta mind a német fordító, mind pedig Veres és Pergošić is érthetővé tenni, hogy – Veres Balázs szavaival – „értelmes legyen mindazoknak, kik olvassák és mind azok, kik előtt olvastatik, hogy olyan nyelven legyen [...] hogy az együgyű község is miatta meg ne csalatkozzék” (Péter 2012: 426). A célközönség valóban ugyanaz volt mindhárom idegen fordítás esetében, tudniillik mindazok, „akikhez az erasmusi program szerint az anyanyelvi Bibliát kellett eljuttatni” (Péter 2012: 427).

Ez a fordítók megnyilatkozásai alapján nyugvó és eleddig, tudomásom szerint, ebben az összefüggésben kevésbé kutatott szellemi háttér a filológiai kutatások egyik szempontjául és így egyes (több esetben közös) nyelvi megoldások eszmei magyarázatául is szolgálhat. A fordítók, esetünkben elsősorban Veres és Pergošić is kettős feladat előtt állt. Egyrészt meg kellett alkotniuk a jogi szöveg megértéséhez szükséges, de a célnyelvükből hiányzó szakkifejezéseket, ezt jórészt szókölcsönzéssel tették; Pergošić részint Veres Balázs szövege alapján, részint saját magyar nyelvi ismereteire támaszkodva. A könnyebb megért(et)és végett egyszerűsíteni kellett a latin szöveget, mégpedig három módon: egyes bonyolultabb, több szakkifejezést tartalmazó szövegrészek elhagyásával, másrészt a latin terminusok magyarázó körülírásával és – nem utolsósorban – a klasszikus latin grammatikai szerkezetek szeleesebb körben is érthető visszaadásával. Nem könnyű eldönteni, hogy adott esetben az egyszerűsítés szándéka, a megértéshez, illetve megértetéshez szükséges szakkifejezés hiánya vagy pedig a latin szöveg bonyolultsága volt-e az egyszerűsítés és/vagy a rövidítés célja, illetve oka.

A horvát szöveget Karel Kadlec, a latin eredetit Csiky Kálmán 1894-ben, majd változatlan utánnomásban 1990-ben kiadott munkája alapján (Csiky 1894/1900) közlöm. Csiky Kálmán fordítása – noha a lényegét tartalmilag híven adja vissza – nem minden esetben alkalmas a latin eredeti és a fordítások egybevetésére, mivel ő is törekszik a sokszor bonyolult szerkezetű latin szövegek érthető – s így természetesen egyszerűsített – visszaadására, ezért az inkriminált szövegrészeket a magam fordításában közlöm, illetve veszem a magyar és a horvát fordítás összehasonlításának alapjául.

A magyar–horvát nyelvi kapcsolatok tekintetében elsősorban megjegyzendő, hogy a Pergošić használta szakkifejezések között több magyar szót találunk. Egy

részük a horvátban már korábban is kimutatható, mint például a latinosított alakban előforduló *birsagium* ('bírság'), amelyről már a 15. század közepétől van adat (UngEl 148). A Decretum szövegében előforduló magyar szavak száma a Kadlec–Polívka-kiadás végén található regiszter alapján (a derivátumokat és kompozitumokat nem számítva) 40 tőszó vagy alapszó, például: *biršag* 'poena, onus, birsagium; bír-ság', *peruš* 'litigans, causans; peres (fél)', *bantovati* 'impetere; *bánt* (a kor jogi szaknyelvében: 'perrel támad')', *marha* 'bona; vagyon' (*gibajuća marha* – *negibajuća marha* 'bona mobilia ~ immobilia; ingó és ingatlanvagyon'), stb. Többségük a jogi szókincs alapvető fogalmai közé tartozik. E kifejezések közül néhány már korábban előfordult, például a fentebb említett *biršag* (*birsagium* ám *biršag* alakban először Pergošićnál találkozunk vele); továbbá, a *marha* 'Ware, Gut, Vermögen' először Pergošićnál; *peruš* 'Partei (im Prozeß)' szintén stb. A Pergošić használta magyar szavak gazdagon adatolva megtalálhatók Hadrovics László monográfiájában (UngEl).

A jövevényszavakon kívül találunk magyar mintára alkotott tükörszavakat és tükörjelentéseket is, például: *dokončanje* 'deliberatio; **végzés**, (bírói) határozat', *očin sin* 'frater; **atyafi**; rokon' és az öröklési jog témájában többször is előforduló *vekovečina* 'örökség' terminus, amelynek mintája a magyar *örökség*, amely 'Erbschaft' jelentésben a JókK.-ben fordul elő (TESz.), az utánpótlás (fordítás) alapja pedig a szláv *věkoma*, *věk vekoma* 'szakadatlan, idők végezetéig tartó' jelentésű adverbium szolgál. A jogi szókincs részeként először Pergošićnál fordul elő, később a 17. és 18. századi (kaj)horvát szótárak is felveszik. A mai horvát nyelv nem ismeri. Ma a német *Nachfolge* mintájára alakult *nasljeđe*, *naslijede* használatos. Még a 17. századi a burgenlandi (korábban nyugat-magyarországi) horvátban egy záloglevélben bukkantam rá *örözig* alakban: „...*dajem na znanje [...] vsake fele [...] dobrim ljudem, [...] kako sam ja pogodil pokoljnoga Fekete Marka udovicom za jeden örözig, aliti bude zemlja*” ('Tudtára adom minden jó embernek... hogy megegyeztem a megboldogult Fejete Márk özvegyével *egy örökségről, azaz földről*' (részletesebben: Nyomárkay 2004: 100–5). A magyar és a német mintára alkotott mai horvát kifejezés különböző szemléleti háttérrel tükröz. A magyarban az idő (végtelenség, szakadatlanlás), a horvátban pedig a sorrend ('aki ti. következik') világképe dominál. A horvát fordításban több, a magyar nyelv szerkezetét követő kifejezés is olvasható, mint például egyes határozószók igekötőként való használata, például: **vun** (**van**) *povedati* 'sententiam) proferre; **kimond**', **vun** *zebrati* 'exigere; **kiszed** = (tanulást) levon, következtet' stb. A tükörszavak és kifejezések esetében a mintát meghatározni nem mindig könnyű, de az olyan szó szerinti fordításokban, amelyek egyúttal jelentésátvételek is, a minta kétségtelen, például a Pergošić használta *očin sin* 'atyafi; szó szerint 'az apa fia, rokon' jelentésben csak magyar tükörszó, illetve tükörjelentés lehet. Ugyanez a helyzet az adverbiumként használt igekötőkkel, például a **vun** *povedati*, **vun** *zebrati* típusú szerkezetek esetében, amelyek a későbbiekben (pl. a burgenlandi horvátok regionális irodalmi nyelvén) elvileg keletkezhetek német mintára is, használatuk azonban magyar gondolkodásmódot tükröz. Pergošićnál közvetlen mintaként elsősorban a latin, illetve a magyar vehető figyelembe, a német kevésbé. A magyarból átvett szavak a mű három részében különböző szövegkörnyezetekben sokszor előfordulnak.

A Kadlec szerkesztette kiadásban a Prologus Pergošić által (részben) lefordított cikkelyei után egy rövid latin–horvát szöszedet következik: *Veteh knigah vete diachke ryechi ouako pretumachene* ('A szöveg latin szavait így értelmezzük') címmel. A negyvenöt latin jogi (vagy a joggyakorlatban is használatos) jelentés magyarázatai között a következő magyarból átvett szavakat, illetve magyar mintát követő tükörfelvezetéseket találjuk: *peruš, marha, biršag, bantovanik, zbantovanje; in causam attractus – dolni perus; haereditas – vekovecchina, zastavni gospodin* (zászlósúr), *zlameno ruho* (jegyruha).

Veres Balázs fordításáról mint mintáról munkájának utószavában (Lectori bono) Pergošić így nyilatkozik: „Neghde ter neghde naides Tituluffe okraachene, poimene v oneh pošleh koterih nie bilo potreбно zdiachkoga na blovenško preobrachati, vkomšam v nekih malih mešteh Veres Balafa koterie na Wgherški iezik pretumachil, našledoual” ('Itt-ott találhatók rövidített cikkelyek, különösen azokban a dolgokban, amelyeket szükségtelen volt deákból szlávra fordítani, amelyekben néhány helyen követtem Veres Balázst, aki a Decretumot magyar nyelvre fordította'). Pergošić tehát nyilvánvalóan tudott magyarul, és ebben egyébként semmi különös nincs, már csak azért sem, mert életének jelentős részét csaknem kétnyelvű környezetben töltötte. Tehát bizonyos részeket „deákból” horvára fordítani – az előbbieken említett eszmei cél mellett – éppoly szükségtelen (azaz gyakorlati haszon nélküli) volt, mint magyarra. A két fordító tehát ugyanazt a szempontot érvényesítette.

Az első, 1545-ös magyar fordítás címe: WERBŐCZY István: „Magyar decretvm, kyt W E R E S B A L A S a deakbol, tudni illyk a Werbewczy Istwan Decretomabol, melyet Tripartitomnak neweznek, magyarra forditot. – VADNAK tovabba ez Decretomnak előtte egy nehany iroth articulusok, kyket azon V E R E S B A L A S a regi kiralyok Decretomibol törnyhez valo ieles dolgokat ky szedegeteth”. Ezek az „articulusok” Pergošić fordításában nincsenek meg. Veres Balázs fordításának viszont sem az első, sem a második kiadása nem tartalmazza a 16 cikkelyből álló Prologust, amelyből azonban Pergošić szövegében is csak a 14., 15. és 16. cikkely rövidített fordítása szerepel. A latin eredeti és a horvát fordítás egybevetése így is támpontot nyújt a fordító(k) eljárására, ezért ezekkel a szövegekkel egy későbbi tanulmányban részletesebben is foglalkozni kívánok. Karel Kadlec szövegkiadásának bevezetőjében mutatott rá, hogy a Decretumnak a mű első két ívében található nyelvi különbségek tanúsága szerint két (a teljes, kölcsönös megértést nem gátló) változata van. Ezt Olga Šojat is megemlíti: „Postoje dvije različite redakcije Decretuma: U jednoj preteže štokavski, u drugoj kajkavski govor, a uz to se te dvije redakcije oba govora isprepleću” ('A Decretumnak két változata van: az egyikben a što, másikon a kaj nyelvjárási elemek vannak túlsúlyban, ettől függetlenül azonban a két változatban ezek összefonódnak'; Šojat 1975: 62). A két változatot vagy inkább a što és a kaj nyelvjárási elemeinek összemosódását Olga Šojat részben Pergošić što nyelvjárási területről való származásával, részben pedig a fordítónak azzal a szándékával magyarázza, hogy munkáját minél szélesebb olvasói rétegek számára tegye hozzáférhetővé, használhatóvá. Az említett két redakció közötti, javarészt fonetikai, ritkábban

szóhasználati különbségek a kölcsönös megértést természetesen nem gátolják. Kadlec kiadása a kajhorvát változatot tartalmazza.

Az Ajánlásból különösen érdekes az a fentebb már idézett mondat, amelyben Pergošić a horvátra való fordítás megokoltságát és szükségességét az egyszerű ember (Péter Katalin hivatkozott tanulmányában „gemeiner Mann”) törvényekben való tájékozódását megkönnyítő cél mellett a közös múltat is hangsúlyozza. A Kadlec szerkesztette kiadásban Polívka összesen 77 olyan cikkelyt (titulust) sorol fel, amelyek a magyar és a horvát fordítás között szókincsbeli vagy az eredeti szöveg hasonló elgondoláson alapuló rövidítései terén feltűnő egyezéseket mutatnak (az I. részből 39, a II. részből 27, a III.-ból pedig 11 cikkelyt). Összefoglalásként megállapítja, hogy „amint a fenti áttekintésből látható, Hajnal [Márton, Ny. I.], Veres és Pergošić fordításának a latin eredetihez való viszonyáról nem teljesen pontos. (Ezt a kérdést már csak a szóban forgó nyelvek ismeretének szintje szempontjából is érdemes lenne megvizsgálni!) Azt mondja ugyanis, hogy Pergošić nemcsak, hogy nem tartotta magát az eredetihez, és [...] ebben a tekintetben néhány helyen valóban Veres Balázst követte. Polívka mindehhez hozzáfűzi még, hogy a fordító nem csupán rövidített, hanem ezt meglehetősen szabadon is tette (Kadlec–Polívka 1909: XXVI).

Először a Polívka által közölt magyar–horvát fordítási párhuzamokkal foglalkozunk, kiválasztott szövegek alapján. A latin szöveget Csiky Kálmán, Veres Balázs és Ivan Pergošić szövegét pedig – mint fentebb említettem – Kadlec kiadása alapján idézem, a mai helyesírásnak megfelelően.

A Polívka által nem közölt, de mint a magyar–horvát nyelvi hatást dokumentumaiként említett szövegrészeket Veres Balázs kivonatos fordításának 1565-ös kiadásából tudtam ellenőrizni. Ennek a nagyobb volumenű munkának az elvégzése (esetleg a Péter Katalin szerinti közös ersamusi szemlélet alapját is szem előtt tartva), a jövő feladata.

Rátérve az egyes szövegrészekre elsőként az I. rész 7. cikkelyének szövegét nézzük meg, amelynek magyar és horvát fordítása megegyező vagy legalábbis nagymértékben hasonló. A cikkely a nemes anyától, de nem nemes apától származó gyermekek társadalmi állását és ebből következő jogait taglalja. Mindkét fordítás megváltoztatja az eredeti szöveg tárgyalási sorrendjét, a paragrafusokat 2., 1. és 4. sorrendben fordítják, amelyre mindjárt a latin címhez való kapcsolódás is utal: *e contra vero* ’ellenben; viszont’ kötőszóval bevezetett mondat a fordításokból a kötőszó értelemszerűen kimarad:

2.§ *e contra vero ex nobili patre & ignobili matre filii procreati recti & veri nobiles censentur*

nemes atyától és nemtelen anyától nemzettek, igaz nemeseknek itiltetnek za prave plemenite štimaju oni, koteri su od plemenita otca a od neplemeite matere narođeni

Veres Balázs fordítása követi a latin szöveget, amely az igaz nemesnek való tekintés feltételével, Pergošićé viszont a törvényszöveg tulajdonképpeni lényegével kezdődik, tudniillik azzal, hogy kik tekinthetők igazi nemeseknek. Az *ignobilis*

jelentésül Jambrešić is *nemtelent* (*neplemenit*; szó szerint 'nem nemes') ad meg; ugyanezt a jelentést találjuk 1595-ben Verancsicsnál is. A *censetur* = *itiltetnek* általános alanyt kifejező passivum a latin és a magyar szövegben pontosan megfelel egymásnak, a horvátban 'vél, gondol' jelentésű *štimaju*, ugyancsak általános alanyt kifejező cselekvő igealak áll. Pontos latin–magyar–horvát megfelelések viszont a *procreati* – *nemzetek* – *narođeni* part. perf. passzívumok.

A fordítások következő mondatai viszont a cikkely bevezetésének átültetései:

De nem viszontag, az az nemes anyától valók, nem mondatnak nemesnek az nemtelen atyától,

Za dospet se oni ne štimaju pravi plemeniti ljudje biti, koterim je neveć mati plemenita, a otec im je neplemenit

Item illi, qui ex nobili duntaxat matre, & rustico patre sunt propagati, veri nobiles non dicuntur...

Veres Balázs fordítása követi a latin szöveg szórendjét, míg Pergošić a bevezető mondat szórendjének megfelelően fordít: *za prave plemenite štimaju oni – za dospet se oni ne štimaju pravi plemeniti ljudje biti – oni (se) ne štimaju pravi plemeniti ljudje biti*. Pergošić magából a minősítésből indul ki, tudniillik abból, hogy kik szármítanak nemeseknek, illetve kik nem, a latin szöveg és a magyar fordítás sorrendjében pedig a származás leírását követi a minősítés, azaz Pergošić szórendje: topik → komment, Werbőczyé és Veresé: komment → topik. Itt a horvát fordító nem követi a magyart, hanem a maga által világosabbnak tartott tájékoztatásnak megfelelő szórendet alkalmazza. A *dicuntur* – *mondatnak* megfelelés pontos, a *štimaju* ugyanazt a funkciót látja el, mint a megelőző mondatban. A *non dicuntur* – *nem mondatnak* a horvát szövegben nom. cum. inf. felel meg. A latin szöveg *duntaxat* ('csupán, csak') adverbiumát sem Veres, sem Pergošić nem fordítja le. Ugyancsak nem szerepel sem a magyar, sem a horvát fordításban a nemesnek való tekintés megokolása: *pater enim generat, mater autem formam solum generandi dat, & praestat* 'ugyanis az atya nemz, az anya pedig csupán alakot ad és szolgáltat a nemzésnek'.

A 4.§ a fiúsítás kérdésével foglalkozik:

Qualiter autem praefectio praenotata fieri possit & debeat: infernius eam scriptam habebis. 'Hogyan valósulhat meg a megjelölt kinevezés, és hogyan kell megvalósulnia, lejjebb megtalálod annak leírását'

Miképpen kedig az fellyül megmondott fiúvá tétel lehessen és legyen, ide alá megírván vagyon Werbőczy első Decretomának hetedik részében.

A kako to more biti, da kralj more dijeklu ali ženu muškim odvetkom učiniti, dalje je vu teh knjigah popisano.

A *praefectio* 'kinevezés; tkp. fiúvá tétel, fiúsítás' (a *praeficio* 'valakit valami felébe tesz, helyez, valakit valaminek elöljárójává tesz, valaminek kormányzását, igazgatását rábízza') kifejezést Veres Balázs és Pergošić is magyarázza: *fiúvá tételnek*, Pergošić kissé részletesebb körülírással: *a király hogyan tehet lányt vagy asszonyt férfi örökössé*. Mind a magyar, mind a horvát fordító egyszerűsít, azaz

a latin terminus *technicust* jelentéstartalmának körülírásával, illetve használatának alkalmazásával, konkrétan magyarázza meg. Megjegyzendő, hogy Jambrešić szótárában a *posinenje* (szó szerint ’fúvás’) terminust az *Adoptatio* címszó alatt megtaláljuk ugyan, csakhogy ez a szó általában ’gyermekké fogadás’-t jelent, azaz a *posinujem* ’fúvatom’ mellett megvan a *pokčerujem* ’lányosítom; lányommá fogadom’ szó is. A latin szakkifejezést mindkét fordító magyarázó körülírással oldja meg: *fiúvá tétel – mužkim odvetkom učiniti* ’fiú örökössé tenni’.

A röviden bemutatott cikkely a fordítók a szöveg világossá, érthetővé tételére való törekvését mutatja, amelynek két eszközét figyelhetjük meg: a mindenki számára lényegesnek tartott dolgok hangsúlyozását, azaz a „gemeiner Mann” számára feleslegesnek tűnő részletek elhagyását, valamint a latin jogi terminus magyarázatát, Pergošićnál részletesebben, mint Veresnél.

Az I. rész 114. cikkelye a gyámság egyik fajtájáról, a „tutela testamentaria”-ról (’végrendeleti gondnokság’) szól, amely abban az esetben lép életbe, ha a törvényes gyám az örökül hagyó (halálos ágyán fekvő) végrendelező véleménye vagy gyanúja szerint a jogszerű gyámról gyanítható, hogy csupán az utána maradó vagyont kívánná megszerezni és elherdálni. Ebben az esetben a haldokló fiait vagy leányait rokonai vagy barátai védelme alá rendelheti:

Secunda tutela dicitur „testamentaria”, dum videlicet pater in agone constitutus, & filios vel filias tenerae illegitimaeque aetatis existens, & fratrem, cui onus tutelae congrueret, aut non habere, aut habere, sed illum ad bona sua diripienda aspirare, & ex eo suspectum tutorem futurum esse considerans, filios suos, vel etiam filias tutelae defensionique cognatorum, aut consanguineorum, vel saepe amicorum suorum submittit. (Pontos, csaknem szó szerinti fordításban: ’A második gyámság „testamentálisnak” nevezetik, amikor tudniillik, a halálos ágyán fekvő apának fiai vagy leányai törvénytelen korban vannak [kiskorúak, Ny. I.], testvére pedig, akire a gyámság terhét hordozhatná, akár van, akár nincs, de azt javai elherdálójának és gyanús gyámnak gondolná, fiait vagy leányait rokonainak vagy testvéreinek, gyakran pedig barátainak védelme alá rendeli’.)

Testamentom szerint való oltalom, ha oly személynek adatik, melyet a mi hazánknak szokása szerint illet, mindenkor ereje vagyon, hogy ha test szerint való atyafiaknak vagy feleségének ellenzésével meg nem bántatik, és ez oltalom kedig nem csak az jelen való fiakra avagy leányokra vétetik, de még az anyja méhében való magzatokra is. Werbőczy első Decretomának száz tizenegyedik részében.

Druga se obramba govori, kotera poleg teštamentoma biva, gda otac na smrtnoj postelji ostavi drobnu decu, i imal bi brata ili bi ga nimal (koga bi se takova obramba dostojila), i nepćil bi se k njemu, da njegovo imjenje rasiplje, i marhu rastroši, a zato bi štimal, da bi on dober tutor njegovoj deci nebil prišestni; za koteri zrok svoje sini ili kćeri na nekoga drugoga roda ostavi ili na nekoga vupanoga prijatelja.

Vannak olyan részek (cikkelyek), amelyeket Pergošić csaknem szó szerint lefordít, Veres Balázs pedig rövidít. Ilyen – egyebek mellett – az I. rész 114. titulusa

is, amelynek bevezetésében a gyámságot rögzítő végrendelethez csatolható rendelkezést, a *tutela testamentariát*, azaz 'végrendelethez tartozó kiegészítést' tárgyalja. (Pontos fordítása: 'végrendeleti gyámság'; vö. [egyebek mellett]: Zámbo Géza 2004: 6). Ezt a terminust Veres Balázs 'testamentom szerint való oltalomnak' nevezi, Pergošić pedig terjedelmesebben írja körül: *obramba [...] kotera poleg teštamentoma biva* 'védelem, amely a testamentom mellett szokott lenni'. Az *obramba* jelentése Jambrešićnál 'oltalom, gondviselés, védelem'. A latin szöveg nem magát a jogi fogalmat magyarázza, hanem alkalmazásának körülményeit, feltételeit és lehetőségeit írja le. A bevezető (tehát a bemutatott 1§-t megelőző) részt követő alkalmazás, azt fejt ki, hogy a gyámságnak ez a fajtája kiket illet meg, Veresnél részletesebb, jobban követi az eredeti szöveget.

Az okirat keletkezési körülményeinek leírásában a horvát fordítás követi a latin szöveget, a magyar rövidít, noha az első mondatot Pergošić sem adja viszsza teljes pontossággal, bár a bevezetés definíciót ígér: *secunda tutela dicitur... – druga se obramba govori...* Veres Balázs csak ennyit ír: *testamentom szerint való oltalom...* A latin szöveg többszörösen összetett mondata azt a jogi helyzetet írja le, amely indokoltta teszi a végrendeleti gyámságot, nevezetesen, amennyiben a halálos ágyán fekvő apának (*peter in agone constitutus*), akinek törvénytelen korú (*illegitimae aetatis*) fiai vagy leányai vannak, gyámnak alkalmas rokona nincs, vagy ha van is, gyanítható, hogy a gyámul kijelölhető rokon végrendelkező vagyont esetleg el akarja herdálni, fiait vagy leányait rokonai vagy barátai gyámsága alá rendelheti. A horvát fordítás – bár rövidebben – de leírja ezt a helyzetet, Veres Balázs nem; csupán annyit mond, hogy *testamentom szerint való oltalom, ha oly személynek adatik, melyet e mi hazánknak szokása szerint illet, mindenkor ereje vagyon*. Mindkét fordításból kimaradt a *filios vel filias tenerae illegitimaeque aetatis existentes* 'törvénytelen korban levő fiai vagy lányai' kifejezés, Pergošić is csak kis gyerekekről (*drobna deca*) beszél, akiket védelem illet meg. Az *illegitimae aetatis* = kiskorú (vö. Fogarasi 1835, Schedel 1843) szakki-fejezést sem Belostenec, sem Jambrešić szótára nem tartalmazza. A Schedel által szerkesztett szótár a források között megemlíti a Tripartitumot. Lehetséges, hogy mindkét fordító szándékosan került a terminust. A latin szöveg részletesen írja le azt a helyzetet és azt a körülményt, amelyben a „testamentom szerint való oltalom” szükséges, Veres erről nem szól semmit, megelégszik azzal a megállapítással, hogy azokra vonatkozik, akiket „hazánknak szokásai szerint illet”.

A bevezető részt követő 1.§ részletezi, hogy a végrendeleti gyámság kikre terjed ki. Ezt a paragrafst Pergošić pontosan le is fordítja, Veres azonban lényegesen rövidíti.

A II. rész 68. cikkelyét, amely az alacsonyabb szintű ítélet erejénél fogva foganatosítható letartóztatásról szól, mind a magyar, mind a horvát fordító jelentősen rövidíti. Pergošić követi Veres Balázst, aki csak a 2., 3., 6., 8. és 9. paragrafst látta szükségesnek lefordítani. A terjedelmes jogszabály azokról az egytelkes nemesekről (*unius sessionis nobiles*) szól, akik nemesi kiváltságokkal rendelkeznek ugyan, de restségük miatt olyannyira elszegényedtek, hogy a náluk gazdagabbak ellen gyakran nagyobb garázdaságot is elkövetnek, ám nem csupán száz forint, de száz dénár tartozást is nehezen tudnak kifizetni

(*non centum florenos, se difficulter etiam centum denarios solvere queant*),
Unde quaeritur: si quispiam litigantium in ipso minori facto potentiae, centum [...] florenos faciente

Az *in ipso minori facto potentiae* Veresnél: *kisebb hatalomban*, Pergošićnál: *u menšoj sile*. Csiky értelmezésében: *kisebb hatalmaskodásban*, Jambrešić szótarában a *potentia* jelentése *Macht, Gewalt*; *hatalom, erő*. A magyar és a horvát fordítás hasonlóan adja vissza a latin szókapcsolat jelentését.

Az eredeti szöveg peres feleket említ (*ligitantes*), a fordítások viszont *szeginy nemeseket* – *ubogi plemeniti ljudje* említenek, tehát pontosan megmondják, kikről van szó. A latin szövegben csupán a paragrafus végén fordul elő a *nemesi szabadság* (*libertas nobilitatis*). Először a magyar, majd a horvát fordítást idézzük, és csak utána nézzük meg az eredetit:

Szeginy nemesek törvény szerint ha megmaradnak az sentenciának kimondásának utána még kisebb hatalomban is ha marhájok és öröksigük nincs, száz forint terhert és az adósságért avagy kárért negfogattatnak és tizenötöd napnak utána, perese kezébe tartozik az bíró adni, ha azonközbe peresével meg nem békélik, az pedig míg addig nála tarthatja, míg mind magának s mind bírójának eleget teszen.

Ubogi plemeniti ljudje, ako po vun poviedanoj šentencije zaostanu jošće i u menšoj sile, ako marhe i imienja nijemaju, imaju se uloviti z biršag sto zlati i za dug i za kvar, i po petnaeste dni je je dužen sudec u peruševe ruke dati, ako se međtijemtoga s perušem ne izmire. I more je peruš vse done dobe držati, dokle i sebe i sudcu ž njih zadovoljno učini.

A latin szöveg kérdéssel kezdődik: *unde queritur* (az *unde* kötőszó kapcsolja a 2. paragrafust az elsöben felvetett kérdéshez, hogy tudniillik kevésbé súlyos ügyet minősítő ítélet alapján is le lehet-e valakit tartóztatni):

si quispiam litigantium in ipso minori facto potentiae [Veresnél: *kisebb hatalomban*; Pergošićnál: *u menšoj sile*] *centum [...] florenos faciente, aut damnorum illatorum & irrogatorum refusione convictus & aggravatus, rebus mobilibus & juris possessionariis ad portionem ejusdem convicti cedentibus adeo destitutus fuerit per judicem causae compertus, ut nusquamhujusmodi centum florenos damnaquae irrogat per res & jura sua possessionaria compensare possit, utrum in tali causa convictus ipse in persona sua per judicem detineri, & usque ad emendam ac satisfactionem conservari valeat, libertate nobilitatis non obstante?* 'kérdézzük tehát: ha a peres felek bármelyike hasonló [utalás az 1. paragrafusra] kisebb erőszakkal [a *potentia* Jambrešićnél 'Gewalt' is!], amely száz forintot tesz ki, és az elkövetett vagy okozott károk megtérítésével megterhelhetvén az ügy bírója úgy vélné, hogy nincs annyi törvényes birtokjog szerint ráeső ingósága, hogy a száz forintot és az okozott károkat saját vagyonából megtéríthetné, lehetséges lenne-e ilyen esetben az elmarasztaltat letartóztatni és az elégtétel megadásáig fogva tartani, ha a nemesi szabadság ennek nem állana ellent?'

A fordítások a feltett kérdésre a 3. és 4. paragrafus részleges fordításával válaszolnak. A 7. § rövidített fordításai egyeznek az eredetivel:

Quem adversarius ipse tamdiu apud se detiendi habet auctoritatem, quoad usque detentus ille cum eo concordabit & ipsum simul cum iudice suo super praedicto onere centum florenum contentos reddet, damnaquæ adversario suo irrogata refundet 'ellenfelének addig van joga magánál tartania [ti. az adóst, illetve az őt megkárosítót], ameddig a letartóztatott vele ki nem egyezik'
 És az perese míg addig nála tarthatja, míg mind magának, s mind bírójának eleget teszen

I more je peruš vse done dobe držati, dokle i sebe i sudcu ž njih zadovoljno učini

Pergošić követi Veres Balázst, szinte szó szerint átvéve a szövegét, amit jól mutat egyrészt a *peruš* (magy. *peres*) használata (a latin szövegben *adversarius* 'ellenfél', Jambrešićnál 'Widersacher; ellenkező'), valamint az *eleget tesz* tükörfordítása: *zadovoljno učini* (a latin szövegben *concordabit* 'megegyezik, kiegyezik' szerepel).

A 8. és 9. § horvát fordítása is inkább a magyart követi:

Interim autem actor eum in persona sua punire vel impedire non poterit 'ezalatt a felperes őt személyében nem büntetheti és nem is bántalmazhatja' [*impedire* Jambrešićnál: 'noge zapletam, zamotam; lábát öszve tekerem, kötelezem'], *attamen detentus ille, tanquam unus ex familia actoris, eidem servire tenebitur* 'de mégis a letartóztatott, mint a felperes családtagja, a felperesnek szolgálni lesz köteles'

De meq nem bánthatja, hanem úgy kell tartani, mint egyik háza népét, az fogoly is tartozik szolgálni az felperesnek, mint szinte háza népei közül egyik...

Da me nore ga zbantuvati, dda tako ga ima držati, kako koteroga zmed svoje družine. I takov je zadržan plemenit človek tako dužen gornjemu perušu služiti, kako jeden zmed njegovje družine.

Mindkét fordító egyszerűsít: *punire vel impedire* helyett csak *bántani, zbantuvati*; érdekes a *háza népe* kifejezés *družina* megfelelője (Jambrešićnál a *družinát familia* címszó alatt találjuk meg, ahol 'Hausgesind' mellett 'nemzetség' is szerepel. A *detentus* Veres Balázsnál *fogoly*, Pergošićnál *plemenit človek* 'nems ember'.

A magyar fordításnak a horvatra gyakorolt hatása jól érzékelhető az I. rész 65. cikkelyének szövegében is. A bevezetésből és 5 paragrafusból álló cikkely tárgya, hogy mely a vagyonbevallásokhoz szükséges a király jóváhagyása, melyekhez nem. A „bevallás” ('fassio; fassio perennalis; örökvallás, ingatlan birtok átruházása') szükségességét tárgyaló 5 paragrafusból Veres Balázs és (az ő nyomán) Pergošić is csak a bevezető szakaszt, valamint első és második paragrafust veszik alapul, jelentős egyszerűsítéssel, illetve összevonással.

A bevezető szakasz:

Unde sciendum, quod nunc omnis fassio dominorum, ac nobilium & aliorum possessionatorum hominum, per singularem & unicam personam, ac defectui prolium vel seminis approximantem, quibuscunque personis & ex quibusvis casibus ac rationibus conditionibusque bonis & juribus possessionariis perpetuo facta, consensu regio (propter jurisdictionem successionis prænatae) semper indiget, estque necessaria. 'Megtanulandó tehát, hogy most az urak, nemesek és más birtokos emberek bevallása egyedüli vagy magában álló, és magvaszakadáshoz közeledőnek, akármely személynek akármely okból és feltételek mellett, akármilyen javakra nézve (a fentebb említett örökösödési jognál fogva) mindig királyi jóváhagyást kíván, illetve tesz szükségessé.

Mind a magyar, mind a horvát fordítás a királyi jóváhagyás tényéből indul ki:

Király engedelmé nélkül szűkölködnek minden olyan személyek, az az kinek több nemzetsége nincs, avagy magva szakadáshoz közelgető urak és nemes emberek vállalási, mind örök áron eladásban, mind záloglásban, mert ha király konsenzusa rajta nem leszen, erőtlen marad. Ha kedeg ollyak között leszen az vallás, kikről egy másra szállana sz jószág, nem szükség az király engedelmé arra, Werbőczy első Decretomának hatvan 5, részében.

Vsakoterim je onem kraljev konšenzuš potrijeben, koteri su jedini iz jednoga roda ostali, to je to koteri veće roda nijemaju, ili one gospode, koterih se seme hoće dotreći, ili plemenitih ljudi, gda kakovo imijenje hote ili oddati ili založiti, potrijeben im je kraljev konšenzuš. Jer ako kraljevoga konšenzuša na njem ne bude, ništar ne bude vrijedno takovo njih valovanje. Akoli med takovimi valovanje bude, med koterimi bi s jednoga na drugoga imienje ostalo, nije na to potrijebno kraljevo dopušćenje (konšenzuš)

A királyi jóváhagyás (consensus) nélkül a bevallás érvénytelen.

Nam sine ipso consensu... fassio... viribus destituta manebit – ha a király konsenzusa rajta nem leszen, erőtlen marad

Jer ako kraljevoga konšenzuša na njem ne bude, ništar ne bude vrijedno takovo njih valovanje.

A latin *viribus destituta* ('erejétől megfosztott') szerkezetet Veres Balázs egyszerűen erőtlennek fordítja, Pergošić még konkrétabb, a mindennapi nyelvhasználathoz közelebb álló *ništar ne bude vrijedno* 'semmit sem fog érni' kifejezést használja.

A bevezetőben elmondottakból következik, hogy bevallás nem szükségeseltetik, ha *fassio inter plures & per plures personas fraternas, vel alias, mutuo aut seorsim quibuspiam facta* 'ha a bevallás több testvéri vagy más személy között kölcsönösen vagy külön némelyeknek tétetett'. Veres Balázs egyszerűsít: *ha kedeg ollyak között leszen az vallás, kikről egymásra szállana a jószág*. Pontosán követi Verest Pergošić: *akoli med takovimi valovanje bude, med koterimi bi*

s jednoga na drugoga imienje ostalo 'ha olyanok között jönne létre a vallás, akik között egyikükről a másikukra szállna a vagon'.

A Tripartitum magyar és horvát fordítása néhány kiemelt részének vázlatos bemutatásával fel kívántam hívni a kutatók figyelmét a magyar–horvát nyelvi kapcsolatok behatóbb tanulmányozására. Természetesen nem bocsátkoztam részletesebb filológiai elemzésekbe, annyit azonban az idézett szövegek is mutatnak, hogy nem csupán a fordítók nyelvismeretén alapulnak, de lényeglátásukról is tanúskodnak. Egyszerűsítés és közérthetőségre való törekvés jellemzi őket, amelynek háttérében minden bizonnyal a „szekularizált erasmusi program” (Péter Katalin terminusa; Péter 2012: 427) áll. A jövő feladata lesz majd a magyar és a horvát fordítás egybevető elemzése, amely közös kapcsolatainkat újabb adalékokkal gazdagíthatja.

SZAKIRODALOM

- Csiky Kálmán 1894/1990. Werbőczy István: *Tripartitum*. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának Hármaskönyve. Latin–magyar nyelvű kiadás. Téka Könyvkiadó, Budapest. E mű a Budapest 1894-ben kiadott fordítás új előszavakkal bővített utányomása.
- Belostenec, Ioannes–Bélloszténecz 1740. *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum Onomatum Aerarium*. Zagrabiae.
- Fogarasi János 1835. *Deák–magyar műszókönyv a magyarhoni törvény és országtudományhoz*. Pest.
- Gazda István 1990. Szerkesztői előszó az új kiadáshoz. In: Csiky 1894/1990: XXVI–XXXI.
- Jambrešić, Andrea 1742. *Lexicon Latinum interpretatione illyrica, germanica, et hungarica locuples...* ab Andrea Jambressich. Zagrabiae, Typis Societatis Jesu, per Adalbertum Wilh. Wefseli.
- Kadlec, Karlo 1909. *Stefana Verbecija Tripartitum* (Tripartitum opus juris consuetudinarii Regni Hungariae). Slovenski prevod Ivana Pergošića iz godine 1574. Izdao D-r Karlo Kadlec s objašnjenjem jezika od D-ra Đ. Polivke. 4-to izdanje Zadužbine D-ra I. Krstića. U Beogradu štampano u štampariji Politike u Pragu.
- Nyomárkay István 2004. *Nyelveink múltja és jelene*. Opera slavica Budapestinensia. Linguae Slavicae. Cathedra Philologiae Slavicae.
- Péter Katalin 2012. Werbőczy anyanyelvi fordításainak tanulságai – értelmiségi feladatvállalás a 16. században. *Történelmi Szemle* 3: 421–40.
- Schedel (Toldy) Ferenc 1843. *Törvénytudpmányi műszótár*. Pest.
- Solymosi László 2011. Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 53: 479–501.
- Šojat, Olga. 1975. Četiri stljeća od prve sačuvane publikacije hrvatskokajkavske književnosti. *Kaj Godina VIII*, Broj 9–10: 65–73.
- Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1967–1976.
- Verancsics Faustus 1595. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae & Ungaricae Venetiis*. Apud Nicolaum Morettum.
- Willoweit Dietmar 2006. Das europäische ius commune als Element kultureller Einheit in Ostmitteleuropa. In: *Wanderungen und Kulturaustausch im östlichen Mitteleuropa*. Forschungen zum ausgehenden Mittelalter, 259–71.
- Zámbó Géza 2004. *A gyermekvédelmi gyámság (Történeti gyökerek, jelenkori problémák és lehetőségek jövőképek)*. Szeged.

Nyomárkay István
akadémikus
professor emeritus
ELTE BTK

SUMMARY

*Nyomárkay, István***Hungarian and Croatian translations of István Werbőczy's Tripartitum**

This paper compares Balázs Veres' Hungarian translation and Ivan Pergošić's Croatian translation of István Werbőczy's Tripartitum. The textual analyses presented focus on the translators' command of the language and knowledge of the subject, as well as their shared objective, making the text of the penal code accessible for common people. The linguistic structure of the texts, including the equivalents of particular Latin constructions, would be a separate topic for investigation. The latter investigation (that the author had been prompted to embark on by the late László Hadrovics) is among the author's plans for the near future.

Keywords: Tripartitum, Decretum, Balázs Veres, Ivan Pergošić, mutual influences between languages

A figyelemmel kapcsolatos konstruálási műveletek szerepe *Trianon* konceptualizálásában

1. Bevezetés

1.1. A trianoni békeszerződés

A trianoni békeszerződést az első világháború után írták alá Magyarország és a szövetséges hatalmak képviselői 1920. június 4-én Franciaországban a párizsi Nagy-Trianon palotában. A dokumentum az Osztrák–Magyar Monarchia egyik utódállamaként létrejövő Magyarország politikai helyzetét határozta meg, illetve az ország új határait szabályozta. A béke aláírása súlyos politikai, gazdasági, társadalmi és etnikai következményekkel járt Magyarországra nézve. A trianoni békeszerződésben a győztes hatalmak a történelmi Magyarország területét, amely Horvát-Szlavóniával 325 411 km², nélküle 282 870 km² volt, 93 072 km²-re csökkentették. Az elcsatolt területeken Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia osztozott. A békekötés eredményeként tehát Magyarország elvesztette területének 70%-át. A területvesztés következtében az ország lakosainak száma is drasztikusan, 20,9 millióról 7,6 millió lakosra csökkent. 1920-tól tehát a magyarság egyharmadának kellett szembesülnie azzal a ténnyel, hogy többé már nem Magyarország határain belül él. Bár a szerződés aláírását megelőző béketárgyalásokon a magyar delegáció tagjai – a Woodrow Wilson-i alapelvekkel összhangban – a nemzetek önrendelkezési joga mellett érveltek, az antant képviselői nem vették figyelembe a magyar követeléseket, azaz az esetek többségében nem rendeltek el népszámlálást. A szerződés nemcsak Magyarország új határait szabályozta, hanem azt is előírta, hogy az ország nem rendelkezhet flottával, valamint 35 000 fős-nél nagyobb hadsereggel. A győztes hatalmak továbbá jelentős kártérítési összeg fizetésére kötelezték az országot, mivel Magyarország és szövetségesei súlyos veszteségeket és károkat okoztak az antanthatalmaknak (Romsics 2001).

1.2. A kutatás célja

1920 óta a *Trianon* fogalom szerves része a magyar kultúrának. Az eltelt évtizedek során a magyar emberek különböző módokon konceptualizálták és konceptualizálják a *Trianon* fogalmat, és ez számos TRIANON kulturális modellt eredményez. *Trianon* alternatív konceptualizációja az eltérő mentális műveletek

alkalmazásának köszönhető, hiszen ugyanazt az eseményt vagy dolgot más-más módon dolgozzák fel az emberek mentálisan.

Dolgozatom célja, hogy kognitív nyelvészeti keretben bemutassa a figyelemhez kapcsolódó konstruálási műveletek (figyelemirányítás, perspektíva, előtér-háttér elrendezés, szubjektívizáció-objektívizáció, feltűnőség) szerepét az eltérő TRIANON kulturális modellek kialakulásában. A TRIANON kulturális modellek különböző idealizált kognitív modellekből, azaz IKM-ekből (pl. BÉKEKÖTÉS, ELVÁLASZTÁS), sémákból (pl. RÉSZ-EGÉSZ, BIRTOKLÁS), fogalmi metaforákból (pl. EGY [ORSZÁG] TERÜLET(ÉNEK) CSÖKKENTÉSE EGY [BIRTOKOLT] TÁRGY/ANYAG/TEST ELVÁLASZTÁSA) és fogalmi metonímiákból (pl. RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT, RÉSZ A RÉSZ HELYETT) épülnek fel. A köztük lévő különbségeket a konstruálási műveletek eltérő működtetése okozza.

Hipotézisem tehát, hogy azért léteztek és léteznek eltérő TRIANON kulturális modellek a magyar kultúrában, mert a *Trianon*ról való tudást (amely fogalmak, fogalmi keretek, sémák, fogalmi metaforák és fogalmi metonímiák formájában létezik, és különböző mentális műveletek termékeként jön létre agyunkban) különféle módokon konstruálták és konstruálják meg az emberek. Úgy vélem továbbá, hogy a TRIANON kulturális modellek egy skálán helyezhetők el a fogalmak intenzitási foka szerint. Az intenzitási fok az idealizált kognitív modellek, a sémák, a fogalmi metaforák és metonímiák perspektíváltsága, szubjektívizációja, előtér és háttér viszonya, illetve feltűnősége szerint változik.

2. Jelentésalkotás

A *Trianon* fogalmat különböző mentális műveletek segítségével hozzuk létre a világról alkotott tudásunk alapján. A jelentésalkotásban a fogalmi rendszer és a konstruálási műveletek vesznek részt.

2.1. A fogalmi rendszer

A fogalmi rendszer az emberek világról alkotott tudását tartalmazza, úgymint a tárgyokról, emberekről, cselekedetokről, eseményekről, beállításokról, mentális állapotokról, tulajdonságokról és kapcsolatokról való tudást (Barsalou 2012). A fogalmi rendszer támogatja az alapvető kognitív műveleteket, amelyek az összetett kognitív műveletek alapját képezik. Emellett kulcsszerepet játszik akkor, amikor az ember múltbéli vagy jelen nem lévő eseményeket, dolgokat idéz fel a memóriájából, döntést hoz, problémát old meg vagy érvel. Tehát a fogalmi rendszer nélkülözhetetlen szerepet tölt be a tanulásban (vagyis abban a folyamatban, amikor az újfajta entitások megértésében a már meglévő ismereteinkre támaszkodunk) és a társas megismerésben (azaz a társas entitások és események kategorizálásában, a társas különbségek felismerésében, valamint a társas interakciók megtervezésében és felidézésében) (Barsalou 2008). Fogalmi rendszerünk testi tapasztalatainkon és észleleteinken (percepció) alapul (Barsalou 1999; Langacker 2008;

Kövecses megjelenés alatt). A minket körülvevő világ konceptualizációjában különböző kognitív műveletek vesznek részt. E mentális műveletek eredményeként jön létre a világról való tudásunk, majd a már meglévő ismereteink szolgálnak a megismerés alapjául. A világgal való folyamatos interakciónak köszönhetően a világról való tudásunk nem statikus, hanem dinamikusan változó. A fogalmi rendszer tehát egyszerre tekinthető a megismerés termékének és kiindulópontjának. Ezért egyes mentális elemek (pl. fogalmi metafora, fogalmi metonímia) egyszerre fogalmi tartalmak és mentális eszközök.

Jelen dolgozat fókuszában a figyelemmel kapcsolatos konstruálási műveletek állnak, ezért a fogalmi rendszer elemeinek (fogalmak, idealizált kognitív modellek, sémák, fogalmi metaforák és metonímiák stb.) részletes bemutatására nem térek ki. A későbbi elemzésben a *Trianon*hoz kapcsolódó tudást a fogalmi rendszerben eleve adottnak veszem, bár a fogalmi rendszer és a konstruálási műveletek kapcsolatából egyértelműen következik, hogy ezek is kognitív műveletek eredményeként jönnek létre. Tehát nem a fogalmi metafora és metonímia alkotásának bemutatása a célom, hanem az, hogy ezekkel (mint tartalmakkal) milyen konstruálási műveleteket végeznek a szerzők. E két tényezőt csak módszertani okokból vizsgálom elkülönítve, valójában szétválaszthatatlanok.

2.2. Konstruálási műveletek

A konstruálási műveletek a kognitív műveletek közé tartoznak. „A konstruálás egy esemény, egy jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül” (Tolcsvai Nagy 2011: 31). A nyelven keresztül többféleképpen konstruálhatjuk meg ugyanazt az eseményt vagy dolgot. Az eltérő nyelvi kifejezésmód tehát eltérő mentális feldolgozási módra vezethető vissza.

A konstruálási műveletek vizsgálatában a kognitív nyelvészek többnyire a kognitív pszichológusok eredményeire támaszkodnak, akik elsősorban az érzékeléssel kapcsolatos kognitív műveleteket tanulmányozzák. Ennek hatására a konstruálási műveletek leírása a LÁTÁS metaforán alapul (*figyelem, perspektíva, előtér* stb.). A Langacker (1987, 2008) által kidolgozott kognitív grammatika egyik fő tétele, hogy a konstruálási műveletek a kisebb nyelvi egységektől a nagyobbakig minden nyelvi szinten érvényesülnek. Ez ideig a morféma és a lexéma szintjét tanulmányozták a legrészletesebben a kutatók.¹ Dolgozatomban a konstruálási műveleteket a diskurzus szintjén vizsgálom a kisebb nyelvi egységekre vonatkozó kijelentésekből kiindulva. Ezek alapján azokat az alapvető konstruálási műveleteket tanulmányozom, amelyek egyrészt a nyelv minden szintjén megjelennek, másrészt, amelyeket a kognitív műveletek szövegszintű kivételéseinek tartok.

¹ Bár világos, hogy a szerkezetek és a mondat szintjén is kimutathatók a konstruálási műveletek, nincs olyan szisztematikusan megalkotott kognitív szövegtan, amely a morféma- és a lexémaszinthez hasonló koherens elméleti rendszert alkotna.

A konstruálási műveleteket többféleképpen csoportosítják a kutatók, ezek közül Langacker (1987, 2008), Talmy (1988, 2000) és Croft–Cruse (2004) rendszere tűnik a legjelentősebbnek. Bár eltérő terminológiát használnak, az ábrázolt tartalmak között jelentős átfedések vannak. (A hasonlóságok és különbségek részletes összevetését magyarul lásd Tolcsvai Nagy 2013, angolul Verhagen 2007.) Az eltérő osztályozási módok önkényes elveken alapulnak, ami abból a tényből következik, hogy egy-egy nyelvi egység többféle konstruálási műveletben is részt vehet (Verhagen 2007: 55). Az alábbiakban a három alapmunka és az ezekből kiinduló további elképzelések alapján ismertetem a konstruálási műveletek közül a figyelemirányítást, a feltűnőséget, az előtér-háttér viszonyt, a perspektívát, a kiindulópontot és az objektivizációt-szubjektívizációt.

2.2.1. Figyelemirányítás

Az emberi kommunikáció alapja az interakcióba lépő emberek figyelmének közös irányítása. A figyelem irányítása tudatos tevékenység. A csecsemők már a nyelvvelsajátítás időszakában részt vesznek közös figyelmi jelenetekben, amelyek később, a nyelv elsajátításával válnak szimbolizált formájúvá (Tomasello 2002). A figyelemirányítás egyik leghatékonyabb eszköze a nyelv, hiszen a nyelv elsődleges funkciója a társas figyelemirányítás. A nyelv nélkül nem fordulnánk „a komplex események különféle, az aktuális közös figyelmi jelenethez többé-kevésbé illeszkedő perspektívákból való szemlélése felé” (Tomasello 2002: 169). Az emberi nyelvi kommunikáció lehetővé teszi, hogy a figyelemirányítási esemény során a diskurzus egyik résztvevője, azaz a megnyilatkozó, a másik résztvevő(k) mentális irányultságát (figyelmét, megértését) befolyásolja (Tátrai 2011).

A diskurzus során a fogalmak kapcsolatot teremtenek egymással, így korlátozott figyelmi mezőket, más szóval fogalmi kereteket, tartományokat nyitnak meg a konceptualizálók elméjében. A diskurzus során újabb és újabb figyelmi keretek nyílnak, azaz dinamikusan változnak. Az éppen aktivált keret középpontja a figyelem fókusza. A figyelmi mezők több elemből állnak: az összpontosítás középpontjába kerülő entitás előtérben van, míg a többi elem háttérben maradva képez alapot neki (Langacker 1987). A diskurzus közben mentálisan aktivált területet Fauconnier (1994) mentális térnek nevezi. A mentális tereket fogalmi keretek, más szóval idealizált fogalmi keretek strukturálják. Mi különbözteti meg egymástól a figyelmi, a mentális és a fogalmi keretet? A specifikussági szint. Az első a legspecifikusabb fogalom, ugyanis a figyelem mindig egy konkrét entitásra, nyelvi elemre stb. irányul. Az utóbbi a legelvonatottabb fogalom, ugyanis a fogalmi keretek sematizáltak és absztraktak, illetve az elménkben léteznek.

A figyelem középpontjába kerülő kiemelkedő elemeket szövegfókusznak nevezzük. A fókusz fogalmának többféle meghatározása létezik a szakirodalomban, amelyet Tolcsvai Nagy részletesen ismertet (2001: 127–31). A legelfogadottabb nézet szerint a szövegfókusz a szöveg legkiemelkedőbb összetevője, általában új információt tartalmaz, ezért jelölt és kevésbé hozzáférhető; míg a szövegtopik

már említett vagy ismert információt tartalmaz, ezért sokszor jelöletlen és könnyen hozzáférhető (Tolcsvai Nagy 2001: 131).²

A befogadó figyelme nem állandó: lehet pillanatnyi vagy hosszabb, illetve idővel csökken az intenzitása. A figyelem fenntartásában segít a koreferencia, azaz a figyelem fókuszában lévő dolog rendszeres újraemlítése a diskurzusban.³ A figyelemnek nemcsak az erőssége, hanem a terjedelme is korlátozott. A figyelem fókuszát a figyelem perifériája veszi körül, amelyet a figyelem hatókörének nevezünk. A diskurzust a megnyilatkozó és a befogadó figyelmének hatóköre egyaránt befolyásolja. A megnyilatkozó különböző hatókörű elemeket használ a befogadó figyelmének irányítására. „A hatókör az a szövegbeli tartomány, ameddig a szövegem a szövegen belül funkcionálisan (fogalmi jellegével, utalásával) kiterjed” (Tolcsvai Nagy 2001: 117). A figyelem erősségét továbbá az is befolyásolja, hogy milyen részletesen koncentrálunk egy eseményre vagy dologra. Ugyanarról a szituációról lehet elnagyolt és részletes képünk is, attól függően, hogy mekkora a ráirányított figyelem részletessége (Kövecses–Benczes 2010: 147).

Talmy (2000) rendszerében a figyelem irányítása a figyelem mértékével, a figyelem középpontjával és a figyelmi hálózattal együtt a figyelemmegosztás magasabb kognitív struktúrájának a része. A figyelemmegosztás sematikus struktúra.

2.2.2. Feltűnőség

Hogyan kerülnek egyes elemek a figyelem fókuszába? Úgy, hogy kiválasztjuk őket. Azok a dolgok, amelyeket kiválasztunk, feltűnőbbek, kiemelkedőbbek azoknál, amelyeket nem választunk ki. Langacker (2008) a feltűnőség két fajtájaként a profilálást és a trajektor-landmark megosztást nevezi meg. A figyelmi keretben a figyelem fókuszába kerülő elem a profil. A szövegfókusszal ellentétben a profil nem a legfontosabb elem, nem is megkülönböztető tartalom, hanem az az entitás, amelyet a kifejezés kijelöl. Tehát a profil a kifejezés referátuma az alapon, amely valamilyen dolog vagy viszony is lehet. A profilált mezőben az elsődleges fókusz a trajektor, a másodlagos pedig a landmark.

A feltűnőség összefügg a hozzáférhetőség fogalmával. Feltűnő és könnyen hozzáférhető a gyakran előhívott, jól begyakorolt, konvencionális fogalom. A cselekvő emberi lény vagy a kisebb, mozgó entitás feltűnőbb és könnyebben hozzáférhető, mint az élettelen, statikus és nagyobb dolog. A diskurzusban a már adottnak tekinthető, aktivált fogalmak könnyen hozzáférhetők és kevésbé feltűnők. Az újonnan bevezetett fogalmak azonban feltűnők, de nehezebben hozzáférhetők (Tolcsvai Nagy 2013).

² A szövegfókusz és -topik nem azonos a mondattopik, -fókusz és -komment fogalmával. A terminusok elkülönítéséről részletesen lásd Tolcsvai Nagy 2001.

³ A diskurzus fogalmát tág értelemben használom, alatta a nyelvhasználat írásbeli vagy szóbeli megjelenési formáját (van Dijk 2008) értem.

2.2.2.1. Előtér-háttér

A fókuszálás során kiválasztott, feltűnő elemek a figyelem előterébe kerülnek, míg a figyelmi jelenetben ugyancsak részt vevő, a feldolgozás során szintén szerepet játszó, de előtérbe nem helyezett dolgok háttérben maradnak. Tehát egy meghatározott kognitív tartományban bizonyos dolgok előtérbe, mások háttérbe kerülnek. Az előbbi alaknak (figurának), az utóbbit háttérnek (alapnak) is nevezzük a Gestalt-pszichológia fogalmaival élve.⁴ Röviden összefoglalva a figura az a fogalom, amelyet le kell horgonyozni, az alap pedig az a fogalom, amely lehorogonyoz (Talmy 2000). Talmy (2000) szerint az alak legfontosabb tulajdonságai, hogy kisebb, könnyebben mozgatható, egyszerűbb felépítésű, hamarabb észrevehető, a tudatba kevésbé beágyazott entitás. Ezzel szemben a háttér nagyobb, stabilabb, bonyolultabb felépítésű, kevésbé szembetűnő és a tudatba mélyebben beágyazott. Hozzáteszi, hogy a figura mozgatható vagy konceptuálisan mozgatható entitás, amelynek helyzetét, irányát vagy útvonalát változtathatónak ítéljük. Az alap referenciális entitás, amely állandó elrendezéssel rendelkezik, és hozzá viszonyítva jellemezzük a figura helyzetét, irányát vagy útvonalát. Az alap-háttér elrendezés az ítéletalkotásban és az összehasonlításban játszik szerepet (Kövecses–Benczes 2010). Minden beszédhelyzetben tudattalanul döntjük el, hogy az entitásokat figuraként vagy alapként konceptualizáljuk.

2.2.3. Perspektíva (nézőpont)

Az ember fajspecifikus tulajdonsága, hogy képes más emberek helyzetével, gondolataival azonosulni és azokat magához hasonlóan intencionális lényként értelmezni. Az emberhez hasonlóan más főemlősfajok is képesek társukat élő ágensnek tekinteni. Ám az ember kognitív képességei csecsemőkorban tovább fejlődnek, így egyéves korukra már képesek mások célirányos viselkedését és figyelmét megérteni. Négyéves korukra pedig tudatára ébrednek annak, hogy másoknak nemcsak (az övéktől akár eltérő) szándékaik és figyelmük van, hanem gondolataik és vélekedéseik, azaz ők is mentális ágensek. Tehát az egész kora gyermekkort áthatja a perspektivikus szemlélet, amelynek eredményeként a gyermekek egyrészt képessé válnak arra, hogy átvegyék mások perspektíváját, és azokat a sajátjukhoz viszonyítsák, azaz egy entitást egyszerre több perspektívából képesek szemlélni. Másrészt a perspektívák interiorizációja lehetővé teszi, hogy saját intencionális viselkedésükre és kogníciójukra is reflektálni tudjanak, azaz saját magukat és gondolkodásukat is különböző perspektívából tudják szemlélni. Ezáltal képesek újraírni a reprezentációkat, és egyre elvontabb, szélesebb körű kognitív képességeket alakítanak ki. Ebben a folyamatban a nyelvnek elenged-

⁴ A trajektor-landmark viszony abban tér el az előtér-háttér elrendezéstől, hogy az előbbiben mindkét elem a figyelem fókuszába kerül: a trajektor elsődleges, a landmark másodlagos szerepet tölt be.

hetetlen szerepe van, hiszen a különböző perspektívák a nyelvben nyilvánulnak meg, másként fogalmazva a nyelv maga perspektívált (Tomasello 2002).

Ugyanazt a szituációt számos perspektívából lehet szemlélni és jellemezni, így ugyanazt a jelenetet számos módon lehet megkonstruálni nyelvileg is. A perspektíva megválasztása tehát befolyásolja, hogyan konceptualizáljuk a megfigyelt dolgot. Egy adott diskurzusban a konceptualizálók látásmódját nézőpontnak nevezzük. „A nézőpont legáltalánosabban a beszélő és a tárgy viszonyaként határozta meg” (Tolcsvai Nagy 2011: 34). Az, hogy a megnyilatkozás szituációját hogyan konceptualizáljuk, nagyban függ a perspektívától. A szituáció állandó elemeit (tér, idő, személy) deixissel fejezzük ki. A nyelvi deiktikus elemek jelentése (pl. *itt, most, én*) a perspektívától függően jelent mást és mást minden beszédhelyzetben (Kövecses–Benczes 2010).

2.2.3.1. Kiindulópont

A diskurzusban nemcsak a megnyilatkozó fél, hanem a befogadó is rendelkezik saját nézőponttal. „A kiindulópont az a helyzet, ahonnan egy dolgot, egy jelenetet szemlélünk” (Langacker 1987: 123, a szerző fordítása).⁵ Ez a pont nem szükségszerűen a beszélő valós helyzete, hiszen képesek vagyunk fiktív kiindulópontot alkalmazni, azaz el tudjuk képzelni, milyen lenne a kiindulópont egy bizonyos perspektívából. Ez a képességünk lehetővé teszi, hogy egy szituációt a befogadó vagy bárki más nézőpontjából írjunk le (Langacker 2008). A diskurzusban folyamatosan változhatnak a kiindulópontok: nemcsak a megnyilatkozó, hanem a megnyilatkozás szereplőinek nézőpontja is érvényesülhet. Az ő perspektíváik alakítják ki a nézőpontoszerkezetet minden diskurzusban. Tolcsvai Nagy (2011: 36) háromféle kiindulópontot különböztet meg Sanders–Spooren (1997) alapján. A referenciális központ a megnyilatkozó kiindulópontja, a semleges kiindulópont a megnyilatkozás egyik szereplőjének a kiindulópontja, a tudatosság szubjektuma pedig az információért felelős személy, aki lehet a megnyilatkozó vagy egy szereplő is. Mivel a nyelv eleve perspektívált, minden megnyilatkozásban közvetlenül feldolgozható az „én” és a „te” kiindulópontja, amelyekhez deiktikusan viszonyul, vagy akár önálló kiindulópontként is működhet az „ő” (Tolcsvai Nagy 2013). A diskurzusban tehát nemcsak a megnyilatkozó perspektívája jelenhet meg, hanem a megnyilatkozás szereplőinek kiindulópontja is.

2.2.3.2. Objektivizáció-szubjektívizáció

Minden eseményt konceptualizálhatunk szubjektíven és objektíven is (Langacker 1987). Azt a személyt, aki valamilyen perspektívából megfigyeli a dolgokat, szubjektumnak, a megfigyelt, illetve észlelt dolgot objektumnak is nevezhetjük. A megfigyelő szubjektumot maximális szubjektivitással, a megfigyelés tárgyát pedig

⁵ A fogalomról magyarul részletesebben lásd például Tátrai 2011, Tolcsvai Nagy 2013.

maximális objektivitással konstruáljuk (Langacker 2008). Szubjektívizációnak nevezzük azt a jelenséget, amikor a megnyilatkozó jelöltté teszi a megnyilatkozással kapcsolatos értelmezői és értékelői attitűdjét, azaz a saját szubjektív viszonyulását (Tátrai 2011: 178). A konceptualizáló szubjektivitása többféleképpen is megnyilvánulhat a nyelvben (Kövecses–Benczes 2010). Egyrészt a megnyilatkozó saját magát helyezheti szubjektív nézőpontba a diskurzus folyamán. Másrészt nemcsak a megnyilatkozó, hanem a megnyilatkozás egy szereplőjének nézőpontját is konceptualizálhatjuk szubjektíven. Objektivizációról pedig akkor beszélünk, amikor a megnyilatkozó vagy a megnyilatkozás egy résztvevője a megnyilatkozás szituációjától függetlenül határozza meg magát. Azaz a megnyilatkozásban a résztvevők nyíltan kifejezve konstruálódnak. Ebből következően egy szituáció objektív vagy szubjektív konceptualizációját az dönti el, hogy a beszédhelyzetnek szubjektív vagy objektív elemét ragadjuk-e meg a diskurzusban.⁶

3. Szövegvizsgálat

Az alábbiakban öt különböző korú és műfajú Trianonról szóló írásbeli megnyilatkozás átlagosan tíz bekezdését vizsgálom mint szövegegységet, miközben arra a kérdésre keresem a választ, hogy a 2.2. részben bemutatott konstruálási műveletek milyen szerepet játszottak és játszanak TRIANON konceptualizációjában. A szövegek⁷ egy képzeletbeli objektivizáció-szubjektívizáció skálán követik egymást, azaz a legelső a legobjektívabb, a legutolsó a legszubjektívabb a vizsgáltak közül. A korpusz kiválasztásakor a következő tényezőket vettem figyelembe: 1) a megnyilatkozás ideje, 2) a megnyilatkozó, 3) kommunikációs színtér.

1) Ugyanazt az eseményt másként konceptualizálják az emberek az idő függvényében. A magyar nemzet tagjainak gondolkodására a békeszerződés aláírása után (1920–1940) nagy hatással volt a döntés okozta sokk. Szintén befolyásolta a diskurzust az a tény, hogy az államszocializmus időszakában (1948–1990) Trianon tabutéma volt, azaz nem (vagy csak korlátozottan) lehetett róla nyilvánosan beszélni. A rendszerváltozás után (1990-től napjainkig) ugyancsak változott a magyar emberek perspektívája azáltal, hogy a kollektív társadalmi tudat számára lehetővé vált a trianoni események feldolgozása. Ezért a korpusz mind a három időszakból tartalmaz szövegeket. Az első korszakból való Bethlen (1933) és Szekfű (1934) szövege, a másodikból Hajdu–Tilkovszkyé (1987), a harmadikból pedig Romsicsé (2005) és Durayé (2008).

2) Lényeges tényező továbbá, hogy a konceptualizáló milyen mértékben van jelen a szövegben. A megnyilatkozás perspektíváját nagymértékben befolyásolja, hogy a szerző explicit vagy implicit marad (Tolcsvai Nagy 2001). Erősen objektivizált Hajdu–Tilkovszky 1987 és Romsics 2005 szövege, Szekfű 1934 szö-

⁶ Az objektivizáció-szubjektívizáció fogalmáról magyarul részletesebben lásd például Tátrai 2011, Kugler 2013, Tolcsvai Nagy 2013, Kövecses – Benczes 2010.

⁷ A vizsgálat tárgyának megnevezésére felváltva használok a *szöveg*, *diskurzus*, *megnyilatkozás* fogalmakat.

vegében inkább a szubjektív konceptualizáció dominál, illetve nagymértékben szubjektivizált Bethlen 1933 és Duray 2008 megnyilatkozása.

3) A kommunikációs színtér ugyancsak hatással van a mentális tevékenységre. A beszédhelyzetek típusa nemcsak a fogalmimetafora-használatot (Deignan 2013), hanem a többi konstruálási műveletet is befolyásolja. Ezt bizonyítja, hogy ha ugyanaz a szerző többféle diskurzusban is megnyilvánul ugyanabban a témában, akkor módosul a mentális tevékenysége és a nyelvi megnyilatkozása. Tehát nem a párhuzamosan működő tudományos és laikus elmélet (Lakoff 1990) különbözteti meg egymástól a TRIANON kulturális modelleket. A vizsgált szövegek az ismeretterjesztő (Szekfü 1934), tudományos (Hajdu–Tilkovszky 1987, Romsics 2005), politikai (Bethlen 1933) és közéleti (Duray 2008) típusból kerülnek ki. Abból, hogy a szerzők eltérő szövegtípusban nyilatkoznak meg az is következik, hogy nem azonos sem a megnyilatkozásuk célja, sem a feltételezett befogadók csoportja.

3.1. Objektivizált tudományos szöveg a 2000-es évekből

A Trianoni békeszerződés című tanulmány (Romsics 2005: 141–5) a trianoni békekonzferencia tevékenységét ismerteti 1920 januárjától 1920 júniusáig. Vegyük szemügyre az alábbi példákat:

(1) Apponyi [...] javasolta, hogy a vitatott területek hovatartozásáról népszavazással döntsenek.

(2) Lloyd George brit miniszterelnök [...] pontos statisztikai adatokat citálva mutatott rá, hogy a békeszerződés 2 millió 750 ezer magyart, azaz „a teljes magyarság népesség egyharmadát” tervezi idegen uralom alá juttatni.

(3) *Az amerikai és a brit békedelegáció* a fentieknél eleinte *lényegesen kedvezőbb s a fenn hirdetett* nemzetiségi elvnek sokkal jobban megfelelő határokat javasolt Magyarországnak számára.

(4) A magyar jegyzékekre a *franciák* általában kitérő vagy semmitmondó válaszokat adtak.

(5) [...] *Franciaország* hagyományos külpolitikai vonalvezetésének megfelelően a leghatározottabban szembeszegült a magyar békeszerződés tervezetének megvalósításával [...]

(6) [...] a *békeszerződés* Romániának *juttatta* egész Erdélyt, továbbá a Tiszántúl keleti szegélyét és a Bánság keleti felét.

(7) A *békekonzferencia* [...] *elszakításra ítelt* döntően magyarlakta területeket.

(8) Vezetője gróf Apponyi Albert, a magyar politikai élet egyre inkább pártok feletti tekintélynek örvendő egyik *nagy öregje*, tagjai a közgazdasági, kulturális és politikai élet vezető személyiségei voltak.

(9) A francia–magyar tárgyalásokkal egyidejűleg a Nemzeti Hadsereg néhány tisztje német és osztrák szélsőjobboldali körökkel együttműködve a háború újrakezdéséről, illetve különböző kalandor fegyveres akciókról dolgozott ki *ábrándos terveket*.

(10) Az új délszláv állam Horvátország és Szlavónia mellett a Bánság nyugati felét, Bácska nagyobb részét és a Muravidéket [...] *kapta*.

A szövegre a semleges kiindulópont jellemző: a beszélő a megnyilatkozás szereplőinek (Magyarország, amerikai és brit békedelegáció, olasz delegátus, Románia stb.) perspektívájából konceptualizálja az eseményeket. Ezeket az objektív konceptualizálás jellemzi, azaz a szöveg tipikusan nem fejezi ki a szöveg szereplőinek érzelmi attitűdjét, annak ellenére sem, hogy a tudatosság szubjektuma gyakran nem a szerző, hanem a megnyilatkozás szereplői. A tudatosság szubjektumainak gondolatai objektív formában, függő vagy nem szó szerinti idézet formájában jelennek meg (1–2. példa). A szereplők közül a magyarokra részletesebb figyelem irányul, mint a más nemzetiségűekre: az előbbieket ritkábban nevezi néven a szerző, mint az utóbbiakat. A trianoni döntés megalkotásában részt vevőkre a név szerinti említés helyett a döntéshozó testület (3. példa) vagy annak a nemzetiségnek, illetve országnak (4–5. példa) a megnevezésével utal a szerző, ahová a testület tagjai tartoznak. A fogalmi metonímiák (TESTÜLET A TESTÜLET TAGJAI HE- LYETT, HELY AZ INTÉZMÉNY HELYETT) háttérbe helyezik a cselekvő alany személyét. A figyelem részletessége az események konstruálásában is fontos szerepet játszik: részletesebb figyelem irányul az eseményekre, mint a szereplőkre. Az első bekezdésben például a béketárgyalások eredményeinek leírásakor a területi változások kerülnek a figyelem fókuszába, míg a döntéshozók a fogalmi metonímiáknak köszönhetően (TERMÉK AZ ELŐÁLLÍTÓ HELYETT, TESTÜLET A TESTÜLET TAGJAI HELYETT) háttérben maradnak (6–7. példa).

A referenciális központ, azaz a megnyilatkozó kiindulópontja (néhány szubjektív konceptualizációtól eltekintve) rendkívül semleges. A szerző kívül helyezkedik a leírtakon, nem azonosul egyik szereplővel sem, az ő kiindulópontja ritkán jelenik meg a szövegben, akkor is rejtve marad. A szerzői szubjektív konceptualizáció egy-egy jelzős szerkezetben nyilvánul csak meg, amelyek a megnyilatkozó témához való saját attitűdjét, egyéni véleményét tükrözik (8–9. példa). A *nagy öregje* kifejezés például stilisztikailag lazább, közelebb áll a társalgási stílushoz a teljes szöveghez képest, amelynek nyelvhasználatát a tudományos stílus jellemzi. Használatával a szerző érzelmi hatást kelt a befogadóknak, közelebb viszi hozzájuk a jellemzett személyt (gróf Apponyi Albert). Előfordul, hogy a szerzői és a szereplői szubjektív konceptualizáció egybeesik, összemosódik. A 3. példában nehéz eldönteni, hogy a szerző tartja-e kedvezőbbnek a békefeltételeket, vagy Magyarország nézőpontjából konceptualizálva számítanak-e annak.

A *fennen hirdetett* szerkezet viszont egyértelműen a megnyilatkozó véleményét tükrözi.

A figyelem fókuszában a magyar vonatkozású trianoni béketárgyalások állnak. A békekötéssel kapcsolatos fogalmak sűrű hálózatot alkotnak, könnyen hozzáférhetőek és magasan aktiváltak. A figyelem előterében a béketárgyalásoknak más és más mozzanata profilálódik. A szöveget az események és a rájuk adott reakciók láncolata tartja össze. Ennek eredményeként az esemény, amely az egyik bekezdésben a figyelem fókuszába kerül, a következőben az eseményt kiváltó reakció háttéréként szolgál. Például a 2. bekezdésben a figyelem fókuszában a brit, az amerikai és az utódállamok területmódosításait tartalmazó előterjesztés áll, majd a 3. bekezdésben ez az ismeret szolgál a magyar válaszjegyzék alapjául. A 4. bekezdésben pedig a magyar válaszjegyzék által kiváltott hatás profilálódik.

A figyelmi keretek előtér-háttér viszonya tehát bekezdésről bekezdésre változik, az elemeik azonban állandóak. A figyelmi mezők a béketárgyalások szereplőit, helyszínét, erődinamikáját stb. tartalmazzák, amelyek a BÉKEKÖTÉS, BIRTOKLÁS, ELOSZTÁS stb. IKM-eket aktiválják a konceptualizálók elméjében. A nézőpontok váltakozásának köszönhetően a fogalmi keretek más-más elemére irányul a figyelem. Az első bekezdés fókuszában a határmódosítások állnak. A trajektorok, azaz a *juttatta, kapta, elszakításra ítélt* igék és funkcióigék határozzák meg a nézőpontokat (6–7., 10. példa). Az esemény, a landmark ugyanaz, csak a perspektíva változik. A fogalmak az ELOSZTÁS IKM-nek más-más elemét aktiválják: ha egy birtokolt tárgyat felosztunk és szétosztjuk, van, aki darabokat kap, és van, aki részeket veszít. Az elosztás folyamatában részt vehet egy harmadik fél, aki az előbbinek részeket ad, az utóbbtól részeket vesz el. A trajektorok határozzák meg, hogy az ELOSZTÁS IKM-et a három résztvevő közül (a tárgy eredeti birtokosa, a tárgy darabjaiból részesedő fél és az elosztás irányítója) kinek a perspektívájából (Magyarország, utódállamok, döntéshozók) konceptualizáljuk.

3.2. Objektivizált tudományos szöveg az 1980-as évekből

A *trianoni békeszerződés* című tanulmányból (Hajdu–Tilkovszky 1984: 421–6) a békeszerződés tartalmáról és következményeiről szóló részt elemzem. Nézzük először a kiemelt példákat:

(11) A második rész Magyarország új határait *rögzítette*. Ennek értelmében a történeti Magyarország területe 282 km²-ről 93 000 km²-re, lakóinak száma 18 millióról 7,6 millióra *csökkent*.

(12) [...] a *békeszerződés értelmében* így is mintegy 3 millió magyar *került át* Csehszlovákiához, Romániához s Jugoszláviához.

(13) Az ellenforradalmi rendszer [...] a közoktatás, a népművelés, a korabeli propaganda minden eszközét felhasználva hirdette Trianon igazságtalanságát, a békeszerződés revíziójának szükségességét.

(14) A hivatalos politika [...] a tényleges nemzeti sérelmeket *egy minden politikai, társadalmi megfontolást figyelmen kívül hagyó revíziós kampányra* használta fel.

(15) [...] egyetlen legális politikai párt programjából sem hiányozhatott a területi revízióra irányuló „*nemzeti cél*” valamilyen megfogalmazásban.

(16) A forradalmak korszakában jelentkező alternatívák közül a Duna-völgyi népek újfajta, szocialista együttélésének megteremtése helyett az önálló polgári nemzeti államokban való elkülönülés valósult meg.

(17) A szomszéd államok a fennhatóságuk alá került magyarokra *is* vonatkozó kisebbségi szerződéseket *nem tartották tiszteletben, a nemzeti kisebbségek, így a magyarok jogait is gyakran súlyosan megsértették.*

A szöveg először a békeszerződésre irányítja a figyelmet. A kijelölt figyelmi mező nem a békekötés mint esemény, hanem a békeszerződés mint dokumentum. A semleges kiindulópont így nem a BÉKEKÖTÉS IKM-szereplőinek perspektívája, azaz a beszélő nem a békekötés megalkotóinak vagy Magyarországnak vagy az utódállamoknak a perspektívájából ábrázolja a trianoni döntést. Ebből következően a *juttat, elcsatol, kap* stb. kifejezések nem szerepelnek a szövegben. A cselekvő igék helyett a névutós szerkezetek (*ennek értelmében, a békeszerződés értelmében*) és semleges igék (*rögzítette, csökkent, került át*), teszük rendkívül objektívizálttá a referenciális kiindulópontot (11–12. példa). Mint ahogy a példák is mutatják, a figyelem elnagyolt részletességű, hiszen nem irányul részletes figyelem a konkrét területváltozások megnevezésére. A szerző nem részletezi sem Magyarországot, sem az utódállamok új határait. Ennek ugyancsak az a következménye, hogy nem nyit új semleges kiindulópontokat, azaz nem nyit figyelmi kereteket a szereplők perspektívájából. Ehelyett a már megnyitott figyelmi mezőben (amely a békeszerződés dokumentumának tartalmából áll) a békeszerződés további rendelkezéseit listázza szintén rendkívül semleges beszélői kiindulópontból.

Ezt követően a beszélő konceptualizációja egyre több szubjektív elemet tartalmaz. A megnyilatkozó a saját perspektívájából újra konceptualizálja megnyilatkozása tárgyát, pontosabban az elbeszélte események szereplőit. Az 1980-as évek ideológiája alapján ellenforradalmi kormánynak nevezi az 1920-as kormányt, amelynek tevékenységétől teljesen elhatárolja magát (13. példa). A tudatosság szubjektuma a semleges, kívülálló nézőpontból egyre inkább bírálónak válik. A kormánnyal kapcsolatos ellenérzéseit nyelviileg hol expliciten, hol impliciten fejezi ki, míg ő maga mindig háttérben marad. Az előbbire kitűnő példa a (14) mondat, ahol a figyelmet a revíziós politika kritikájára irányítja. Az utóbbit a (15) mondat példázza, amelyben az idézőjelbe tett kifejezés jelzi a beszélő attitűdjét a megnevezett fogalomhoz.

A figyelemirányítás módján túl a figyelemirányítás tárgya, illetve részletessége is a szubjektív szerzői konceptualizációt tükrözi. A trianoni békeszerződés hatásait bemutató figyelmi keretben a legális baloldal és a kommunista pártok is

a figyelem fókuszába kerülnek. A szerző egy-egy bekezdésben, részletes figyelmet irányít mindkét szervezet politikai nézeteire, illetve tevékenységére, amelyeket objektivizált kiindulópontból mutat be. A megnyilatkozó perspektívát azonban az államszocialista ideológia határozza meg. Az *imperialista háború, osztálykérdés, újjászerveződő és harcoló párt* kifejezések az államszocialista ideológiát idézik fel a konceptualizálók elméjében. (Az ideológia a fogalmi keretknél lazábban szerveződő, sematizált mentális struktúra, vö. Kövecses 2005.) Ugyanez igaz a trianoni békeszerződés következményeinek értékelésére is. A szerző a békekötés politikai, gazdasági, társadalmi hatásait objektív kiindulópontból ismerteti, viszont az értékelést meghatározza a saját korának perspektívája. A (16) mondat jól példázza a szerző szubjektív konceptualizálását: a békeszerződés hibájának tartja, hogy nem teremtette meg a szocialista együttélést. Vagyis az általa bemutatott korszak államszervezetét a saját korának államszervezetéhez viszonyítja, azaz a figyelem előterében a vizsgált korszak bemutatása, a háttérben pedig a megnyilatkozás idején uralkodó ideológia áll. Tehát a szerző szubjektív viszonyulása a megnyilatkozás tárgyához abban nyilvánul meg, hogy az államszocialista ideológia perspektívájából kritikával illeti az általa ismertetett korszak kormányát és a békeszerződést, illetve részletes figyelmet irányít az akkori baloldal tevékenységére a bemutatására.

A megnyilatkozó a határon túli magyarok képét az eddig bemutatott szerzőtől eltérő módon konstruálja (17. példa). A kisebbségi magyarok helyzetét nem a saját perspektívájukból, hanem az utóállamok nézőpontjából látatja. A szomszéd államok kisebbségpolitikáját megnyitó figyelmi keretben a magyarok úgy jelennek meg, mint egy kisebbség a többi közül. Ezt nyelviileg az *is* szó fejezi ki. Tehát a magyar kisebbség a trajektor, a többi kisebbség a landmark. A szerző nem helyezi a figyelem fókuszába a magyarok sérelmeit. A szomszéd államok cselekedete ugyanis nem közvetlenül a magyarokra irányul, vagyis az igei szerkezetek (*nem tart tiszteletben, megsért*) tárgya nem a magyarság, hanem a kisebbségi szerződések és a magyarok joga.

3.3. Szubjektivizált ismeretterjesztő szöveg az 1930-as évekből

Az állam és nemzet című tanulmány (Szekfü 1934: 380–5) a trianoni békeszerződés életbe lépését követő lehetséges cselekvési módokat mutatja be, értékeli. A példák a következők:

(18) Erre a szerepre most kellene *készülnünk*, de az *optimista szemlélő* számára, aki Trianont csak pillanatnyi rongynak, következés nélküli átmeneti állapotnak *tartja*, nem áll fenn az előkészület, a szerepváltás szükségessége.

(19) Ez a kifejezés: *megcsonkított ország*, messze elmarad a *borzalmas valóságtól*, s inkább *maradék*-országnak kellene neveznünk hazánkat, amióta Trianonban *alá kellett írunk* a szerződést, mely Magyarország 325 000 négyzetkilométeréből 232 000 *elvett* és csak 93 000-et *hagyott meg*.

(20) A magyarságnak tehát nem kevesebb mint 33%-a egyszerre *elnyomott* kisebbségi sorsba *süllyedt le*.

(21) Már az sajnálatos jelenség, hogy az *államhatárokon kívül szorult magyarságon* az optimisták serege érzelmi nyilatkozatokon túl nem tud segíteni [...] és a *határokon kívül maradt testvért*, öntudatlanul bár, de elmellőzhetőnek tartja.

(22) [...] a többbit, 3 300 000-et szétosztotta idegen államok között, melyekben *velük ellenséges népfajok az uralkodók*, a többi nemzetek.

(23) Azok az egyének, akik a revízió útján vezetni képesek, minő volt Apponyi Albert és most Bethlen István, pártpolitikai gyűlölségektől is megszabadultak, bizonyítékául annak, hogy ebben a kérdésben *egyetlen vélemény van az egész mai Magyarország területén*.

(24) [...] Trianon elítélésében és a revízió kívánságában *mindnyájan egyek vagyunk*.

A referenciális középpont az egész szövegben erősen szubjektívizált: egyrészt a megnyilatkozó érzelmei, vélekedései markánsan jelen vannak a szövegben, másrészt a beszélő azonosul a megnyilatkozás egyes szereplőivel. A megnyilatkozó mint a háborúban vesztes és területének nagy részétől megfosztott ország, Magyarország egyik lakosaként látja és láttatja az eseményeket az egész szövegben. Ez a perspektíva nyelviileg a többes szám első személyű alakokban (pl. *államunk, hazánk, szenvedtünk, csonkaságunk*) és az erős érzelmi töltetű jelzős kifejezésekben (pl. *borzalmas valóság, végletes veszteségek, megcsonkított Magyarország*) nyilvánul meg. A szöveg közepétől a magyarság nézőpontján belül újabb szereplők nézőpontját nyitja meg a szerző. Az ötödik bekezdéstől a szöveg végéig a figyelem középpontjába az optimista szemlélők véleményének kritikáját helyezi. Így létrejön az erősen szubjektívizált „mi” és az erősen objektívizált „ők” perspektívája (18. példa), amelyeket folyamatosan ütköztet egymással. A referenciális központ és a semleges kiindulópont tehát sokszor egybeesik.

A perspektíva mellett az előtér-háttér viszony is a szubjektív konceptualizációt szolgálja. A figyelem fókuszába kerülnek 1) Magyarország veszteségei, 2) a trianoni döntés kegyetlensége 3) a határokon kívülre került magyarság helyzete és 4) az utódállamok attitűdje. Egyrészt a trianoni döntés bemutatásakor a figyelem alapját a területi változások képezik. Ehhez képest profilálódik a Magyarország perspektívájából szemlélt veszteség mértéke (19. példa). Az éppen aktivált figyelmi keretet a CSONKÍTÁS, FELOSZTÁS, KÉNYSZER stb. IKM-ek strukturálják. Másrészt ugyancsak a trianoni döntéshez mint alaphoz képest válik figurává a hozzá fűződő értékítélet, a trianoni döntés kegyetlensége. Ez olyan nyelvi kifejezésekben nyilvánul meg, mint a *feldarabolás gonosztette* vagy a *trianoni szégyen és nyomorúság*, amelyek fogalmi metafora és metonímia alapúak. Harmadrészt ismert, magas aktiváltságú, könnyen hozzáférhető tudáselem, hogy a trianoni döntés értelmében

a magyarok egy része az újonnan létrejövő államok lakójává vált. Kiemelkedik, feltűnővé válik a határon túli magyarok helyzetének értékelése (20. példa) és az irántuk való érzékenység (21. példa). A szövegben megjelenő kifejezések a CSA-LÁD és az ELNYOMÁS IKM-eket aktiválják a konceptualizáló elméjében. Végül a szubjektivizáció nemcsak a határon túli magyarokra, hanem azokra a többségi államokra is kiterjed, amelyeknek a magyarság egy része kisebbségi lakójává vált. Ezeknek a többségi nemzeteknek a tulajdonságai közül a negatívak kerülnek előtérbe (22. példa).

A szerző szubjektív konceptualizációja nemcsak az előtérbe, hanem a háttérbe helyezett elemeken keresztül is megnyilvánul a szövegben. A figyelem háttérben, azaz a figyelmi keretben statikusan, állandóan hozzáférhető tudásként két elem van jelen: a revízió szükségessége és a nemzet érdekeinek a szolgálata. A megnyilatkozó az 1–2. bekezdésben a trianoni döntés következményeire irányítja a figyelmet. A 3. bekezdésben ez az ismeret a figyelem háttérbe kerülve alapul szolgál a helyzetre való egyetlen lehetséges reakciónak, a revíziónak. A REVÍZIÓ figyelmi keretben a revízió szükségessége a landmark, az egységes akarat a trajektor (23–24. példa). A szöveg hátralevő részében (4–10. bekezdés) a revízió eszméje háttérben marad, és a lehetséges megvalósítási módok kerülnek előtérbe. A revízióval szorosan összefügg a nemzeti érdekek szolgálatának gondolata, amely ugyancsak könnyen hozzáférhető, háttérben lévő ismeret a teljes megnyilatkozásban, és nyelvileg olyan kifejezésekben nyilvánul meg, mint *hazafias érzés magaslatai, egy nemzeti társadalom erős hite, nemzeti veszedelem*.

3.4. Szubjektivizált politikai szöveg az 1930-as évekből

A trianoni békeszerződés revíziója és Európa békéje című Londonban elhangzott előadás szövegéből (Bethlen 1933: 95–120) a trianoni békeszerződést bíráló részt elemzem. A példák:

(25) [...] a békeszerződés kontár kézzel nyúlt bele a viszonyokba az új rendezés érdekében. *Munkáját azzal kezdte, hogy...*

(26) A békeszerzők egyáltalán nem voltak tisztában a Duna-medencében élő népek jelentőségével.

(27) De hogy komoly államférfiak nem látták meg, hogy nem elég egy új rendezés szempontjából geográfiai, történelmi és gazdasági egységeket darabokra zúzni és azután sorsukra bízni, [...] ez olyan mulasztás és rövidlátás volt, amelyért Európa keservesen fog még megfizetni.

(28) Azok, akik a békefeltételeket kiszélték [...] azt hitték, hogy elég az *utódokat a világra hozni* és a többi majd magától fog menni. De ezek a *gyerekek torzszülöttként jöttek a világra* és ma már világos, hogy egytől egyig életképtelenek. Az *orvos* operációs késére van szükség mindegyiknél, hogy

életképessé váljanak és arra, hogy egy igazságosabb osztó és nevelő akarat korlátokat szabjon féktelen természetüknek, amellyel önmagukban és másokban tesznek kárt. Ezt az akaratot képviselte régen az *Osztrák-Magyar Monarchia...*

(29) És fel van keltve ma már Európa nagy népeinek a rivalitása is azon politikai befolyás érdekében, amelyet a Duna-medence népeire gyakorolni törekszenek.

A vizsgált megnyilatkozásban a megnyilatkozó először a trianoni döntéshozatal menetére, majd a békeszerződés következményeire irányítja a figyelmet. A megnyilatkozót rendkívül szubjektívizált konceptualizáció jellemzi: a szerző folyamatos és éles kritikával illeti a döntéshozókat. A békeszerződés megalkotóival kapcsolatos negatív véleményét kezdetben impliciten (25. példa), majd egyre explicitebben (26–27. példa) fejezi ki. Ahogy a példák is mutatják a megnyilatkozó szubjektív vélekedése szerint a békeszerződés megalkotói nem voltak elég tájékozottak, átgondoltak, körültekintőek Magyarország határainak megállapításakor. A békeszerződés megalkotását hibának minősíti. Hogyan jelenik meg ez a szubjektív konceptualizáció a szövegben? A tudatosság szubjektuma először a békeszerzők nézőpontjába helyezkedik, és onnan konceptualizálja igen szubjektívan az eseményeket. Ennek nyelvi formája a következő: a cselekvő alany nem a békeszerződés létrehozói, hanem maga a békeszerződés. A fogalmi metonímiának (TERMÉK AZ ELŐÁLLÍTÓ HELYETT) köszönhetően nem irányítja közvetlenül a figyelmet a döntést hozó személyekre. Később azonban már néven nevezi őket (*békeszerzők, komoly államférfiak*), illetve a 27-es mondatban már nem az ő perspektívájukból konstruálja a megnyilatkozást. Azzal, hogy az erősen szubjektívizált referenciális kiindulópont már nem esik egybe a semleges kiindulóponttal, és közvetlenül a döntéshozó személyekre irányul a figyelem, egyre inkább a kritikai nézőpont kerül előtérbe.

A figyelem fókusza fokozatosan a trianoni döntés következményeire tevődik át, ezek közül az újonnan létrejövő országok helyzete és az európai erőviszonyok profilálódnak. A 28-as példában bemutatott figyelmi mező, amely a Trianon utáni új államok létrejöttét konstruálja, három szereplőből áll: a békefeltételek kieszelői, az utódok/gyerekek és az orvos. A szereplők és a köztük lévő viszonyok a CSA-LÁD és a SZÜLETÉS IKM-eket hívják elő a konceptualizáló elméjében. A figyelmi jelenet értelmezésében az ezekre a fogalmi keretekre épülő fogalmi metaforák játszanak szerepet. A TRIANON UTÁNI ÁLLAMOK LÉTREJÖTTE SZÜLETÉS, A TRIANON ELŐTTI ÁLLAMOK AZ ANYA, A TRIANON UTÁNI ÁLLAMOK A GYEREKEK metaforák teszik lehetővé, hogy a figyelem középpontjába az utódok (a Trianon utáni államok) devianciái kerüljenek, akik *torzszülöttek, életképtelenek és féktelen természetűek*. Ezekon a hibákon segített régen az orvos, az *Osztrák–Magyar Monarchia*. Amint a *Monarchia* megjelenik a figyelmi mezőben, a konceptualizáló elméjében párhuzamosan aktiválódik a múlt és a jelen mentális tér. Ennek nyelvi megvalósulása-ként a szerző több bekezdésen keresztül hasonlítja össze az akkori és a jelenlegi

helyzetet, a szöveg egészére jellemző szubjektivizált referenciális kiindulópontból. A múlt az alap, ehhez képest konstruálódik a figura, vagyis a jelen.

A trianoni döntés következményei közül tehát a megnyilatkozó másokat profilál, mint a korábban bemutatott szerzők. Nem fókuszál például a határon túli magyarságra, hanem Európa hatalmi viszonyaira és az újonnan kialakult államok helyzetére fordít részletes figyelmet. Tágabb perspektívát vesz fel azzal, hogy az európai népek nézőpontját veszi semleges kiindulópontként (29. példa)

3.5. Szubjektivizált közéleti szöveg a 2000-es évekből

A trianoni ítélet három nemzedék távlatából című előadás (Duray 2008: 29–32) a Trianon Kutatóintézet 2007. évi konferenciáján hangzott el. A szöveg első nyolc bekezdését elemzem, amelyek témája a trianoni békekötés hatása a magyar nemzetre, a határon túli és a magyarországi magyarok kapcsolatára. A példák:

(30) Formak bennünk az indulatok Trianon miatt, de a Kárpátok gerincén végigfutó egykori magyar államhatárt már csak néhányan siratják.

(31) Egyre kevesebb magyarnak fáj azonban, hogy a vasbányáinkat is elvették, hiszen ezekben a valamikor kincset érő bányákban már évek óta nem termelnek ki vasércet.

(32) Az ipartörténetben járatosak még tudják, hogy a mai resicai vasúti javítóüzem valamikor „magyar vasúti mozdonyokat” gyártott, és Fiume valamikor magyar kikötő volt.

(33) Csakhogy a végváriaknak volt stratégiájuk, volt társadalmi és gazdasági hátterük, küldetésük és utánpótlásuk, mert önként vállalták a végvári feladatot.

(34) Az *ország közepén* élők annak örültek, hogy nem a széleken éltek az elcsatoláskor, akik pedig *az új államhatár miatt a szélre kerültek*, hálát adtak az istennek, hogy nem két kilométerrel beljebb húzták meg az új határt. El tudjuk képzelni, mit éreztek azok az emberek, akik *túlkerültek ezen a képzelt vonalon?*

(35) Trianon után bizonyíthatóan kettévált a nemzet [...] úgy mint a hóvihárban, a menedékházban melegedőkre és a kint szorultakra. A bentiek – helyszűke miatt vagy hitevesztettségükben – marják egymást, a kinn rekedteket pedig a vihar tizedeli, meg az itt-ott rájuk csapó farkashordák.

(36) Trianon után megkíséreltek *minket* elüldözni vagy kitaszítani, esetenként kigyilkolni *szülőföldünkről*.

(37) A nemzet többségét nem bántja, mi történik a nemzet kisebbik részével, és az sem izgatja, hogy immár csaknem kilencven éve a nemzet egyharmadának különböző az álláspontja.

(38) A málenkij robotra is a visszacsatolt, majd ismét elcsatolt területekről hurcolták el a legtöbb embert [...] – a közülük életben maradtak további kálváriájáról, abszurd hontalanságáról regényeket lehetne írni.

A szerző a megnyilatkozás egészében a „mi” referenciális középpontból konstruálja gondolatait. Ebből az erősen szubjektívizált perspektívából a Trianon kapcsán érzett indulatokra irányítja a figyelmet (30. példa). A Trianon fogalom könnyen hozzáférhető, begyakorlott, a magyar kultúrába mélyen beágyazott fogalom. A tulajdonnév használatával a szerző nem a franciaországi épületre utal, hanem a TRIANON kulturális modellt aktiválja a konceptualizálók elméjében. A fogalomhoz kapcsolódó számos fogalmi metaforán és metonímián alapuló sematikus tudás a szöveg egészének háttérét adja, tehát a TRIANON kulturális modell szolgál a szövegben megnyíló figyelmi mezők háttéréként. A figyelmi keretek előterébe pedig azok a sérelmek kerülnek, amelyek a magyarokat a trianoni békeszerződés miatt érték.

E sérelmek kifejezésére a szerző különböző konstruálási eszközöket használ. Egyrészt intenzív képi sémákra és negatív érzelmeket strukturáló IKM-ekre épülő fogalmakat használ (*siratják, fáj, elvették, nem érdekli sorsuk, szétszakítottság, elszakítottak, tragikum, lélektipró érzelmek, nemzethalál, gyász, borzalmak, kitasztani, zűrzavar, erőszak*). Másrészt úgy helyezi a figyelem középpontjába a negatív érzelmeket, hogy párhuzamba állítja a múltat és a jelent, amelyek előtérháttér viszonyba kerülnek. Az egykori, Trianon előtti és a jelenlegi, Trianon utáni gazdasági állapotok összehasonlításában a trajektor-landmark viszony mondatról mondatra változik, attól függően, hogy a jelen konstruálódik a múlthoz viszonyítva (31. példa) vagy fordítva (32. példa). A negatív érzelmek kiváltásához a figura-alap konstruálás mellett a felidézett BIRTOK és a VESZTESÉG IKM-ek, illetve az ezekre épülő fogalmi metaforák is hozzájárulnak. A múlt felidézésével a szerző nemcsak az érzelmekre, hanem az értelemre is hat. Ezt jól példázza az a figyelmi keret, amelyben a határon túli magyarokat a végváriakhoz hasonlítja. A középkori végvárrendszer elvét a figyelem háttérébe, a Trianon után kialakult helyzetet az előtérbe helyezi. Az összehasonlítás során a két korszak különbségeit profilálja (33. példa).

Harmadrészt számos semleges kiindulópontot működtet („Mi”, „Ők”, a nemzet többsége, a nemzet kisebbik része, mindenki, sokak, magyar ember, maradék magyarok, elcsatoltak) a szövegben. Gyakran előfordul, hogy ugyanazt az eseményt többféle perspektívából is szemlélteti. A 34. példa három perspektívából (az ország közepén, az új határok mentén és az új határokon kívül élő emberek nézőpontjából) mutatja be, hogyan reagáltak a magyarok az ország határainak megváltozására. A 35. példa két semleges kiindulópontból (a határon belül és kívül maradtak perspektívájából) mutatja be az emberek viselkedését a trianoni békekötés után. Az eddigi példákban is világossá vált, hogy a szerző a megnyilatkozás szereplői közül többekkel azonosul. A szubjektív konceptualizáció explicit

és implicit nyelvi formában egyaránt tetten érhető. A nyílt kifejezőmódot példázza a 36. mondat, amelyben a többes szám első személyű alakok a szerző saját élményeit tükrözik. A beszélő vélekedése rejtettebb módon konceptualizálódik a 37–38. mondatokban. Az előbbiben a nemzet többségéről vallott negatív véleménye, az utóbbiban a határon túli magyarok iránti együttérzése jut kifejezésre.

4. Eredmények

A fenti szövegvizsgálat azt mutatja, hogy az öt szerző öt különböző módon konstruálja a szövegét, amelynek témája mindegyik esetben a trianoni békekötés. Az alternatív konceptualizáció az eltérő konstruálási műveletekre vezethető vissza.

4.1. Figyelemirányítás

A megnyilatkozás létrehozói a kommunikációs céljuktól és az elméjükben lévő TRIANON kulturális modelltől függően más-más elemet helyeznek a figyelem középpontjába. Romsics a trianoni békekötés folyamatát, Hajdu–Tilkovszky a békeszerződés hatását a politikai életre, Szekfű az optimista revizionista elveket vallók érveinek cáfolatát, Bethlen a békeszerződés egész Európát érintő negatív hatásait, Duray a határon túli és a magyarországi magyarok viszonyát helyezi a figyelem fókuszába. Ennek megfelelően eltérő a figyelem részletessége, amelyet az eseményekre és a szereplőkre irányítanak. Mindegyik szöveg nyit egy olyan figyelmi keretet, amelyben a figyelem a döntéshozókra irányul. A figyelem lehet elnagyolt (pl. Romsics), azaz a fogalmi metonimiáknak köszönhetően (TERMÉK AZ ELŐÁLLÍTÓ HELYETT, HELY AZ INTÉZMÉNY HELYETT) a döntéshozók személye és felelőssége háttérbe szorulhat. A figyelem lehet részletes (pl. Szekfű), vagyis a döntéshozók megnevezésével a személyük előtérbe kerülhet. Az összes szövegre igaz, hogy a szerzők részletesebb figyelmet irányítanak a magyarokra, mint a többi szereplőre. A magyarok kidolgozottsága azonban változatos: külön figyelem irányulhat a határon túli magyarokra (Duray), különböző politikai pártokra (Hajdu–Tilkovszky), csoportosulásokra (Szekfű) stb. Ugyancsak mindegyik szerzőről elmondható, hogy figyelmi mezőt nyit a trianoni békekötésnek. A fókuszot olyan elemek alkotják, mint a békeszerződés tartalmának felsorolása (Hajdu–Tilkovszky), a sérelmek kiemelése (Bethlen, Szekfű, Duray), a területváltozások bemutatása (Romsics).

4.2. Előtér-háttér viszony

A trianoni békekötés hatásait mind az öt megnyilatkozó a figyelem középpontjába helyezi, de ezek közül más-más elem profilálódik. A figyelem előtérébe eltérő elemek kerülnek: a trianoni békeszerződés megváltoztatására irányuló revízió (Szekfű), az európai erőviszonyok felborulása (Bethlen), az utódállamok

elszigetelődése (Hajdu–Tilkovszky) vagy a magyarság széthullása (Duray). Kissé elvont, de stabil és statikus háttértudásként jelen lévő, minden megnyilatkozásnál ismert elem a megnyilatkozó saját kora: az adott korban uralkodó történetírói szemlélet (pl. Romsicsnál az objektív szemléletű történetírás elve), politikai irányzatok (Hajdu–Tilkovszkynál az államszocializmus, Bethlennél és Szekfűnél a revizionizmus), a kulturálisan beágyazott közös történelmi tudás (Szekfűnél utalás Zápolyai Jánosra, Kossuthra, Széchenyre stb., Duraynál a Szent Koronára), politikai ismeretek (Szekfűnél hivatkozás Bethlen Istvánra, Duray utalása a 2007-ben hatalmon lévő magyar kormányra) irodalmi ismeretek (Bethlennél hivatkozás Voltaire-re) stb.

4.3. Feltűnőség

A vizsgált szövegek közül négyről elmondható, hogy a megnyilatkozás valamely pontján feltűnő elemmé válik a revízió, de minden esetben eltérően konstruálódik. Egyrészt végig a figyelem középpontjában áll Szekfű megnyilatkozásában, ahol két revizionista elképzelés alkot trajektor-landmark viszonyt. Ugyancsak részletesen kidolgozott fogalom Hajdu–Tilkovszkynál, ahol szintén kétféle perspektívából konstruálódik a revízió: egyrészt az akkori (a szerző által szubjektívan ellenforradalminak konceptualizált) kormány, másrészt az ellenzék (a hivatalos baloldal és a kommunisták) nézőpontjából. A szerző, bár nem fejt ki explicit nyelvi formában, az utóbbi kiindulóponttal azonosul. Romsics szubjektív attitűdje szintén megjelenik a megnyilatkozásban (ábrándos tervnek minősíti a revíziót), de a revízióra irányuló figyelem egyáltalán nem részletes a szövegben. Bethlen a figyelem előterébe a revízió szükségességének indokait helyezi, amelyek később a revízió melletti érvként szolgálnak. Tehát a szöveg végén Európa helyzetének bemutatása szolgál alapként a revízióknak mint figuráknak. Duraynál nem kerül a figyelem mezejébe a revízió.

4.4. Perspektíva és kiindulópont

Mindegyik szöveg sok szereplőt, azaz sok semleges kiindulópontot működtet, így több perspektívából irányul ugyanarra az eseményre a figyelem. A területváltások párhuzamosan konstruálódnak Magyarországon, a békeszerzők és az utódállamok nézőpontjából (Romsics), a trianoni döntés megélése a Magyarország központi és szélső területein élő, illetve az új határokon kívülre kerülő magyarok perspektívájából (Duray), a revízió gondolata a támogatói és az ellenzői perspektívájából (Hajdu–Tilkovszky).

4.5. Szubjektívizáció, objektívizáció

A szubjektív konceptualizáció kétféle módon jelenik meg a szövegekben: a szerző vagy a saját vagy a megnyilatkozás egyik szereplőjének véleményét ábrázolja szubjektív kiindulópontból. Az előbbi esetnek legszembetűnőbb megjelenési formája, amikor a szerző maga is szereplője a szövegnek, azaz amikor jelöltté teszi saját magát, mégpedig egy közösség tagjaként. A „mi” perspektívájából nyilatkozik meg Duray és Szekfü. A szerző implicitebb formában is kifejtheti véleményét a leírtakról úgy, hogy ő maga háttérben marad (például Hajdu–Tilkovszky). A szubjektív konceptualizáció másik fajtája, vagyis a megnyilatkozás egy szereplőjének szubjektívizációja ritka (például Romsics). Természetesen a megnyilatkozó szubjektív konceptualizációja nemcsak pozitív, hanem negatív attitűdöt is jelenthet (Duray, Hajdu–Tilkovszky, Bethlen, Szekfü).

5. Összegzés

A szövegek elemzése azt mutatta, hogy az öt szerző eltérő TRIANON kulturális modellt működtet a megnyilatkozás során. A modellek közös tulajdonsága, hogy bizonyos fogalmi kereteken osztoznak. A különbségeket a konstruálási műveletek eltérő alkalmazási módja okozza.

A bemutatott szövegek mögött meghúzódó TRIANON kulturális modellek mindegyike tartalmazza a MEGEGYEZÉS és a TERÜLETVÁLTOZÁS IKM-eket, illetve a hozzájuk kapcsolódó JÁTÉK, BIRTOK, ELVÁLASZTÁS, FELOSZTÁS, RÉSZ-EGÉSZ stb. sémákat. A különbség a fogalmi keretek és a sémák perspektívizáltságából adódik. Ennek a mentális műveletnek köszönhetően a szerzők Magyarország határainak megváltozását a magyarság, az utódállamok és a döntéshozók kiindulópontjából egyaránt konstruálhatják. A kiválasztott semleges kiindulópont befolyásolja, hogy mi kerül a figyelem előterébe, és mi a háttérébe. Ha Magyarország perspektívájából az ország veszteségeit profilálják, akkor csonkaságról beszélnek (lásd Bethlen), ha a békeszerződés tartalmára fókuszálnak, úgy, hogy közben a MEGEGYEZÉS IKM egyetlen szereplőjének perspektívájába sem helyezkednek, akkor a döntés értelmében bekövetkezett területcsökkenésről beszélnek (lásd Hajdu–Tilkovszky). A konstruálást a perspektíva mellett a szerzői konceptualizáció is nagymértékben befolyásolja. Magyarország területváltozása a megnyilatkozó szubjektívizáció mértékétől függően konceptualizálható az ország szétrombolásaként (Bethlen), az állam feldarabolásaként (Szekfü), területek elszakításaként (Romsics) vagy a nemzet egy részének elcsatolásaként (Duray). Tehát a perspektíva, illetve a szubjektívizáció mértéke határozza meg, hogy milyen képi sémákat, fogalmi metaforákat stb. alkalmaznak a szerzők. A fogalmi rendszer ezen elemei egy intenzitási skálán helyezhetők el.

A vizsgálat alapján megállapítható továbbá, hogy a TRIANON kulturális modellek a következő szereplőket tartalmazzák: döntéshozók, utódállamok, magyarországi magyarok, határon túli magyarok. A szereplők megegyeznek, a konceptualizálásuk eltér. Az eltérő konstruálásban egyrészt a szerzői szubjektivitás

mértéke, másrészt az előtér-háttér viszony játszik szerepet. 1) Nagyban befolyásolja a megnyilatkozást a szerző személye. A szubjektív és objektív szerzői kiindulópontot a megnyilatkozó politikai meggyőződése (Hajdu–Tilkovszky, Bethlen), nemzeti hovatarozása (Duray), foglalkozása (Romsics) stb. befolyásolhatja. 2) Előfordul, hogy a figyelem fókusza ugyanarra a szereplőre irányul, de a trajektor-landmark viszony következtében más lesz a konceptualizáció. A határon túli magyarságot például lehet határon kívül maradt, elnyomott testvérként profilálni (Szekfű), vagy úgy konstruálni, mint egy kisebbséget a többi közül (Hajdu–Tilkovszky). A határon túli magyarok konceptualizálása kapcsán ugyancsak egy skála állatható fel. A skálát alkotó képek intenzitási fokát a beszélői szubjektívizáció mértéke, illetve az előtérbe és háttérbe kerülő elemek viszonya határozza meg.

Végül a TRIANON kulturális modellek mindegyike reflektál valahogyan a revízió gondolatára. Ahogy a 4.3.-ban világossá vált, a revízió jól begyakorolt, ismert, könnyen előhívható elem a fogalmi rendszerben. Az aktuális beszédhelyzetben való konstruálását a figyelem részletessége, az előtér-háttér viszony és a beszélő perspektívája határozza meg. E három tényező figyelembevételével egy szubjektívizációs skála állítható fel, amely a revízió objektív konceptualizálásától a szubjektív felé halad.

Összegzésként elmondható, hogy a kutatás elején felállított két hipotézis helyes volt. *Trianon* alternatív konceptualizációjának az az oka, hogy a beszélők eltérő módon konstruálják az elméjükben létező *Trianonnal* kapcsolatos tudást. A figyelemhez kötődő mentális műveltek eltérő alkalmazása alakítja ki a TRIANON kulturális modelleket. Ezek a modellek fogalmi metaforákból, metonímiákból, képi sémákból stb. épülnek fel. A figyelem részletessége, az előtér-háttér viszony, a különböző perspektívák és a szubjektívizáció mértéke határozza meg, hogy a beszélő a fogalmi rendszer mely elemeit használja fel a konstruálásban. Ezek az elemek egy intenzitási skálán helyezhetők el.

SZAKIRODALOM

- Barsalou, Lawrence 1999. Perceptual symbol systems. *Behavioral and Brain Sciences* 22: 577–609.
- Barsalou, Lawrence 2008. Cognitive and Neural Contributions to Understanding the Conceptual System. *Current Directions in Psychological Science* 17: 91–5.
- Barsalou, Lawrence 2012. The human conceptual system. In: M. Spivey–K. McRae–M. Joannis (eds.): *The Cambridge Handbook of Psycholinguistic*. Cambridge University Press, Cambridge, 239–58.
- Croft, William–D. Alan Cruse 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Deignan, Alice 2013. *Figurative language, genre and register*. Cambridge University Press, New York.
- Fauconnier, Gilles 1994. *Mental Spaces*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kövecses Zoltán 2005. *Metaphor in Culture Universality and Variation*. Cambridge University Press, Cambridge & New York.
- Kövecses Zoltán (megjelenés alatt). *Where do metaphors come from? Reconsidering context in metaphor*.
- Kövecses Zoltán–Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2013. A szubjektívizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137: 8–33.

- Lakoff, George 1990. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind.* The University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar: Volume I. Theoretical Prerequisites.* Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction.* Oxford University Press, Oxford.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems.* The MIT Press, Cambridge, MA.
- Talmy, Leonard 2007. Attention Phenomena. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics.* Oxford University Press, Oxford, 264–93.
- Sanders, José–Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert, Wolf-Andreas–Redeker, Gisela–Waugh, Linda (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics.* John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 85–112.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Tinta Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika.* Második Kiadás. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra.* Osiris Kiadó, Budapest.
- van Dijk, Teun A. 2008. *Discourse and Context: A sociocognitive approach.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and Perspectivization. In: Dirk Geeraerts–Hubert Cuyckens (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics.* Oxford University Press, Oxford, 48–82.

7. Források

- Bethlen István 1933. *Angliai előadásai.* Budapest: Genius.
- Duray Miklós 2008. A trianoni ítélet három nemzedék távlatából. In: Raffay Ernő, Szidiropulosz Archimédész (szerk.) *Trianon átírta Európát.* Budapest: Trianon Kutatóintézet. 29–32.
- Hajdu Tibor–Tilkovszky Loránt (szerk.) 1984. *Magyarország története tíz kötetben 8/1. kötet. 1918–1919, 1919–1945.* 3. javított kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Romsics Ignác 2001. *A trianoni békeszerződés.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác 2005. *Magyarország története a 20. században.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Szekfü Gyula 1934. *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest: Egyetemi Nyomda.

Putz Orsolya

doktorandusz

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Putz, Orsolya

The role of construal operations in the conceptualization of Trianon

Trianon is a deeply entrenched concept in the Hungarian culture since 1920. Due to its alternative conceptualizations, there are several TRIANON cultural models, determined by the date and type of discourse, the context, etc. The study hypothesizes that the conceptualizers' knowledge about Tri-

anon is construed in alternative ways. The cultural models, being part of the conceptual system, are made up by conceptual metaphors and metonymies, image schemas, etc. The construal operations connected to attention (e.g. focusing, foregrounding and backgrounding, perspectivization, subjectivization, and objectivization) are responsible for the conceptualizers' selection among the elements of the conceptual system. This assumption is proved by a discourse sensitive analysis of construal operations.

Keywords: cognitive linguistics, construal operations, TRIANON cultural models, discourse-based analysis

Szublexikális nyelvbotlások jellemzői a spontán beszédben

Bevezetés

A spontán beszédben tapasztalható hibákat számos szempontból elemezték. Felhasználták a beszédprodukciónak egyes folyamatainak magyarázatára éppúgy, mint a szavak belső reprezentációjának igazolására, a kognitív működések jellemzésére, de például a nyelv strukturális szerveződésének bemutatására is (Garrett 1980; Fromkin 1971, 1980, 1988; Shattuck-Hufnagel–Klatt 1980; Cutler 1982; Baars 1986; Levelt 1989; Dell 1990 stb.). Az a mechanizmus, amelynek révén modelláljuk a beszédprodukciónak folyamatait, nagymértékben alapszik a beszéd úgynevezett természetes hibázásain¹ (Pérez et al. 2007). Ezek a hibázások a beszédtervezési folyamat különböző szintjein keletkezhetnek, és a beszéd különféle részeit érinthetik. Egy részük létrejötte tekintetében egyetértés van a kutatók között, ilyen például az anticipáció vagy a perszeveráció (pl. Dell et al. 1997; Gyarmathy et al. 2009), más részük esetében azonban nincs egységes vélemény, megjelenésükre többféle magyarázat is fellelhető a szakirodalomban. Ennek az az oka, hogy a felszíni jelenségek és tények alapján egyértelműen nem magyarázható hibázások többféleképpen is értelmezhetők. Egy adott hibázás visszavezethető a fonológiai vagy a fonetikai szinten bekövetkezett tervezési problémára, de eredményezhette egyszerűen az artikulációs kivitelezés pillanatnyi hibája is. Mindez összefügg az osztályozás kérdésével is, hiszen amíg a hibázás forrása(i) nem pontosan ismert(ek), addig a felszíni jelenség kategorizálása rendkívül bizonytalan lesz. Ennek és a felfogásbeli eltéréseknek az eredményeképpen a szakirodalom többféle terminust használ, és – mint irtuk – különféleképpen igyekszik magyarázatot adni a hibázás jelenségeire. Nem egy esetben az a benyomásunk, hogy a túlnyomórészt angol, illetve germán nyelvekben tapasztalt hibázások alapján megfogalmazott elméletekben keveredhetnek az univerzális és a nyelvspecifikus jelenségek, amelyek bizonytalanra teszik a vizsgálati eredményeket éppúgy, mint a működések, illetve műveletek leírását.

Kísérletek igazolták, hogy a beszédtervezés során a fonológiai aktiválás sosincs kiváltságos helyzetben, ami azt jelenti, hogy minden esetben egyidejűleg megtörténik a szemantikai aktiválás is (Jescheniak et al. 2002). Ez látszik magyarázatot adni a szóelőhívások esetén mind a fonológiai, mind a szemantikai hasonlóságból adódó hibákra. Ugyanakkor ellentmondanak ennek azok a fonológiai hibázások, amelyek esetében a mentális lexikon aktiválása nem érintett (Gósy–Markó 2006; Howell 2007). Howell beszédprodukciónak modellje (EXPLAN) szerint a tervezés és a kivitelezés egymástól független folyamatok; a szerző feltételezi, hogy a két mechanizmus az időzítési folyamatok szinkronizálása (átfedések és egymásutánosságok) révén tart valahogyan kapcsolatot. Véleményünk szerint a beszédtervezés és a kivitelezés folyamatai szorosan összefüggenek, a kvázi-egyidejűség mellett azonban létezik egyfajta hierarchia is. Könnyen belátható ugyanis, hogy például az artikulációs mozgások kivitelezését mindig megelőzi azok valamilyen mértékű megtervezése, a tervezés és a kivitelezés között tehát nem csupán időegyeztetési kapcsolat van a háttérben. A hibás kivitelezések természetesen nem tervezettek, de ahhoz, hogy a kivitelezésben probléma álljon elő, valamiféle tervezés szükséges volt. A monitorozási folyamatok is aláátmasztják a hierarchiát, vagyis azt, hogy a mechanizmus alapvetően felülről lefelé működik, bár szükség esetén képes az ellenkező irányú műveletekre is.

¹ Az angol szakirodalom leggyakrabban a 'beszédhiba' (*speech error*) megnevezést használja ezekre a jelenségekre. A magyarban azonban a beszédhiba logopédiai terminus, amely az anyanyelv-elsajátítás során a beszédhang nem életkor-specifikus artikulációs konfigurációjának felel meg. Ezért a jelen tanulmányban elsősorban a *hibázás*, illetve a *hiba* szót használjuk terminusként a megakadásjelenségeknek erre a típusára.

A spontán beszéd hibázásai úgy határozhatók meg, hogy azok a beszélő szándéka ellenére létrejött olyan jelenségek, amelyek valamilyen tekintetben nem illenek bele az adott kontextusba. A hibázások érinthetik a grammatikai szerkezeteket, a mentális lexikon előhívását, avagy a beszédhangok kiejtését (Gósy 2005). Ez utóbbiak esetében sokszor a hiba sajátosságai és a kontextus együttes elemzésével is igen nehéz feltárni a mögöttes folyamatokat. Azok a szublexikális hibázások (pl. Shattuck-Hufnagel 1983), amelyek a már aktivált lemmákkal végzett további műveletek során jönnek létre. Megjelenhetnek a fonológiai, illetve a fonetikai szinteken (pl. Stemberger 1985), és természetesen nem kizárható, hogy a konkrét kiejtés során adódik probléma az artikulációs gesztusok megvalósítása során, ez utóbbiak a kivitelezésben előforduló hibázások. A szakirodalomban a jelenségre többféle terminus is található, például nyelvbotlás, sorrendiségi hiba, „beszédhiba”, avagy legáltalánosabban fonológiai hiba (Cutler 1988). A hibajelenségek forrásának elkülönítésére Shattuck-Hufnagel és Cutler (1999) a javítási folyamatok elemzését javasolja megoldásként, és elsősorban a prózói jellemzőket jelölik meg mint az elkülönítés hordozóit. Ugyancsak a kialakulás feltételezett oka szerint osztályozzák ezeket a hibázásokat kétféleképpen; az egyik esetben a szövegkörnyezetben megtalálhatónak vélik az okot, a másikban a kontextus nem ad magyarázatot a hiba kialakulására vonatkozóan (kontextuális és nem kontextuális hibák, vö. Pouplier 2007).

A szublexikális hibázásokat együttesen fonológiai és fonetikai hibáknak is nevezik („Ph hibák”, vö. Cutler–Henton 2004), ami utal arra, hogy igen nehéz elkülöníteni, vajon a fonológiai vagy a fonetikai tervezési szinten történt-e a hibázás. A kutatók feltételezik, hogy minél ritkább egy adott nyelvi egység (ez lehet fonémarealizáció, hangkapcsolat vagy szótag), annál nagyobb a valószínűsége, hogy az ejtése során hiba következik be. A beszédproduktions modellek része egy tároló, amely szükségszerűen tartalmazza azokat az elemeket, illetve egységeket, valamint azt a kontextust, amely egy adott szó ejtését meghatározza, és amelynek jellemzői hatást gyakorolnak a kiejtésre. Ennek a tárolónak az a feladata, hogy mindezeket szintetizálja a biztos folyamatműködés érdekében. Valószínűsíthetően kevésbé gyakorlatlan működik a ritkább előfordulások esetében.

A feltételezés szerint a szublexikális hibázások közös jellemzője, hogy nem eredményeznek az adott nyelvben értelmes szót. Ilyenkor tehát nem merül fel a mentális lexikonhoz történő hozzáférés esetleges hibája, azaz mindenképpen egy időben későbbi hibás művelet történik, amely nem lehet kapcsolatos a lemma aktiválásával. A hiba tehát a mentális lexikonban már aktivált szó lexémaszintjén vagy az azt követő szinteken, illetve az artikulációs kivitelezésben következik be.

Kutatásunkban két kérdésre keressük válaszokat. Az egyik, hogy a szublexikális hibázások milyen fonetikai paraméterekkel jellemezhetők a felszíni megjelenésük alapján, a másik, hogy a beszédproduktions mechanizmus mely szintjéhez köthetők. A felszínen e hibázások három típusa különíthető el: a helyettesítések, a betoldások és a kiesések. Ezek döntő többsége egyetlen fonéma realizációját érinti, ritkábban előfordul, hogy két szomszédos beszédhang vagy egy teljes szótag lesz hibás. Példa a helyettesítésre: *az erkölcs az embereknek a becű becűletessége*, a betoldásra: *én gépészeműi gépészeműnök vagyok*, a kiesésre: *bizonyos métekig* mértékig.

A hibázások forrásaként öt típust különítettünk el, ezek a következők: a sorrendiségi hibák, vagyis az anticipáció, a perszeveráció, a metatézis, az egyszerű nyelvbotlás és a kevert hiba (ekkor mind anticipációs, mind perszeverációs hatás érvényesülhetett). Az anticipációk esetében a beszélő a később szándékozott elemet korábban ejti ki (*mi akkor az agya- anyagot gyűjtöttük*), míg a perszeverációk esetében a már kiejtett nyelvi elem fennmarad, és újra megjelenik (*múlt héten voltam államvizsgáznai és szintén szintén nem volt egy túlzottan jó élmény*) (vö. Gósy et al. 2008; Gyarmathy 2010). A metatéziseknél két elem cseréje valósul meg (Nooteboom 2005; Gyarmathy et al. 2009), például *védelmeszik a várat a türe- tilerő ellen*. Kevert hibára példa a következő: *én például kén- képtelen vagyok a monitorról olvasni*. Ezek a sorrendiségi hibázások univerzálisak (nyelvfüggetlenek), fonetikai (és egyéb) jellemzőik azonban nyelvspecifikus sajátosságokat mutathatnak. Egyszerű nyelvbotlásnak kategorizáltuk azokat a hibázásokat, amelyek létrejöttében a felszíni kontextus alapján egyértelmű magyarázat nem volt adható (*kimutathatóan többet kült luxuscikkekre*). A hibázások Dell és munkatársai szerint két dimenzió mentén elemezhetők, az egyik a nyelvi egység mérete, amelyet a hiba érint, a másik a hiba természete (1997). Megjegyzik ugyanakkor, hogy az osztályozás az alkalmazott elmélet vagy modell függvénye, ez magyarázza a nemegyszer jelentős különbségeket.

A beszélő kontrollálja a beszéd időzítési folyamatait, illetve a szándékozott artikulációs gesztusokat mind a beszédtervezésben, mind a kivitelezésben. A rejtett és a felszíni hibadetektálási

stratégiák részei a beszédtervezési mechanizmusnak (Dell 1990; Dell–Repka 1992; Gósy 2012a). A Postma (2000) által bemutatott tizenegy visszajelző hurok közül hat felelős közvetlenül az időzítés és az artikulációs mozgássorok hibátlan megvalósításáért. Ezek egyike a levelti modellre (1989) visszavezethető úgynevezett belső hurok, amely a beszélő saját beszédét monitorozza a kiejtés megelőzően és a kiejtés közben. Önálló hurok ellenőrzi az artikulációs tárolás időzítési viszonyait, zavar esetén ennek a huroknak a működése következtében újraindul a beszédprogram. Az úgynevezett efferens hurok, illetve a proprioceptív és taktilis hurkok ellenőrzik például a proprioceptív és az izomreflexet, amelyek az artikulációs gesztusok (motoros mozgások) tervezéséhez és kivitelezéséhez nélkülözhetetlenek. A hallási hurok a felszíni hibázások észlelésén és azonosításán alapszik, és teszi lehetővé az azonnali korrekciót. A laboratóriumi kísérletek azt látszanak igazolni, hogy a korrekciós mechanizmus nagyobb arányban utasítja el a nem valódi szavakat, mint a valódiakat (bár nem az összes hibázási típust vizsgálták, vö. Dell–Reich 1981; Levelt 1989; Nooteboom 2005).

A spontán beszédben a hibázás következtében véletlenszerűen létrejöhetnek értelmes szavak (*mi a Pestre került fiatalok akik itt többé kevésbé elárultak [elárvultak helyett] voltunk ott némileg otthont találtunk; na milyen milyen városrés rész is: az, az általunk felvitt felvett hangminta*), ezeket azonban kizártuk a kutatásból. Célunk az volt, hogy leírjuk a hibás artikulációs gesztusokat, és ennek alapján megkíséreljük meghatározni azokat a folyamatokat, amelyek a hibázásokhoz vezetnek. Vizsgáltuk a szublexikális hibázások előfordulásait spontán beszédben, az ejtett és a szándékolt beszédhangok közötti artikulációs távolság jellemzőit, valamint a javított hibázások szerkesztési szakaszainak időtartamát. Három hipotézist állítottunk fel. (i) A szublexikális hibázások előfordulása összefügg mind a hibatípussal, mind a hiba forrásával, (ii) az ejtett és a szándékolt beszédhangok közötti artikulációs távolságot a hiba forrása határozza meg, és (iii) a szerkesztési szakaszok időtartama jellemző lesz mind a hiba típusára, mind a forrására.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

Kutatásunkban a BEA Beszélt nyelvi adatbázis (Gósy 2012b) 12 beszélőjének hanganyagában (narratívákban) elemeztük a szublexikális hibajelenségeket. Az összesen mintegy 8 órányi anyagban 140 előfordulást találtunk, tehát átlagosan 3,43 percenként fordul elő ilyen jelenség, ami adatközlőnként átlagosan 11,6 db előfordulást jelent a rögzített anyagban. A hibákat manuálisan annotáltuk, majd kategorizáltuk. Elemzésünket öt szempont mentén végeztük: 1. a hiba felszíni megvalósulási formája, 2. a hibázást kiváltó feltételezett ok, 3. a hibajelenségekben érintett beszédhangok és a fonetikai távolság, 4. a javítások és a szerkesztési szakasz temporális sajátosságai. A szerkesztési szakasz az az időtartam, amely a hibásan kiejtett hangsor utolsó hangjától a javított hangsor első hangjáig tart. A méréseket a Praat szoftverrel (Boersma–Weenink 2010), az adatok statisztikai elemzését egytényezős ANOVA-val az SPSS szoftverben végeztük.

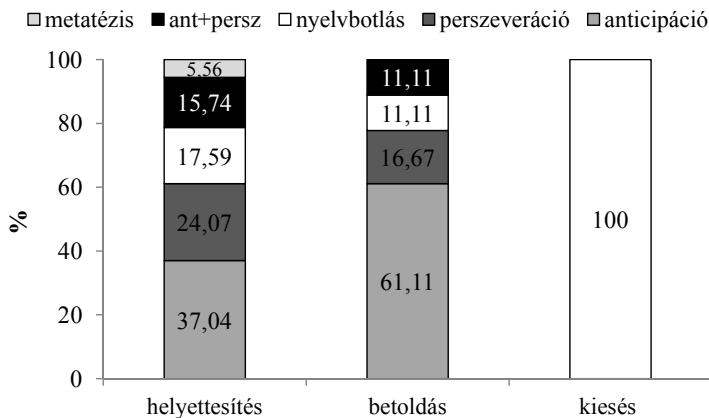
Eredmények

1. A szublexikális hibák a felszíni szerkezetben – mint írtuk – helyettesítésként, betoldásként vagy kiesésként jelenhetnek meg. Az általunk elemzett hanganyagban adatolt hibák 77,1%-a helyettesítés volt. Ekkor a beszélő más magán- vagy mássalhangzót ejt, mint amit a kiejteni szándékolt szó megkívánna (*ilyen bombariadós benye- bejelentés leginkább ilyen kerül rögzítésre*). A kiesések a korpusz 12,8%-át (*tényleg olyan pecízen kellett betenni*, szándékolt: *precízen*), a betoldások pedig a 10,1%-át (*el lehet menni Debrecengig interszítivel*, szándékolt: *Debrecenig*) tették ki. Ezek a gyakorisági arányok valószínűsíthetően főként az artikulációs különbséggel magyarázhatók, hiszen a helyettesítések esetében csupán a beszédhang artikulációs konfigurációja módosul, de a hibázás nem érinti a teljes beszédhang képzését, és a szótagstruktúra sem sérül.

A hibák többsége, 43,6%-a az első szótagban, 30,7%-a a szándékolt szó közepén, míg 25,7%-a az utolsó szótagban jelent meg. Ez a viszonylag kiegyenlített arány a magyar nyelv szerkezeti felépítésével magyarázható; agglutináló nyelv lévén gazdag morfológiai struktúrával rendelkezik, így

például az angol nyelvvel ellentétben a bonyolult tervezési és kivitelezési folyamatok nem csupán a szavak elejét, de a közepét és a végét is érintik (vö. Nooteboom 1967; Cutler–Henton 2004).

2. Elemeztük, hogy mely okok vezethettek a három hibatípus kialakulásához. A szublexikális hibák legnagyobb része (37,86%-a) anticipációra vezethető vissza. 20,71%-uk perszeverációra, illetve a hibák egy része (anyagunkban 13,57%) esetében mind anticipáció, mind perszeveráció előidézhette a jelenséget. 22,86%-uk egyszerű nyelvbottlásnak volt tekinthető. Mindössze 5%-ban tapasztaltuk, hogy a hiba háttérben metatézis, azaz hangcsere áll. A részletes elemzések során a felzíni szerkezetben hallható három hibatípuson belül elemeztük a lehetséges kiváltó okokat (1. ábra).

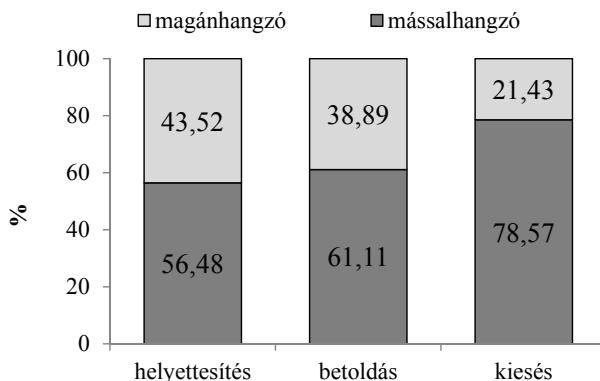
1. ábra

A szublexikális hibatípusok előfordulása a feltételezett forrás tükrében

A **helyettesítések** 37,04%-ban anticipációra (pl.: *alapvetően digitális ja- zajszűréssel foglalkozok*), 24,07%-ban perszeverációra (pl.: *inkább követet küldenének a törökökhez*) vezethetők vissza. 15,74%-ukat magyarázhatja egyidejűleg anticipáció és perszeveráció (pl.: *kifejezetten közlik közlekedésbiztonsági témával foglalkozó*), 17,59%-ban a jelenségek egyszerű nyelvbottlások voltak (pl.: *az egyik munkatárs irt egy aranyos vel- versecskét*). Mindössze 5,56%-ukat eredményezte metatézis (pl.: *azt találták ezek a kadana- kanadai kutatók*). A **betoldások** döntő többségét (61,11%-át) szintén anticipáció idézi elő (pl.: *az egyik fő szempont az éppenséggel a priváttizáció*), a perszeveráció (16,67%) (pl.: *nincs vevő potenciális vevő*), az egyszerű nyelvbottlás (*mert aki beteg volt aztól ugye nem lehet nyilvánvaló*) (11,11%-ban), illetve az anticipáció és a perszeveráció együttesen (pl.: *megpróbálnak úgy érzékelem ilyen versengésfélébe*) (11,11%) közel azonos arányban játszik szerepet a hibajelenségek létrejöttében. A **kiesések** esetében a hibaforrás kivétel nélkül egyszerű nyelvbottlás volt (pl.: *mondtam hogy kicsi macsám [macskám] most hagyjál békén*).

3. Felmerül a kérdés, hogy a vizsgált jelenségek milyen típusú beszédhangokat érintenek. Anyagunkban a hibák nagyobb mértékben (59,29%) mássalhangzókkal, kisebb mértékben magánhangzókkal voltak kapcsolatosak (40,71%). Ez az arány mind a helyettesítések, mind a betoldások esetében hasonlóan alakult; a kiesett, vagyis a nem kiejtett beszédhangok 20%-kal nagyobb arányban voltak mássalhangzók (2. ábra).

Mínt hogy a betoldások és a kiesések kis elemszámú csoportot alkotnak (18 betoldás és 14 kiesés), ezért a további, részletesebb elemzéseket csak a helyettesítések esetében volt érdemes elvégezni. Választ kerestünk arra a kérdésre, hogy vajon a beszédhang artikulációs konfigurációja meghatározó tényezője-e a helyettesítésnek. Más megfogalmazásban: vajon a képzési sajátosságok előjelezhetik-e, hogy egyes beszédhangok gyakrabban, mások pedig ritkábban fordulnak elő a hanghelyettesítésekben. Anyagunkban a mássalhangzók közül a szájüreg középső részében képzettek

2. ábra

A magánhangzók és a mássalhangzók érintettsége a hibázásokban

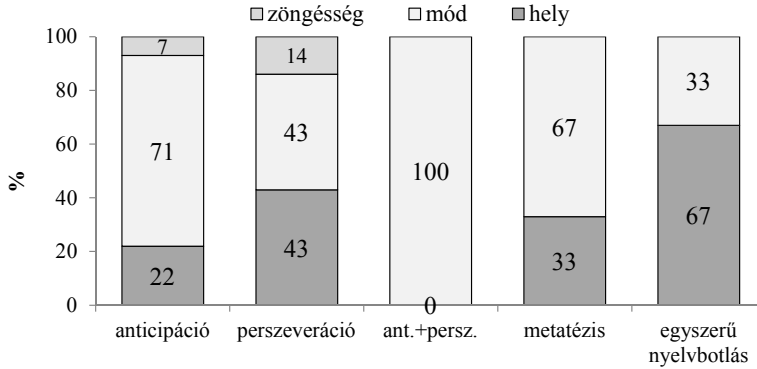
vettek részt a legnagyobb mértékben a helyettesítésekben úgy is, mint kiejteni szándékolt mássalhangzók ([l], [n], [r]) és úgy is, mint az adott kontextusban hibás, azaz helyettesítő hangok ([l], [r]). A helyettesítő beszédhang szájüregközepi képzési helye azzal magyarázható, hogy az itt lévő nagyobb tér miatt a képzési módtól függetlenül könnyebb az artikulációs konfiguráció létrehozása. Ennek látszólag ellentmond, hogy az itt képzett mássalhangzók szenvedték el a legnagyobb mértékben a helyettesítést. Úgy gondoljuk, hogy ez több tényező érvényesülése miatt következhetett be. Egyrészt az adott beszédhang gyakorisága, másrészt a közvetlen hangkörnyezet, illetve a beszédhangok egymásra hatása is felelős lehet a hibás artikuláció létrejöttéért.

Az elől és hátul képzett magánhangzók közül főként az alacsonyabb nyelvvállásfokúakat ([ɛ], [ɔ]) helyettesítették felsőbb nyelvvállásfokúakkal, de az [i] helyett is gyakran ejtettek más magánhangzót. A helyettesítő magánhangzók között is az [ɛ] és az [ɔ], valamint az [ø] fordult elő legnagyobb arányban. Az [ɛ], [ɔ] és [i] esetében a gyakoriságnak lehet hatása, az [ø] előfordulásaiban pedig a magánhangzók jellegzetes semlegesedése játszhat szerepet (Gósy 1996; Beke–Szaszák 2009).

Megvizsgáltuk, hogy hány artikulációs jegyben tér el egymástól a hibásan realizálódott és a szándékolt beszédhang, vagyis mekkora az úgynevezett fonetikai távolság (Noooteboom 2005) a két beszédhang között. Az esetek többségében (60,75%) mindössze egy jegy a különbség; és ez az arány nem változik attól függően sem, hogy mássalhangzóról (59,32%) vagy magánhangzóról (62,50%) van-e szó. A helyettesítésekben részt vevő összes hang 25,23%-a két artikulációs jegyben, 14,02%-a pedig háromban különbözik a kiejteni kívánt helyes hangtól. A két utóbbi esetben a magánhangzónál és a mássalhangzónál a jegyeltérések arányai eltérők. A mássalhangzók 32,2%-a két és mindössze 8,47%-a különbözik egymástól három jegyben. A magánhangzók esetében kiegyenlítettebb az arány, 16,67%-uk két, míg 20,83%-uk három jegyben tér el a szándékolttól.

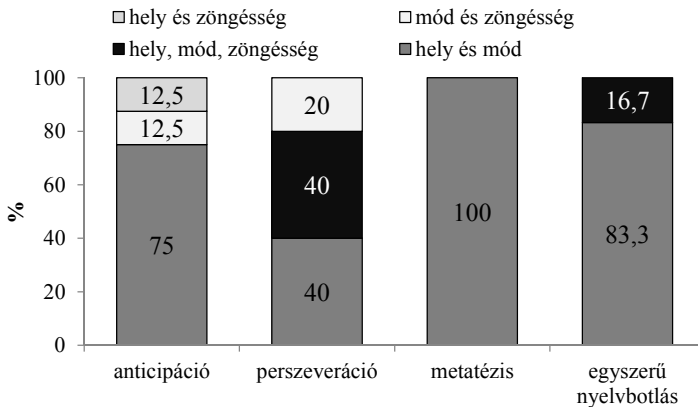
Azokban az esetekben, amikor a szándékolt és a hibás mássalhangzó csak egy jegyben különbözik egymástól, jellemzően a képzési mód változott meg (65,71%-ban). Ott, ahol a fonetikai távolság több jegyre is kiterjedt, döntően (58,33%-ban) a képzés helye és módja szerint bekövetkezett cseréről beszélhetünk.

Elemztük, hogy van-e eltérés az artikulációs jegyek számában a kiejtett és a szándékolt beszédhangok között a feltételezett hibaforrás függvényében. Az adatok szerint függetlenül a hibázás feltételezett forrásától, a kiejtett és a szándékolt beszédhangok az előfordulások 3/5-ében egy, 2/5-ében pedig több artikulációs jegyben térnek el egymástól. Az anticipációra és a metatézisre visszavezethető hibákban döntően a képzés módja változik meg. A perszeverációs forrás esetében a képzés helye és módja szerinti tévesztések aránya megegyezik. A zöngesség megváltozására csupán az anticipációs és a perszeverációs okokra visszavezethető helyettesítések esetében találtunk példát. Az anticipáció és perszeveráció egyidejű jelenléte anyagunkban a képzési módban idézett elő változást. Az egyszerű nyelvbottlásoknál a képzés helye szerint bekövetkezett helyettesítések kétszer olyan gyakoriak voltak, mint a képzés módja szerinti (3. ábra).

3. ábra

Az egyjegynyi különbség arányai a mássalhangzók fonetikai távolságában a helyettesítésekben

4. ábra

A többjegynyi különbség arányai a mássalhangzók fonetikai távolságában a helyettesítésekben

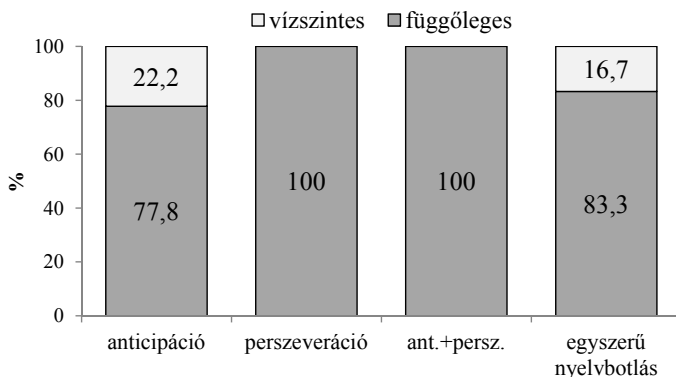
A mássalhangzók több jegyét érintő helyettesítéseknél a perszeverációra visszavezethetők esetében kiegyenlített a képzés helye és módja, valamint a képzés helye, módja és a zöngéesség mentén végbe-menő tévesztések aránya (40-40%). A többi hibázási forrást tekintve a jelenségek többsége a képzés helyét és módját érintő jegyeltérés. A zöngéesség mentén bekövetkező változásra a perszeverációk esetében, valamint a pontosan nem meghatározható (sorrendiségi) okra visszavezethető helyettesítésekben találtunk adatot (4. ábra).

Az egy jegyben eltérő magánhangzók esetében főként a nyelv függőleges mozgása mentén következett be a változás (több mint 90%-ban) valamennyi feltételezett előidéző ok esetében. A nyelv vízszintes mozgása kevésbé jellemző a helyettesítésekben (5. ábra).

A magánhangzók több artikulációs jegyére kiterjedő fonetikai távolság eseteinek több mint felében három jegy – a nyelv vízszintes és függőleges mozgása, valamint az ajakkerekítés – mentén történt a hibázás (6. ábra). Adataink arra utalnak, hogy ekkor a feltételezett ok meghatározza, hogy az artikulációs konfiguráció milyen mértékben módosul. Az anticipációk esetében a nyelv függőle-

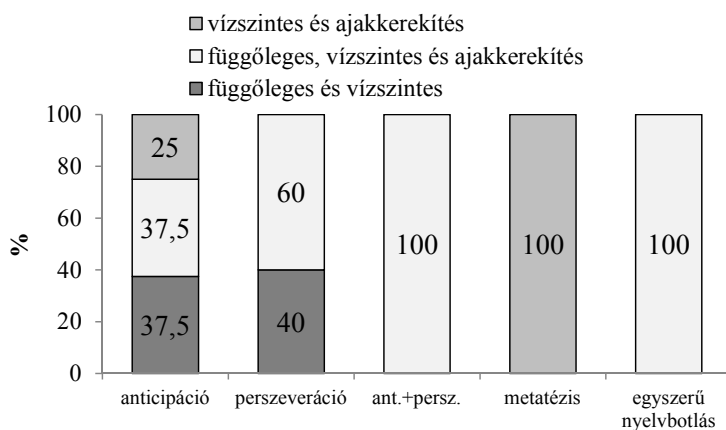
ges és vízszintes mozgása, illetőleg mindezekhez még az ajakkerekítés is érintett a fonetikai távolság kialakításában. Az ajakkerekítésnek és a nyelv vízszintes mozgásának az együttes megjelenése nem jellemző. Az anticipációra és a perszeverációra egyaránt visszavezethető hibázások, valamint az egyszerű nyelvbottlások is kivétel nélkül három jegy mentén (a nyelv függőleges és vízszintes mozgása, ajakkerekítés) mennek végbe. A metatézis eredetű hangcserékben ugyanakkor minden esetben a nyelv vízszintes mozgásának és az ajakkerekítésnek a megváltozását adatoltuk.

4. A beszélők az összes szublexikális hiba 63,5%-át javították, ezek főként azzal magyarázhatók, hogy a beszélő biztosítani igyekszik a hallgató pontos beszédészlelését, illetve beszédmegértését. A helyettesítésekben, a kiesésekben és a betoldásokban ugyanakkor eltérően alakult a javítások aránya. A beszélők a legnagyobb mértékben (68,5%) a hanghelyettesítéseket korrigálták. Ekkor jöhet létre ugyanis a legnagyobb eséllyel olyan hangsor, amely a hangzása alapján már alig vagy egyál-

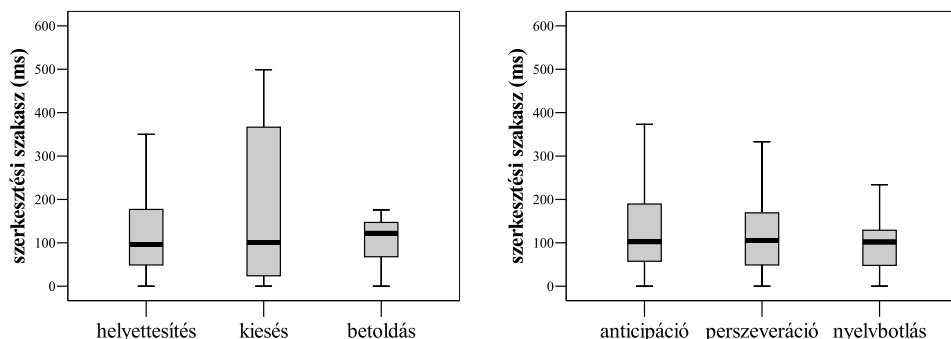
5. ábra

Az egyjegynyi különbség arányai a magánhangzók fonetikai távolságában a helyettesítésekben

6. ábra

A többjegynyi különbség arányai a mássalhangzók fonetikai távolságában a helyettesítésekben

7. ábra

A szerkesztési szakaszok időtartama a hibázások javításaiban a hibatípus (bal oldalon) és a hiba feltételezett oka/forrása szerint (jobb oldalon)

talán nem képes felidézni a szándékolt szót (pl.: *héle* 'héten', *kenene* 'kellene' vagy *fasari* 'fasori'). Relatív magas a kiesések javításának mértéke is (57,1%), míg a betoldásokat anyagunkban csak 38,9%-ban javították.

A hibajavításra szánt idő (a szerkesztési szakasz időtartama) eltérően alakult az egyes hibatípusoknál, noha a statisztikai elemzések nem mutattak matematikailag igazolható különbségeket. A leghosszabb időre, átlagosan 252,28 ms-ra (átlagos eltérés: 329,69 ms) a kiesések javításához volt szüksége a beszélőknek; a hanghelyettesítések (átlag: 142,83 ms, átlagos eltérés: 153,54 ms) és betoldások (átlag: 105,83 ms, átlagos eltérés: 63,20 ms) korrigálása jóval rövidebb időt vett igénybe (7. ábra, bal oldali kép). A hiba forrása szerint a javításra szánt időtartamok átlaga nagyon hasonló, a szórások azonban eltérnek; legnagyobb az anticipáció, kisebb a perszeveráció és legkisebb a nyelvbotlások szórásértékének (7. ábra, jobb oldali kép).

A tendencia jelzi a hibatípus és a javításhoz szükséges idő összefüggését. Úgy tűnik, hogy az önmonitorozó mechanizmus számára a helyettesítések és a kiesések a legfeltűnőbbek, ezeket ítéli a beszélők (tudatosan vagy nem tudatosan) korrigálandónak. A kiesések szerkesztési szakaszának hosszabb időtartama azzal is magyarázható, hogy a beszélő (ismét tudatosan vagy nem tudatosan) mérlegeli, hogy a megértés szempontjából fontos-e a javítás. A megnövekedett időtartam tehát feltehetőleg nem csupán a javítási műveletből adódik, hanem a korrekcióra vonatkozó döntési folyamatból is.

Következtetések

A szublexikális hibázások vizsgálatának jelentőségét a magyarban növeli, hogy a jelen vizsgálatok agglutináló nyelvben történtek, és szemben a hallás alapján gyűjtött korpuszokkal (pl. Pérez et al. 2007; Pouplier–Goldstein 2010), itt spontán beszédben előforduló jelenségeket elemeztünk.

A magyar spontán beszédben adatolt szublexikális hibák döntő többsége helyettesítés, vagyis a beszélő más magánhangzót vagy mássalhangzót ejt, mint ami szükséges lett volna. A betoldások és kiesések aránya nagyjából azonos, mintegy „kiegyenlítik” egymást. A hibaforrás vizsgálata azt mutatta, hogy legnagyobb mértékben anticipációk fordultak elő, jóval kisebb arányban az egyszerű nyelvbotlások és a perszeverációk, még ritkábban adatoltuk azokat a hibákat, amelyekben mind anticipációs, mind perszeverációs hatás érvényesülhetett, végül szinte elenyésző mértékben jelentek meg a metatézisek. Ez a jellegzetes eloszlás valószínűsíthetően a beszédprodukciónak a mechanizmus működésével és az önmonitorozással magyarázható. Feltételezhetően egyszerűbb az artikulációs kivitelezése a beszédhangnak akkor, ha csak egyetlen artikulációs gesztust érint a hiba, vagyis helyettesítés történik. Egy másik beszédhang betoldása azonban annak tervezését, aktiválását igényli,

vagyis összetettebb művelet eredménye. A kiesések artikulációsán szintén egyszerűbbnek tűnnek (a helyettesítéseknél és a betoldásoknál), sőt ejtéskönnyítést is eredményezhetnek (pl. egy bonyolultabb mássalhangzó-kapcsolat egyszerűsítése). Ritkább előfordulásuk azzal magyarázható, hogy a kiesés tönkretelheti az eredeti szótagstruktúrát. A szótagszerkezet tervezése tehát meglehetősen stabilnak tűnik, és így felülírja a véletlenszerű artikulációs egyszerűsítést.

Anyagunkban a beszélők több mint 40%-ban az első szótagban hibáztak, a hibák mintegy harmada a szándékolt szó közepén, a negyede pedig az utolsó szótagban jelent meg. A szakirodalmi adatok szerint a szó, illetve szótag eleji hibázások aránya 80% körüli (Nooteboom 1967; Cutler–Henton 2004), és a kutatók ezt univerzálisnak ítélik. A jelen tanulmányban tapasztalt eltérésnek több oka lehet, elsősorban a magyar nyelv strukturális eltérése (az angoltól, némettől, hollandtól). A magyarban a több szótagból álló szavak, illetve a gazdag morfémastruktúra nyilvánvalóan bonyolultabb tervezést és kivitelezést igényel, amelyek következtében a hibázások nemcsak a szavak elejét, hanem további szótagokat is érinthetnek.

A hibázások nagyobb mértékben érintik a mássalhangzókat, mint a magánhangzókat; ezt más nyelvekben is igazolták (Cutler–Henton 2004). Ez összefügghet a mássalhangzók rendszerint összetettebb artikulációs konfigurációjával, illetve némely esetben a gyakoriságukkal is. A fonetikai távolság jellemzően egyetlen jegyet érint a szándékolt és a kiejtett beszédhang között a helyettesítések eseteiben. A szájüreg középső részében képzett mássalhangzók nagyobb mértékben szenvedtek el a hibázást, ugyanakkor helyettesítő beszédhangokként is nagy arányban azok fordultak elő, amelyek ezen a területen képződtek. Ez egyfajta kiegyenlítődésre utal, de összefügghet azzal a ténnyel is, hogy éppen ezek a mássalhangzók relatíve gyakoriak a spontán magyar beszédben (Beke et al. 2012). Mindehhez nagymértékben hozzájárul a közvetlen kontextus, ami nem feltétlenül mutat szabályszerű hatásokat. A helyettesítésekben a képzési mód változik feltűnően, sokkal kisebb mértékben a képzési hely, és alig a zöngéesség. Ez a tény ismét ellentmond a szakirodalomban talált állításnak (Cutler–Henton 2004), amely hallásalapú hibázások alapján a képzési helyben jelölte meg a jellemzően érintett képzési jegyet. A különbség adódhat a módszertani eltérésekből, avagy a nyelvi sajátosságokból. A hangszalagműködés meglehetősen stabil a mássalhangzók képzésében. A magánhangzók helyettesítéseiben a nyelv függőleges mozgásában bekövetkezett változás a jellemző; a kisebb artikulációs tér magyarázza, hogy könnyebben bekövetkezik itt a hiba, mint a nyelv vízszintes mozgását vagy az ajakműködést tekintve. A magánhangzók jóval gyakrabban helyettesítődnek úgy, hogy a fonetikai távolság három artikulációs jegyet is érint, a mássalhangzók esetében ez jóval ritkább. Ez feltehetően az ajakműködés bizonyos fokú bizonytalan kivitelezésére vezethető vissza a magánhangzóknál.

Ha a hibaforrást is tekintetbe vesszük, akkor az eredmények annyiban módosulnak, hogy az egyszerű nyelvbottlások esetében mintegy kétszer gyakoribb a képzési hely tévesztése a képzés módjával szemben. Ez egyértelműen a hibázás okára vezethető vissza. Az artikulációs gesztus könnyebben módosul a képzés helye, mint a képzés módja szerint. Ha azonban a kontextus hatást gyakorol az ejtésre, mint például az anticipáció vagy a perszeveráció esetén, akkor az ejtési könnyebbség elvét felülírja a kontextushatás. Ezt az is alátámasztja, hogy anyagunkban a zöngésséget érintő hibázások csak az utóbbi két hibatípusban fordultak elő.

A hibázások valószínűsített okainak arányai arra utalnak, hogy a kontextus felelős legnagyobb mértékben a sikertelen kivitelezésért. A fonológiai tervezés előbbre van időben, mint az artikulációs tervezés és a kivitelezés, de relatív egyidejűségük okozhatja a hibázások nagy részét (a tervezés és a kivitelezés egyszerre zajlik, de nem ugyanazon artikulációs gesztussorra vonatkozóan).

Első hipotézisünket igazoltuk, a szublexikális hibázások előfordulása valóban összefügg mind a hibatípussal, mind azok forrásával. Adataink döntően alátámasztották a második hipotézist is, vagyis hogy az ejtett és a szándékolt beszédhangok közötti artikulációs távolságot a hiba forrása határozza meg.

A szublexikális hibákat anyagunkban a beszélők több mint 60%-ban javították, ami arra utal, hogy ezek a hibázások feltűnőek számukra, illetve hogy fontosnak tartják a korrekciót (tudatosan vagy nem tudatosan) a hallgató beszédfeldolgozása szempontjából. Feltételeztük, hogy a szerkesztési szakaszok időtartama jellemző lesz mind a hiba típusára, mind a forrására. Noha matematikailag nem volt igazolható a szerkesztési szakaszok időtartama és a hibatípus összefüggése, a mért adatok tendenciaszerű kapcsolatot mutatnak. A beszélőknek relatíve hosszú időre volt szükségük a kiesések

javitására, lényegesen gyorsabban korrigálták a helyettesítéseket és még gyorsabban a betoldásokat. Mindez úgy magyarázható, hogy a szándéktalanul betolakodott hangot már a tervezés folyamatában azonosítja az önmonitorozó mechanizmus, ezért a beszélő viszonylag gyorsan tudja őket javítani. A csak artikulációs jegy(ek)ben eltérő beszédhang javítása is gyors, már-már rutinszerűnek tűnik. Ezeknél a hibázásoknál a beszélő rendszerint gyorsan, egy vagy néhány hang ejtését követően, leállította az artikulációt, így csupán egy kisebb hangsorrészlet újratervezésére volt szüksége. A ki-eséseknel valószínűleg a javításra vonatkozó döntés és a monitorozási folyamatok komplexitása együttesen igényelt hosszabb időt. A relatíve kevés számú előfordulás azonban nem teszi lehetővé általános érvényű magyarázat megfogalmazását.

A spontán beszédben előforduló hibák és a javítási folyamatok segítenek megérteni a nyelvi egységek belső reprezentációját és a rejtetten működő beszédtervezési mechanizmus működését.

SZAKIRODALOM

- Baars, Bernard J. 1986. *The cognitive revolution in psychology*. Guilford Press, New York.
- Beke András–Szaszák György 2009. A svávariációk automatikus felismerése magyar nyelvű spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2009, 148–69.
- Beke András–Gósy Mária–Horváth Viktória 2012. Gyakorisági vizsgálatok spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2012, 259–76.
- Boersma, Paul–Weenink, David 2010. *Praat: doing phonetics by computer*. <http://www.praat.org/> (Letöltés: március 5. 2011.)
- Cutler, Anne 1982. The reliability of speech error data. In: Cutler, Anne (ed.): *Slips of the tongue and language production*. Mouton, Berlin, 123–38.
- Cutler, Anne 1988. The perfect speech error. In: Hyman, Larry M.–Li, Charles N. (eds.): *Language, speech, and mind: Studies in honour of Victoria A. Fromkin*. Routledge, London, 209–23.
- Cutler, Anne–Henton, Caroline 2004. There’s many a slip ’twixt the cup and the lip. In: Quené, Hugo–Heuven, Vincent van (eds.): *On speech and language: Studies for Sieb G. Nootboom*. Netherlands Graduate School of Linguistics, Utrecht, 37–45.
- Dell, Gary S. 1990. Effects of frequency and vocabulary type on phonological speech errors. *Language and Cognitive Processes* 5: 313–49.
- Dell, Gary S.–Reich, Peter A. 1981. Stages in sentence production: An analysis of speech error data. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 20: 611–29.
- Dell, Gary S.–Repka, Renee J. 1992. Errors in inner speech. In: Baars, Bernard J. (ed.): *Experimental slips and human error: Exploring the architecture of volition*. Plenum Press, New York, 237–62.
- Dell, Gary S.–Burger, Lisa K.–Svec, William R. 1997. Language production and serial order: A functional analysis and a model. *Psychological Review* 104: 123–47.
- Fromkin, Victoria 1971. The non-anomalous nature of anomalous utterances. *Language* 47: 27–52.
- Fromkin, Victoria (ed.) 1980. *Errors in linguistic performance: Slips of the tongue, ear, pen, and hand*. Academic Press, New York.
- Fromkin, Victoria 1988. Grammatical aspects of speech errors. In: Newmeyer, Frederick J. (ed.): *Linguistics: The Cambridge survey. II. Linguistic theory: Extensions and implications*. Cambridge: Cambridge University Press, 117–38.
- Garrett, Merrill F. 1980. Levels of processing in sentence production. In: Butterworth, Brian (ed.): *Language production*. Vol. 1: *Speech and talk*. Academic Press, London, 177–220.
- Gósy Mária 1996. A magánhangzók minősége a spontán beszéd szavaiban. *Beszédkutatás* ’96, 1–20.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2012a. Az artikuláció leállása a spontán beszédben. In: Navracsics Judit–Szabó Dániel (szerk.): *Mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban. Pszicholingvisztikai tanulmányok III*. Tinta Kiadó, Budapest, 149–62.
- Gósy Mária 2012b. Multifunkcionális beszélt nyelvi adatbázis – BEA. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV: 329–49.
- Gósy Mária–Márkó Alexandra 2006. Szegmentumsorok hibás kivitelezése a beszédprodukciónban. *Magyar Nyelvőr* 130: 198–214.
- Gósy Mária–Horváth Viktória–Bata Sarolta 2008. Szabálytalan „előzés” a beszédprodukciónban. *Magyar Nyelvőr* 132: 442–61.
- Gyarmathy Dorottya 2010. A spontán beszéd időzítemi zavara: a perszeveráció. *Beszédkutatás* 2010, 139–59.

- Gyarmathy Dorottya–Gósy Mária–Horváth Viktória 2009. A rejtett és a felszíni önmonitorozás temporális jellemzői. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Kiadó, Budapest, 46–55.
- Howell, Peter 2007. A model of serial order problems in fluent, stuttered and agrammatical speech. *Human Movement Science* 26: 728–41.
- Jescheniak, Jörg D.–Schriefers, Herbert–Garrett, Merrill F.–Friederici, Angela D. 2002. Exploring the activation of semantic and phonological codes during speech planning with event-related brain potentials. *Journal of Cognitive Neuroscience* 14: 951–64.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking: From intention to articulation*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Nooteboom, Sieb G. 1967. Some regularities in phonemic speech errors. *Annual Progress Report, Eindhoven, IPO* 2: 65–70.
- Nooteboom, Sieb 2005. Lexical bias revisited: Detecting, rejecting and repairing speech errors in inner speech. *Speech Communication* 47: 43–58.
- Pérez, Elvira–Santiago, Julio–Palma, Alfonso–O’Seaghdha, Pdraig G. 2007. Perceptual bias in speech error data collection: Insights from Spanish speech errors. *Journal of Psycholinguistic Research* 36: 207–35.
- Postma, Albert 2000. Detection of errors during speech production: a review of speech monitoring models. *Cognition* 77: 97–131.
- Pouplier, Marianne 2007. Articulatory perspectives on errors. *MIT Working Papers in Linguistics* 53: 115–32.
- Pouplier, Marianne–Goldstein, Louis 2010. Intention in articulation: Articulatory timing of coproduced gestures and its implications for models of speech production. *Language and Cognitive Processes* 25: 616–49.
- Shattuck-Hufnagel, Stefanie 1983. Sublexical units and suprasegmental structure in speech production planning. In: MacNeilage, Peter F. (ed.): *The production of speech*. Springer, New York, 109–36.
- Shattuck-Hufnagel, Stefanie–Klatt, Dennis H. 1980. How single phoneme error data rule out two models of error generation. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Errors in linguistic performance: Slips of the tongue, ear, pen, and hand*. Academic Press, New York, 35–46. Shattuck-Hufnagel, Stefanie–Cutler, Anne 1999. The prosody of speech error corrections revisited. In: John J. Ohala–Y. Hasegawa–Ohala, Manjari–D. Granville–A. C. Bailey (eds.): *Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences*. San Francisco. Vol. 2, 1483–86.
- Stemberger, John P. 1985. An interactive activation model of language production. In: Ellis, Andrew W. (ed.): *Progress in the psychology of language*. Erlbaum, Hillsdale NJ, 143–86.

Gósy Mária

tudományos tanácsadó, egyetemi tanár
MTA Nyelvtudományi Intézet, Fonetikai Osztály
ELTE BTK Fonetikai Tanszék

Gyarmathy Dorottya

tudományos munkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet,
Fonetikai Osztály

SUMMARY

Gósy, Mária – Gyarmathy, Dorottya

Characteristic properties of sublexical speech errors

The phonetic patterns of sublexical speech errors that occurred in spontaneous narratives of 12 speakers were analyzed. The speech material amounted to 8 hours and contained 140 errors. The goal of the study was to describe the underlying mechanism of sublexical errors in terms of their articulation patterns, the distances between the speech sounds produced and the corresponding targets, and the nature of the editing phases in the case of repaired speech errors. In terms of their sources, five types of errors were defined: anticipations, perseverations, exchanges, slips of the tongue, and mixed-source errors. Results show specific ratios in the occurrence of sublexical errors: substitutions occurred in 77.1%, deletions in 12.8%, and insertions in 10.1%, of all cases. The durations of editing phases seem to depend heavily on the type of the surface error. Details of the speech production processes underlying our findings are discussed in the paper.

Keywords: speech errors, context-dependency, phonetic distance, editing phases, spontaneous speech

Szemantikai differenciálódás a névszók többes számában

1. Bevezetés

A grammatikai szám olyan kategória, amellyel a nyelvek nagy része rendelkezik. A névszói számjelöléssel rendelkező nyelvekben a számjelölés ugyan a főnevek inherens tulajdonsága, a számmegkülönböztethetőség azonban nem érvényes minden főnévre. Számjelölés szempontjából a főnevek – hagyományosan – megszámlálhatók vagy megszámlálhatatlanok lehetnek. Különböző nyelvek adatait vizsgálva megállapítható, hogy a megszámlálható főnevek esetében a számjelölés a nyelvek többségében (így pl. az indoeurópai nyelvekben és a finnugor nyelvekben is) az egyes szám ↔ többes szám alapoppozícióban jut kifejeződésre, például ang. *cat ~ cats*, ném. *die Katze ~ die Katzen*, ol. *il gatto / la gatta ~ i gatti / le gatte*, or. *kouka ~ kouku*, m. *macska ~ macskák*, finn *kissa ~ kissat*.

Általánosan elfogadott nézet, hogy az egyes szám ↔ többes szám szembeállítás tisztán grammatikai jellegű opozíció: a többes szám olyan grammatikai jelenség, amely nem idéz elő a szóalakban alapvető jelentésmódosulást. A többes szám jele a magyarban inflexió morféma $(-(V)k)$, amelyről azt állítjuk, hogy járulékos, azaz nyelvtani viszonyjelentéssel rendelkezik, a fő fogalmi jelentésének „csak” a módosulását eredményezi, például *asztal-ok* = [*asztal1 + asztal2 + asztal3 + ... asztaln*]. Az egyes és a többes számú szóalakok „egy bizonyos nyelvtani jegy megkülönböztetése alapján komplementárisan viszonyulnak egymáshoz” (Jászay 1997: 101). Mind az egyes, mind a többes számú alak ugyanazon főnév paradigmájának a része, egyazon szó nyelvtani alakja. Az inflexió szóalakok általában, így a többes számú lexémák is morfoszemantikailag áttetszőek (transzparens), jelentésük kompozicionális: a teljes egység jelentése előre jelezhető, kiszámítható a részek jelentéséből; a többes számú szóalak jelentése = a fő lexikai jelentése + a többes szám mint grammatikai jelentés.

E kritérium teljesülésével kapcsolatban Jászay László – orosz nyelvi példák alapján – bizonyos fenntartásokat fogalmaz meg. Állítása szerint az oroszban alig valószínű, hogy a főnév egyes szám ↔ többes szám kategóriája minden esetben tisztán grammatikai jellegű opozíció lenne, ugyanis az orosz főnévnek az eredeti, az egyes számhoz mint alapformához kötődő jelentése a többes számban gyakran módosul, új jelentéssel bővül, „lexikalizálódik” (vö. Jászay 1997: 101), például *час* '60 perc' ~ *часы* 'időmérő szerkezet', *камень* 'kő' ~ *камни* 'kövesedés betegséggel kapcsolatban', *слово* 'szó' ~ *слова* 'dalszöveg', *нота* 'hangjegy' ~ *ноты* 'kotta', *танец* 'tánc' ~ *танцы* 'táncrendezvény', *карта* 'kártyalap' ~ *карты* 'kártyajáték', *выбор* 'választás' ~ *выборы* 'szavazással történő választás', *песок* 'homok' ~ *пески* 'sivatag', *гонька* 'hajszolás, üldözés' ~ *гоньки* 'verseny', *мозг* 'agyvelő' ~ *мозги* 'szellemi képességek'. Jászay mindezt a magyar nyelvtől teljesen idegen jelenségnek tartja (1997: 102, 104), azt állítja, hogy a magyarban a többes számban sohasem alakul ki olyan új jelentés, amely a megfelelő egyes számú alakból hiányozna, tehát a két forma (a morfológiai megfelelés) egymáshoz viszonyítva sohasem mutat szemantikailag differenciálódást.

2. Transzparencia és kompozicionalitás az inflexió morfémákat tartalmazó szóalakokban

A prototipikus ragozás (inflexió) és a prototipikus szóképzés (deriváció) általában jól megkülönböztethető kategóriák, és a rájuk jellemző tulajdonságok jól megfoghatóan és meggyőzően leírhatók. Mártonfi a toldalékmorfémák osztályozására – a nemzetközi és a hazai szakirodalom eredményeit felhasználva – 22 kritériumot tartalmazó rendszert állított fel annak tesztelésére, vajon egy adott toldalék az inflexió vagy a derivációs morfémaosztályba sorolható-e. Mártonfi a prototipikus inflexió morfémák esetén a legjellemzőbb kritériumok között szerepelteti a morfoszemantikai transzparenciát: a „szemantikai kapcsolat a fő és a szóalak között mindig transzparens” (Mártonfi 2004: 65). Bybee is az inflexió fontos kritériumaként említi a kiszámítható jelentést (a kötöttség, a kötelezőség és a zéró jelentés mellett) (vö. Bybee 1985: 27, idézi Tanos 2008: 545), ahogy Kiefer szerint is kiemelt kritériumnak tekintendő a lexikalizálódás hiánya: „azt mondhatjuk, hogy amennyiben egy

toldalékolt képződmény sohasem lexikalizálódik, akkor az nem szó értékű, ha pedig nem szó értékű, akkor a toldalék nem hozott létre új szót, s ezért nem lehet képző” (Kiefer 2006: 59). Ez utóbbi – kizárólag egyértelmű kategóriákat megengedő – megközelítésben (pl. a generatív nyelvelmélet) a képző és az inflexiós toldalék valóban egyértelműen elválasztható (lenne) egymástól. A funkcionális elméletek – ezzel szemben – általában nem fogadják el a morfológia merev kettéválasztását ragozási és képzési morfológiára (vö. Dressler 1989; Ladányi 2007: 38). Felfogásukban a ragozás és a szóképzés kontinuumot képez, a közöttük lévő határ nem húzható meg élesen, a besorolás pedig fokozat kérdése. Az átmeneti jelenségekről persze gyakran nehezen dönthető el, hogy inkább a ragozáshoz vagy inkább a szóképzéshez tartoznak-e. A toldalékmorfémákat jellemző kritériumok közül „a legtisztább esetekre minden kritérium érvényes, a kevésbé tiszta esetekre kevesebb, a határesetekre pedig csupán néhány” (Keszler 2000: 58). Minél több képzőszert tulajdonsággal rendelkezik egy toldalék, annál inkább képző; minél kevesebbel, annál inkább inflexiós toldalék: „Ilyen megközelítés esetében beszélhetünk képzőszertű ragról, ill. ragszerű képzőről is” (Kiefer 2006: 60).

A transzparencia és (az ezzel összefüggésben lévő) kompozicionalitás mértéke általában nehezen tesztelhető: „amíg nem létezik a szóalakoknak olyan egzakt szemantikai leírása, amellyel a kompozicionalitást közvetlenül tesztelni tudnánk, ennek megállapítása a transzparenciához hasonlóan csak benyomások alapján történhet” (Rebrus 2007). Elképzelhető, hogy mindkettő érvényesülése fokozatos: a maximálisan transzparens toldalékolásoktól egészen a teljesen lexikalizálódott alakokig, „ahol már csak a toldalék alakja (és esetleg a teljes szóalak szintaktikai viselkedése) utal több morféma jelenlétére” (Rebrus 2007: <http://www.martonfi.hu/phd/rebrus.pdf> [8. oldal]). Még a határozóragokkal vagy az igei paradigma toldalékaival ellátott teljesen transzparensnek tartott szóalakok között is előfordulhatnak lexikalizálódott jelentések (alakilag és jelentésánilag párhuzamosan nem elemezhető, úgynevezett nem átlátszó alakok), például *nyom-ban* 'azonnal', *új-ra* 'ismét', *titok-ban* 'a nyilvánosság kizárásával', *kicsi-ben* (~ kártyázunk), *nagy-ban* (~ elősegít vmit; ~ folyik a vita), *cspő-ből* 'hirtelen', *szív-ből* 'szeretettel', *hát-ra* 'hátul levő helyre' (vö. még *azon-nal*, *dug-ig*, *vált-ig*, *némi-leg* stb.). Vannak olyan szóalakok is, amelyekben az anyanyelvi beszélő már nem ismeri fel a szóalak önálló részeként a tövet vagy a toldalékot: „Az ilyen formák ebben a keretben szerkezetüket tekintve főloldalalak, hiszen bennük elvileg a szóelemekhez olyan hangkombinációk kapcsolódnak, amelyek – furcsamód – nem morfémaértékűek” (Fehér 2013: 162). Ilyenkor a tagolhatóság is kétséges, legalábbis szinkron szempontból. A következő szóalakokban világosan leválasztható a határozórag a tövől, a tönek vélt elem azonban nem morfémaértékű, ugyanis nem fordul elő más nyelvi környezetben (pl. *sutyom-ban*, *vaktá-ban*, *általá-ban*, *hajd-an*, *ingy-en*, *rögv-est* stb.), márpedig egy szó belseji hangsoradarabot akkor minősítünk morfémának, „ha az más nyelvi környezetben is előfordul, mégpedig azonos funkcióban és produktív módon” (Laczkó 2000: 38). Ezek valójában csak etimológiailag toldalékolt alakok, szinkron értelemben már monomorfemikus adverbiumoknak, úgynevezett ragszilárdulással keletkezett határozószóknak tekintendők: „Ragszilárdulásnak (elemszilárdulásnak) [...] azt a szóalkotásmódot tekintem, melynek során egy névszó (ill. igenévi) vagy névmási tövön egy (vagy több) határozórag (esetleg más morféma is, például középfokjel) állandósul (szilárdul meg) azáltal, hogy a ragos szóalaknak a tövel való memoriális kapcsolata meggyengül, megszakad, a szó kiszakad paradigmájából, szerkezetének transzparenciája megszűnik. Így az alkalmilag szerkesztett szóalak állandósult lexemává válik, lexikalizálódik. Ez a szóalkotási mód tehát a szófajváltó képzéssel rokon” (D. Mátai 2011: 329). Az inflexiós szóalakok lexikalizálódásával mindig együtt jár a grammatikalizálódás is: a lexikalizálódott ragos alak morfológiailag elemezhetetlenné válik, elveszti ragos alak jellegét, úgynevezett szóalak-önállósozás (hypostasis) történik (Pete 1999: 486), amely a szófajváltás sajátos típusának tekinthető: a toldalékolás ilyenkor úgy történik, „hogy a szavak szófaji kategoriális jelentésének az átminősülése során a rag is átminősül képzővé” (Pete i. h.), D. Mátai megfogalmazásában „megváltozik a szófaj, csak-hogy a szófajváltó toldalék nem képző, hanem aktív rag” (D. Mátai 2009: 94). Nagyon sok határozószó éppen az úgynevezett ragszilárdulásnak nevezett morfológiai folyamat eredményeként jött/jön létre. A határozószóvá válást ilyenkor a jelentésbeli tömbösödés idézi elő: a szerkezeti tagoláshoz nem társul megfelelő jelentéstagolódás, azaz a szóalak jelentésánilag többé-kevésbé elszigetelődik alkotóelemeitől (az általában transzparensnek tartott ragos főnév tulajdonképpen lexikalizálódik).

Bizonyos főnevek egyes határozós eseteinek határozószókká válása nemcsak a magyarban, de más nyelvekben is előfordul, például a németben *abends* 'este' (határozószó), vö. *der Abend*

'este' (főnév). A Vinogradov-féle orosz akadémiai nyelvtan az idő fogalomkörébe tartozó instrumentalis-comitativusi raggal ellátott orosz főneveket temporalisi funkcióban kettősen értelmezi: adverbiumnak is, esetragos főnévnek is tekinti (vö. (Vinogradov et al. 1953: 127, 611, idézi Honti 2006: 75), például or. *вечер* 'este (fn)' ~ *вечером* 'este (adv)', *утро* 'reggel (fn)' ~ *утром* 'reggel (adv)', *день* 'nap (fn)' ~ *днём* 'nappal (adv)', *ночь* 'éjszaka (fn)' ~ *ночью* 'éjszaka (adv)', *весна* 'tavasz (fn)' ~ *весной* 'tavasszal (adv)', *осень* 'ősz (fn)' ~ *осенью* 'ősszel (adv)', *время* 'idő (fn)' ~ *со временем* 'idővel (adv)'; magyar megfelelőik (pl. *reggel*, *éjjel*, *nappal*, *ősszel*, *tavasszal*, *idővel*) már inkább határozószók (vö. Tompa 1962: 187). Úgy tűnik, a fentebbi példákban a szóban forgó inflexiók toldalék az, amely nem teljesíti a „mindig kompozicionális” univerzális kritériumot. „Lehet, hogy ez az univerzális kritérium túl erős; talán elegendő lenne az egzisztenciafeltétel (van a szóalakoknak olyan köre, amelyekben a jelentés transzparens)” (Rebrus 2007: <http://www.martonfi.hu/phd/rebrus.pdf> [8. oldal]).

3. A szóalakalkotás (= formaképzés) vagy szóképzés dilemmája; a magyar általános (additív, homogén) többesjel, a -(V)k grammatikai státusa

A többes szám jele a magyarban általában nem változtat az alapszó szótári jelentésén, és nem befolyásolja a szóalak bővíthetőségét, szintaktikai felhasználhatóságát sem (pl. *érdekes könyv(ek)*, *könyv(ek)t vettem*, *könyv(ek)ről beszélgetünk*), csupán az alapszó grammatikai jelentésében idéz elő változást. Az egymással korrelatív, azonos jelentésű egyes és többes számú szóalakok paradigmatiskus értéke általában azonos, csak ugyanazon a síkon eltörlődik (vö. Antal 1961).

Jászay a többes számú formák lexikalizálódását a magyar nyelvtől teljesen idegen jelenségként kezeli (1997: 102, 104). Azt állítja, hogy a magyarban a többes számban sohasem alakul ki olyan új jelentés, amely a megfelelő egyes számú alakból hiányozna, tehát a két forma (a morfológiai megfelelés) egymáshoz viszonyítva sohasem mutat szemantikai differenciálódást.

Jászay kategorikus kijelentésével kapcsolatban („a magyarban ilyen jelenséggel nem találkozunk”) erős kétségeim támadtak. Egyrészt olyan magyar nyelvi példákat (főneveket) igyekeztem összegyűjteni, amelyek többes számú alakjai több-kevesebb jelentésmódosulást mutatnak az egyes számú formákhoz képest, másrészt a „több-kevesebb jelentésmódosulás”-t (tudniillik milyen mértékű a szemantikai elmozdulás az egyes és a többes számú alakok jelentése között, vajon teljes-e az elszakadás, vagy létezik még közöttük asszociációs kapcsolat) próbáltam értelmezni annak érdekében, hogy Jászay kérdésére, nevezetesen „hol húzódik a formaképzéssel összefüggő polisziémia és az új, önálló szót eredményező homonimia határa?” (Jászay 1997: 104) válaszolhassak.

Az egyes és többes számban előforduló magyar főnevek többsége általában nem mutat lexikai differenciálódást egymáshoz viszonyítva: a két alak között az esetek többségében valóban csak grammatikai különbség állapítható meg. Ennek ellenére nem hagyhatók figyelmen kívül azok a névszók, amelyeknek az egyes számhoz mint alapformához kötődő jelentésük a többes számban kisebb-nagyobb mértékben módosul, új jelentéssel, jelentésárnyalattal bővül („lexikalizálódik”). Mindez azt látszik bizonyítani, hogy a főnév számkategóriája a magyarban sem (ahogy az oroszban sem, vö. Jászay 1997) tisztán grammatikai jellegű az oppozíció.

Az összegyűjtött példák alapján a következő csoportokat alakítottam ki:

1. az egyes számú főnevek homonim jelentéseket mosnak egybe;
2. az egyes számú főnevek polisziém jelentéseket mosnak egybe;
3. a többes számú jelentés a megfelelő egyes számú alakból hiányzik (az egyes és a többes számú alakok eltérő jelentéseket hordoznak);
4. két többes számú alak létezik kézzelfogható jelentéskülönbség nélkül.

3.1. Az egyes számú főnevek homonim jelentéseket mosnak egybe. – A magyarban talán a *daru* az egyetlen olyan főnév, amelynek egyes száma – kontextus nélkül – homonim jelentéseket mutat: 1. 'emelőgép', 2. 'madár'. Az egyes számú főnév homonim jelentései többes számban aztán morfológiailag differenciálódnak: a szótári tő többes száma (*daruk*) 'emelőgépek' jelentésű, míg a -v-s mel-

léktöbblől alkotott *darvak* pedig 'madarak' jelentésű. A homonim alakok jelölt kettéválására analog példák más nyelvekből is említhetők, például n. *Strauss* 1. 'struce' (görög eredetű), 2. 'virágcsokor' (germán szó): *Sträusse* 'struccok' ~ *Strausse* 'virágcsokrok'.

3.2. Az egyes számú főnevek poliszém jelentéseket mosnak egybe, és az egymástól különböző többes számú alakok éppen az egyes számban összesződött jelentésárnyalatok megkülönböztetését szolgálják. Ez a jelenség tulajdonképpen „nem bontja meg a lexéma fogalmi-szemantikai egységét, feltéve, hogy az egyes szám – többes szám viszonyt az alapszó belső jelentéseinek megfelelően értelmezzük” (Jászay 1997: 102).

Ebbe a csoportba sorolhatók azok a magyar névszók, amelyek után a többesjel előhangzóval (-*Vk*) és előhangzó nélkül (-*k*), illetve különböző minőségű előhangzókkal (-*ok* ~ -*ak* / -*ök* ~ -*ek*) is járulhat. Ezekben az esetekben a toldalékalternációkra kiterjedő jelentésmegosztásról (szóalakhasadásról) van szó (vö. Grétsy 1962): mintha a -(*V*)*k* többesjel alternánsainak morfmikusi értéke lenne, mintha az előhangzó eltérő minősége vagy éppen hiánya idézné elő a jelentésváltozást, mintha az döntené el a szóalak szófaji/szintaktikai értékét. Ha ez igaz lenne, akkor az előhangzókat a jelentésváltozást tipikusan előidéző toldalékmorfémák (képzők) közé kellene sorolnunk. Mindez azonban ellentmondana az előhangzókkal kapcsolatos Antal-féle definíciónak: „a kötőhangzó nem önálló morféma, mert nincs jelentése” (Antal: 1959: 353).

A magánhangzóra végződő névszók körében elsősorban (a) az -*Ó* képzős melléknévi igenevek, (b) a -(*j*)*Ú* és (c) az -*i* képzős melléknévi, a mássalhangzóra végződő névszók között pedig (d) az -(*V*)*s* képzős derivátumok azok, amelyek után a -(*V*)*k* többesjel előhangzóval vagy előhangzó nélkül is járulhat.

(a) Az -*Ó* képzős szavak között szófaji (jelentésbeli) különbséget jeleznek többes számban az előhangzós és az előhangzó nélküli toldalékalternánsok a következő alakpárokból: *csábító* (melléknévesült és főnevesült melléknévi igenév): *csábítóak* (mn) ~ *csábítók* (fn), *önző* (melléknévesült és főnevesült melléknévi igenév): *önzőek* (mn) ~ *önzők* (fn), *üditő* (melléknévesült és főnevesült melléknévi igenév): *üditőek* (mn) ~ *üditők* (fn), *hóditó* (melléknévesült és főnevesült melléknévi igenév): *hóditóak* (mn) ~ *hóditók* (fn) (további példák még *kitűnő*, *hasznos*, *különböző*, *bántó*). Az (alsó nyelvállású) előhangzós alakok mindig a melléknévi formákhoz kapcsolódnak (pl. *Milyen üditőek ezek dallamok!*), a főnévi jelentésű alakokban pedig az előhangzó nélküli változatok használatosak (pl. *A szénsavas üditőket szeretem*).

(b) Van néhány olyan -(*j*)*Ú* képzős melléknévi, amelyek szintén kétféle változatban (előhangzó nélkül és előhangzóval) is felvehetik a többes szám jelét, például *keserű* : *keserűek* (mn) ~ (*gyomor*)*keserűk* (fn). Az első esetben melléknévi jelentésű, a másodikban főnévi jelentésű a többes számú forma. „Talán az egyetlen ellenkező irányú változás az *ifjú* melléknévi és főnévi értékű alakjainak szétválásánál történt, de ez a többalakú töre vezethető vissza. Itt a főnév *ifj-ak*, a melléknév lett *ifjú-k*, s csak néha *ifjúak*” (M. Korchnáros 2006: 97). (Ebben az esetben továltakozáson alapuló szóalakhasadás történt; vö. Grétsy 1962).

(c) Az -*i* képzős melléknévi után gyakrabban fordul elő előhangzós többes szám, például *maiak*, de néhány kettős szófajú alak (pl. *gyulai*, *debreceni*, *párizsi*) többes száma lehet előhangzós és előhangzó nélküli is. A -*k* előhangzóval kapcsolódik, ha az illető városban élő vagy onnan származó emberek jelenti (*gyulaiak*, *debreceniek*, *párizsiak*), ellenben előhangzó nélküliek, ha a *Gyula*, *Debrecen*, *Párizs* városokról elnevezett árut, például ételféleséget jelentik (*gyulaiak* 'gyulai kolbászok', *debreceniek* 'debreceni kolbászok', *párizsiak* 'párizsi felvágottak'). „A személyt jelentő típus csaknem minden helységnévből nyelvtani szabályszerűséggel alakul, a készítmények neve ellenben lexikailag kötött, nem megjósolható” (Elekfi 1998: 307). Az előhangzós és a előhangzó nélküli forma a kettős szófajú *reggeli* esetében is mutat ilyen különbséget. A főnévi jelentésű *reggeli* többes száma *reggelik*, de a 'reggel megjelenő (pl. újság)' jelentésű, melléknévi funkciójú *reggeli* többes száma *reggeliek*, tehát a kettős szófajiságú szó aktuális szerepét maga a toldalék is jelzi.

(d) A mássalhangzóra végződő névszók körében ez a kettősség leginkább az -(*V*)*s* képzős derivátumok között figyelhető meg. Ezek a származékok általában melléknévi jelentésűek, de (alkalmilag) főnevesülhetnek. A főnevesülésnek különböző fokozatai vannak: kezdeti foknak tekinthető az olyan tapadásos használat, amelyben elmarad a jelzett szó. Ilyen esetben a névszó szótárilag ugyan már főnév, de még hordozza az alkalmiság jegyét, tudniillik meg a melléknévragozásra jel-

lemző nyílt előhangzó áll a toldalékok előtt, például: *okosakat mond* 'okos dolgokat mond', a személyt jelentő főnév többes számát ellenben már zárt(abb) előhangzóval alkotjuk meg, például: *Azt mondják az okosok*. Ez utóbbi szóalak a főnevesülés felsőbb fokozatának tekinthető, hiszen benne a melléknévi többesre jellemző nyílt előhangzó helyett a főnévi többes számra jellemző (zártabb) középső nyelvválású előhangzó jelenik meg. A főnevesülésnek ezek a stációi nyelvtani szabályszerűséggel jelentkeznek igen sok kettős (melléknévi és főnévi) szófajú *-(V)s* képzős származékszó paradigmájában, például *felelős: felelősek* (mn) ~ *felelősök* (fn), *ismerős: ismerősek* (mn) ~ *ismerősök* (fn), *vörös: vörösek* (mn) ~ *vörösök* (fn), *örökös: örökösök* (mn) ~ *örökösök* (fn), *gyors: gyorsak* (mn) ~ *gyorsok* (fn), *hatalmas: hatalmasak* (mn) ~ *hatalmasok* (fn), *bűnös: bűnősek* (mn) ~ *bűnösök* (fn), *gyilkos: gyilkosak* (mn) ~ *gyilkosok* (fn), *nádas: nádasak* (mn: 'náddal fedettek') ~ *nádasok* (fn: 'náddal benőtt területek'), *közömbös: közömbősek* (mn) ~ *közömbösök* (fn), *olaszos: olaszosak* (mn: 'olaszokra emlékeztető') ~ *olaszosok* (fn: 'olasz szakos diákok'), *éjtőernyős: éjtőernyősek* (mn) ~ *éjtőernyősök* (fn), *talpas: talpasak* (mn: 'talppal ellátottak', pl. *talpas poharak*) ~ *talpasok* (fn: 'gyalogos katonák'). Kétségtelen, hogy ezek az oppozíciók is az előhangzók morfémaértékét erősítik.

A poliszém alakok jelölt kettéválására találtam néhány analóg példát idegen nyelvekből is, például n. *Block* 'tömb, blokk, tuskó': *Blöcke* 'tömbök, blokkok, tuskók' ~ *Blocks* 'épülettömbök'; *Bank* 1. 'pad', 2. 'pénzintézet': *Bänke* 'padok' ~ *Banken* 'pénzintézetek'; or. *сын* 'valakinek a fia, leszármazottja': *сыны* 'valakinek a fiai, gyermekei' ~ *сыновья* átv. 'a haza, a nép fiai'; *лист* 'falvél, zöld levél': *листы* 'falevelek, zöld levelek' ~ *листья* 'papírlapok, könyvlapok, rajzlapok'.

3.3. A többes számú jelentés a megfelelő egyes számú alakból hiányzik, tehát az egyes és a többes számú alakok eltérő jelentéseket hordoznak (a morfológiai megfelelés szemantikailag differenciálódást mutat).

(a) E kategória egyik tagjaként talán a *választás* (1. 'az a tény, hogy valaki több személy vagy dolog közül választ') főnév említhető. Politikai jelentést hordozó többesének (a *választásoknak*) a jelentése ('vezető testületnek szavazással való megválasztása') az egyes számú alakban létezik ugyan (pl. *polgármester-választás*, *a választás nyugodt légkörben folyt le*), de jóval ritkábban. Ebbe a csoportba sorolható még az *iker* 'kettős' jelentésű melléknév (pl. *~testvér*; *~pár*; *~telefon*; *~állomás*; *~ház*; *~szó*), amelynek többes száma (*ikrek*) új (főnévi) jelentéssel rendelkezik: 'egy terheességéből született két vagy több utód', valamint a *filharmonikus* melléknév, amelynek többes száma, a *filharmonikusok* plurale tantum: 'kiváló hivatásos zenészek hangversenyzenekara'. A *hamu* 'szilárd szerves anyagok elégeése után maradó porszerű anyag' viszonyítatlan többes számban (*hamvak*) 'az elhamvasztott halott maradványai'-t jelenti. Ebben az esetben már majdnem szóhasadásról beszélhetünk, ugyanis van *hamu*: *hamuk* és van (bár összetételben) *hamv(veder)*: *hamvak*. A *jó* melléknév többes száma is kettős: a *v-s* tövű alakváltozat, a *javak* (pluralia tantum) konkrétabb jelentésű, általában anyagi vagy kulturális javakra, vagyontárgyakra, ingóságokra vonatkozik, míg a *v* nélküli változat, a *jók* elvont jelentést hordoz ('megfelelők, alkalmasak'). A többes alakokban itt is szóhasadás következett be. A főnévi jelentések fejlődésére vö. latin *bonus* 'jó, derék, kedvező, hasznos, alkalmas' > *bonum* 'a jó; haszon, jólét, jóság, birtok, gazdaság', *bona* 'javak' (vö. még német *gut* 'jó' ~ *Güter* 'javak', holland *goed* 'jó' ~ *goederen* 'javak', angol *good* 'jó' ~ *goods* 'javak').

(b) Az anyagnevek (egyes élelmiszerek, a betakarított gabona, a kicséplát mag) használatában a magyarban az egyes szám dominanciája figyelhető meg. Bármennyire sok van belőlük, a *hó*, a *sár*, a *homok*, a *szén*, az *olaj*, az *alma*, a *kukorica*, a *paradicsom*, a *tej* stb. általában csak egyes számban létezik, például: *A kukorica már a magtárban van*; *A rozst már learatták*; *Bogyót szed*; *Epret eszik*. A példaként itt szereplő főneveknek elvileg, nyelvtanilag van (lehetséges) többes számuk, de anyagnévi jelentésben meglehetősen szokatlanok. A *homok*, *levegő*, *zsír*, *víz*, *tej* többes számban – anyag helyett – inkább fajtát jelölnek, például *murvás homokok*, *ipari levegők*, *nyomástűrő zsírok*, *ásványvizek*, *anyatejek*.

(c) Ebbe a csoportba sorolhatók azok a melléknevek is, amelyek többes száma nem egyszerűen többséget, hanem inkább összességet, rendszert jelent, például:

alábbi (mn) 'következő, további (rész, szöveg)' ~ *alábbiak* (fn) 'a szöveg további részei, fejezetei, illetve tartalmuk';

eddig (mn) 'eddig tartó, korábbi' ~ *eddigiek* (fn) 'előzmények';
későbbi (mn) 'a később bekövetkező' ~ *későbbiek* (fn) 'a későbbi dolgok, események';
további (mn) 'időrendben vmi után következő' ~ *továbbiak* (fn) 'a további dolgok, körülmények, események'.

Az összességet jelentő többes számú alakok gyakran összetételi utótagok vagy jelzős szintagma alaptagjai, például:

viszony 'kapcsolat' ~ *éghajlati, ár-, élet-, köz-, lakás-, osztály-)*viszonyok 'azon körülmények összessége, amelyek közt valaki él, lakik', például *a magyarországi éghajlati viszonyok* (**viszony*) *kedveznek a mezőgazdaságnak*;
körülmény 'valamivel összefüggő, valamivel együttjáró jelenség' ~ *körülmények* 'valamely jelenséget alakító vagy meghatározó viszonyok, összefüggések összessége', p *a körülményekhez* (**körülményhez*) *képest, rendezett körülmények* (**körülmény*) *között él*;
egyetemi év 'két szemeszterből álló oktatási időszak' ~ *egyetemi évek / diákévek / jogászévek* 'diákként töltött időszak';
norma 'egységnyi érték', például *munkanorma*, például: *a gyárban a normákat úgy állapították meg, hogy a nagy többség teljesíteni tudja azokat* ~ *normák* 'az élet valamely területén kialakult szabályok, irányelvek összessége', például *erkölcsi normák* (**norma*), *hőmérsékleti normák*, például: or. *öc* 'futás' ~ *öc* 1. 'versenyfutás, lóverseny', 2. 'szökés, menekülés', 3. 'szaladgálás, lótás-futás'.

(d) Különleges alcsoportba sorolhatók azok a példák, amelyek egyes és többes számában nem őrződik meg a szó szerkezeti és szemantikai egysége: többes számuk összetett szó, egyes számuk azonban jelzős szerkezet, például: *mézeshetek* ~ ?*mézes hét*, *mindenszentek* ~ *minden szent*, *aproszentek* ~ *apró szent*, *háromkirályok* ~ *három király*, *szűzermék* ~ ?*szűz érem*, *hózzávalók* ~ *hózzá való*, *krokodilkönnyek* ~ *a krokodil könnye*. Nyilvánvaló, hogy ezekben a párokban az egyes szám ↔ többes szám oppozíció jelentésbeli különbséget eredményezett: a plurale tantum alakok sajátos, lexikalizálódott jelentéssel rendelkeznek, míg az egyes számú formák vagy nem léteznek (pl. **mézes hét*, **szűz érem*), vagy konkrét jelentésük van, például *háromkirályok* 'ünnepnap: 'vízkereszt' ~ *három király* 'három uralkodó', *hózzávalók* 'valaminek az alkotórészei' ~ *hózzá való* 'illik hozzá'; *krodilkönnyek* 'képmutató, ösztönösen sajnálkozás, képmutatás' ~ *a krokodil könnye* 'a hulló könny-mirigyének nedve'.

3.4. Két többes számú alak létezik kézzelfogható jelentéskülönbség nélkül. – A *-lé* utótagú összetételekre is jellemző a tőingadozás, de a változatlan tőalak jelentése kváziazonos a *v*-sel. A következő formák például jelentősebb értelmi különbség nélkül léteznek egymás mellett: *gyümölcslek* ~ *gyümölcslevek*, *permetlék* ~ *permetlevek*. Érdekesen viselkedik a szó főnév: a ritkábban használt, egyalakúságra valló többes számát (*szók*) általában műszói összetételek utótagjaként használjuk, például *tájszók*, *névszók*, *határozószók*, *viszonyzó*k, *mondatszók*. A szófajokat jelentő terminusok egyes szavakat jelentenek, ezért esetükben gyakoribb a szótári töből képzett *névszók*, *viszonyzó*k stb. alak, mint a *névszavak*, *viszonyzavak*.

4. Összegzés

Írásomban az ellen az általánosan elfogadott nézet ellen érvelek, hogy az egyes szám ↔ többes szám szembeállítás a magyarban tisztán grammatikai jellegű oppozíció lenne, tehát a többes szám olyan grammatikai jelenség, amely soha nem idéz elő a szóalakban jelentésmódosulást. A témát Jászay László egyik tanulmánya (1999) szolgáltatta, amelyben orosz nyelvi példák alapján mutatott rá, hogyan differenciálódik bizonyos orosz főnevek egyes számú jelentése a többes számban, milyen új jelentéssel bővül („lexikalizálódik”) a többes számú alak az alapformához kötődő jelentéshez képest. Az összegyűjtött orosz nyelvi példák azt igazolják, hogy a többes számban gyakran új szóval kell számolnunk, tehát a többes jel bizonyos esetekben mintha szóképző funkcióval rendelkezne.

A magyarban is vannak olyan főnevek, amelyeknek többes számú jelentése kisebb-nagyobb mértékben eltér az alapformához (az egyes számhoz) kötődő jelentéstől. Mindez arra enged következtetni, hogy a $-(V)k$ homogén többes jelnek a mi nyelvünkben is léteznek képzőszerű funkciói. A vizsgált szemantikai csoportok (lásd 3.1.–4.) főneveiről általában elmondható, hogy a singularisi és a pluralisi alakok jelentése között talán nincsenek olyan éles határok, mint például az oroszban: az egyes és a többes számú alakok általában szoros asszociációs kapcsolatban maradnak egymással. A 3.2.-ben található példák nem feltétlenül cáfolják a számkategória tisztán grammatikai jelentését: a többes számú alak úgy differenciálódik szemantikailag, hogy eközben megőrződik az egyes számú alak jelentése is (hiszen az egyes számú alakok poliszém belső jelentésekkel rendelkeznek). A különböző jelentések csak kontextus hiányában mosódnak egybe az egyes számban, többes számban viszont morfológiailag is jelöltté válnak. Ez a jelenség nem bontja meg a lexéma szemantikai egységét. A 3.3. csoportba tartozó lexémák alapjelentéséből is általában megjósolható a gyűjtőfogalmat jelölő új többes számú jelentés. Az anyagnevek többes számú alakjainak lexikalizálódásában is tapasztalható bizonyos szemantikai rendszerszerűség: az anyagnevek többes száma nem anyagra, hanem minden esetben fajtára specializálódik. A legnagyobb szemantikai eltávolodást talán a 3.3. (d)-ben található példák mutatják (*mézeshetek, krokodilkörmnyek* stb.), amelyekben a szó egysége sem szerkezetileg, sem szemantikailag nem őrződik meg az egyes számban. Ez a körülmény kétségtelenül szóképzésre vall, hiszen az egyes és a többes számú alakot nem köti össze közös jelentés, nem azonos denotátumokra utalnak. Ilyen esetben a többes számban gyakran olyan jelentés testesül meg, amely plurale tantum jelentésben kétségtelenül új szónak tekintendő.

A képzőknek a formaképzésben (szóalakalkotásban) való részvétele másodlagos funkcióként általánosan elfogadott nézet (vö. ragszerű képző, pl. $-vA/-v\hat{A}n$ és jelszerű képző, pl. $-hAt$). Néhány inflexió morféma pozicionális jellegű tulajdonságaira hivatkozva a szakirodalom képzőszerű tulajdonsággal rendelkező jelekről és ragokról is beszél (pl. a középfok jele megelőzi az $-it$ és az $-odik/-edik/-ödik$ képzőt, a $-szOr$ és a $-nként$ ragok pedig általában az $-(V)s$ és az $-i$ képzőmorfémákat előzik meg) (vö. Keszler 2000: 308). Jelen tanulmányban a többes szám jelének elsősorban jelentés-tani-funkcionális tulajdonságait vizsgálva jutottam arra a következtetésre, hogy bizonyos esetekben mintha a többes szám jele is rendelkezne képzőszerű funkcióval.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1959. Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról. *Magyar Nyelv* 55: 351–7.
- Antal László 1961. *A magyar esetrendszer*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza–Ország László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bybee, Joan L. 1985. *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. John Benjamins, Amsterdam.
- Dressler, W. U. 1989. Prototypical differences between inflection and derivation. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 42: 2–10.
- Elekfi László 1998. Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek. (A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” c. gyűjtemény alapján.) *Magyar Nyelvőr* 122: 303–17.
- Fehér Krisztina 2013. A morfoszintaktikai szabályok és a pszicholingvisztika. In: Benő Attila–Fazakas Emese – Kádár edit (szerk.): „...*hogyan legyen a víznek lefolyása...*” Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 151–69.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László 2006. A nyelvek közötti kapcsolatokról, avagy: nem mind arany, ami fénylik... In: Sipőcz Katalin–Szeverényi Sándor (szerk.): *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged, 65–81.
- Jászay László 1977. Lexikai-szemantikai sajátosságok némely orosz főnév többes számú alakjában. In: Bańcerowski, Janus (szerk.): *Hungaro-slavica 1997. Studia in honorem Stephani Nyomárkay*. ELTE Szlav Tanszékcsoportja, Budapest, 101–5.
- Keszler Borbála 2000. A toldalékmorféma-típusok elhatárolása: képzők, jelek, ragok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2006. Alaktan. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 54–79.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest.

- M. Korchmáros Valéria 2006. *Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtani kézikönyv*. Szegedi Tudományegyetem Hungarológiai Központ, Szeged.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina 2000. Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 37–50.
- D. Máta Mária 2011. *Magyar szófajttörténet*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- D. Máta Mária 2009. Ladányi Mária 2007: Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. *Magyar Nyelvőr* 133: 91–4.
- Pete István 1999. A szó szerkezeti és derivációs elemzése. *Magyar Nyelvőr* 123: 483–95.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2004. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rebrus Péter 2007. Bíráló Mártonfi Attila: „A magyar toldalékmorfémák rendszere” című doktori értekezéséről. <http://www.martonfi.hu/phd/rebrus.pdf>. (Letöltés ideje: 2014. május 21.)
- Tanos Bálint 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 537–66.
- Tompá József (szerk.) 1962. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vinogradov, V. V. – Istrina, E. S. – Barhudarov, S. G. (szerk.) 1953. [Виноградов В. В. – Истрина Е. С. – Бархударов С. Г. ред.] *Грамматика русского языка. Том I. Фонетика и морфология*. Издательство Академии Наук СССР, Москва.

SUMMARY

H. Varga, Márta

Semantic differentiation in plural forms of nominals

In this paper, the author argues against the commonly accepted view that the singular vs. plural opposition is a purely grammatical one in Hungarian, that is, the view that pluralisation is a grammatical phenomenon that never results in any semantic modification. The topic goes back to Jászay (1999) pointing out, in view of some Russian examples, that the meaning of certain singular nouns undergoes differentiation under pluralisation in that language. The collected Russian examples prove that pluralisation often yields a different lexical item, that is, the plural marker seems to have a derivational function in certain cases.

The present author has found quite some Hungarian nouns, too, whose meaning in the plural differs to some extent from the meaning of the base form (the singular). This suggests that the plural marker *-(I)k* has derivational suffix-like functions in this language as well.

Keywords: grammatical opposition, inflectional suffix, derivational suffix, morphosemantic transparency, compositional meaning, lexicalisation

Hezitálássorozatok a spontán beszédben: gyakoriság, forma és funkció

1. Bevezetés

A spontán beszéd kialakítása olyan beszédszituációt teremt, amelyben a gondolat és a gondolathoz tartozó nyelvi forma, valamint az artikuláció megtervezése jóformán egyidejű működéseket jelent a beszélő számára, hiszen létrehozásuk az adott szituációban zajlik. S bár a spontán beszédben a folyamatosan ejtett hangok sorozata és a jelkimaradások váltakoznak, és ez a beszéd folyamatosságát megtöri, a gondolat tervezésének és a nyelvi forma kialakításának pillanatnyi nehézsége miatt a beszélő bizonytalanságait és/vagy hibáit jelző különféle megakadásjelenségek ugyancsak megszakít(hat)ják a beszéd folyamatosságát.

A néma szünet a spontán beszédet kísérő tényleges jelkimaradás, amely jól körülhatárolt időtartamú, minimum 100–1500 ms hosszúságú (Duez 1993; Misono–Kiritani 1990). Tényleges funkciója a levegővétel, de szerepe van a szegmentálásban, a beszélő érzelmeinek a kifejezésében, felvilágosítást ad a kommunikációról, és van funkciója a percepcióban is (Laver 1995). A hezitálás vagy kitöltött szünet hangjelenséggel kísért megakadás, amely magánhangzó, mássalhangzó vagy magánhangzó és mássalhangzó(k) kapcsolatában realizálódik. Vizsgálatok szerint kivitelezési formájuk nyelvfüggő, az egyes nyelvekben változatos formákban, gyakran hangkapcsolatokban realizálódik. Így az angolban a leggyakoribbnak az *um, uh, er, oh* (Clark–Fox Tree 2002; Roberts et al. 2009), a franciában az *eu, eh, oe*, hangkapcsolatokat, illetve az *n* hangot találták (Duez 1982, 2001), míg a németben az *äh* és az *ähm* formákat (Vasilescu et al. 2007). Anyanyelvünkben az elemzések szerint a kitöltött szünetet a felnött beszélők (Gósy 2003; Horváth 2010), a fiatalabb és az idősebb tinédzserkorúak (Laczkó 1991, 2010, 2013a; Neuberger 2013), de az óvodások (Laczkó 1991; Horváth 2009, 2010) és az idősek (Menyhárt 2001; Gósy–Bóna–Beke–Horváth 2013) is a leggyakrabban az *ö-re* emlékeztető semleges magánhangzó, az úgynevezett svá hang különböző időtartamú ejtésében valósítják meg. Az anyanyelvi tendencia jelentkezik az idegen nyelvi spontán beszédben is, vagyis 15 éves és 18 éves középiskolások egyaránt a semleges svá-t ejtették a leggyakrabban angol nyelvi spontán beszédprodukcióikban is (Laczkó 2013b). A mai magyar beszédre is jellemzőek azonban a hangkapcsolatban megvalósuló kitöltött szünetek, így az *öm, hm mm, üm, hō* formákat felnőttek és fiatalok spontán beszédében egyaránt regisztrálták (Gósy 2003; Gósy–Bóna–Beke–Horváth 2013; Laczkó 2010, 2013a).

A kitöltött szünet a spontán beszédben számos funkciót tölthet be. A beszédprodukción során a makro- és a mikrotervezés (Levelt, 1989, 1993) szakaszaiban egyaránt felléphetnek. Jelezheti vele a beszélő azt, hogy közölni kíván valamit, noha pontosan még nem döntötte el mondanóját. Amikor a makrotervezés során a gondolatfolyam még többnyire asszociációs kapcsolatokon nyugszik, a beszélő sokszor válogat a meghangsítható szándékozott gondolatok között, és az ehhez szükséges időt a hezitálás biztosítja (Levelt 1989). A beszélőnek meg kell terveznie azt is, hogy mit, milyen sorrendben szeretne közölni, és ez, továbbá az, hogy mennyire részletesen, milyen szavakkal, mondatokkal mondja mindezt el, a mikrotervezés során definiálódik. A kitöltött szünet így időt biztosít a gondolatok közlési sorrendjének megtervezéséhez vagy az adott tartalomhoz leginkább megfelelő lexéma előhívásához (Shriberg 2001; Watanabe et al. 2008). A beszédprodukción során sokszor korrigáljuk a már kiejtett vagy félig kiejtett tévesen előhívott lexémát, ehhez szintén a kitöltött szünettel nyerünk időt (Fox Tree 2002; Finlayson–Corley 2012). A beszélő pszichés és fizikai állapota összefügghet a hezitálás megjelenésének a gyakoriságával. Magyar beszélőknél a fáradtság vagy az izgalom, a lámpaláz növelte a gyakoriságukat (Gósy 2003; Laczkó 2010), de például az alkoholos befolyásoltság az ellenkező hatást váltotta ki (Gyarmathy 2007). A hezitálás jelezheti a beszélő szorongását is az adott helyzetben, noha az ezzel kapcsolatos nézetek megoszlanak. Magyar vizsgálatban azt találták, hogy a szorongás, a beszéd közben fellépő vegetatív problémák kifejezésére a középiskolás korú beszélők anyanyelvi és idegen nyelvi produkcióiban egyaránt használták a kitöltött szünetet, sőt bizonyos fajta magán- és mássalhangzóknál realizálódó hangkapcsolatok kizárólag ezt a funkciót hordozták (Laczkó 2013a, 2013b). A kommunikációs helyzetek szintén befolyásolják nemcsak a megjelenésüket, de azt is, hogy milyen funkciót hordoznak. Így a párbeszédekben vagy a társalgásban azt is jelezhetik, hogy a beszélő át szeretné venni a szót, de azt is, hogy még magánál kívánja tartani (Local 2004; Finlayson–Corley 2012).

A spontán beszéd gyakori jelensége, hogy a tervezési fázisban nem egy izoláltan ejtett hezitálás jelenik meg bizonytalansági megakadásként valamelyik már említett funkcióban, hanem a beszélő egymás után, sorozatban ejti őket. A mai magyar beszédben sorozatmegakadásokat már elemezték. Erre a megakadás jelenségre Gósy Mária a következő definíciót adja: „a felszínen ket-tőnél több megakadásjelenség előfordulása egymást követően, illetőleg oly módon, hogy a megakadásjelenségek között legfeljebb két tartalmas szó hangzik el olyan kontextusban, amely tartalmazza az összefüggést” (Gósy 2012: 109). E megakadások létrejöttét Dell aktivációs modellje (1986) alapján igyekszik magyarázni. Meglátása szerint egy részük a gondolat tervezésének szintjéhez kapcsolható, másik részük a nyelvi átalakításhoz, a harmadik típusba a kevert típusúakat sorolja, vagyis azokat, ahol a gondolat kialakítása és a nyelvi átalakítás nehézségére együttesen utal a sorozatmegakadás (Gósy 2012).

A sorozatmegakadások többféle megakadást tartalmazhatnak, így hezitálások is részei lehetnek. A hezitálások azonban úgy is alkothatnak sorozatot, hogy a már kiejtett hezitálást újabb kitöltött szünet/szünetek követik, miközben a beszélő másfajta megakadást nem produkál addig, amíg elkezd a gondolatsort, vagy folytatja a már elkezdettet, vagy a már kimondottakat korrigálja, mert hibát észlelt, vagy éppen újratervezve az elgondoltakat máshogy szeretné azokat meghangsúlyozni. A jelen kutatásban hezitálássorozatoknak azt a hangjelenséggel kísért megakadást nevezzük tehát, amelyet a beszélők egymás után ejtenek ki, vagy néma szünettel együtt, és a kiejtett formák között maximum két tartalmas szó hangzik el a tartalmilag összefüggő kontextusban. Például:

- a) „a gyerekek és a tanárok □ ö közötti □ ö □ barátság is meglegyen” (12é)
- b) „a tornaórákat □ egy □ hm hm hm egy ilyen mozgó kötél volna” (14é)
- c) „Üm □ Hát öm moziba ritkán járok” (15é)
- d) „Akkor öö □ □ vigjátékok ö – al kapcsolatban, hogy” (15é)

Az a) példában a 12 éves diák azt hangsúlyozza, hogy fontos kialakítani a tanárok és a diákok lehetséges jó kapcsolatát, és a gondolat nyelvi kifejezéséhez, a legmegfelelőbb szó megtalálásához a hezitálással nyer időt. A b) példában a tanuló a tornaórák jövőbeli megvalósításáról kezdi el a mondanóját, de nem tudja pontosan mit és hogyan közölni, ezért újratervezi a gondolatot, de ez újabb bizonytalanságot eredményez a megformálás során. Ezt bizonyítja, hogy az elsőnek kiejtett szó (*tornaórákat*) után 1800 ms hosszúságú a szünet, majd a gondolat folytatását vagy az újratervezett gondolat meghangsúlyozását jelző névelő kiejtését követően 584 ms hosszúságú szünet következik, amit három hezitálás követ. Együttes idejük 990 ms, és ezt, valamint a néma szünetet is felhasználta a diák arra, hogy az újratervezett gondolathoz a megfelelő nyelvi formát kialakítsa. A harmadik példában (c) a diáklány a hangkapcsolatban realizálódó hezitálással jelzi, hogy elindította mondanóját, de pillanatnyi bizonytalanság adódott vagy a gondolat megformálásában vagy a nyelvi tervezésben, amelyet a néma szünet jelez (830 ms), és annak feloldása után az újabb hezitálással jelzi, hogy folytatni kívánja a gondolatot. Míg az utolsó példában (d) a 15 éves fiú nehezen dönti el, hogy miről is beszéljen még, majd a nehezen megtalált gondolat és az előhívott lexéma után továbbra sem biztos a nyelvi formában, és javít. Mindezt mutatja a tölteléksszóval indított gondolatot követő hosszú hezitálás (400 ms) és a még hosszabb néma szünet (920 ms), majd a névelő után kiejtett, a gondolat és a nyelvi forma keresését jelző igen hosszú néma szünet (1670 ms), valamint a megtalált lexéma toldalékkal történő javítását megelőző hezitálás (208 ms).

Ezek a példák azt mutatják, hogy az egyes beszédtervezési szinteken nagyobb mértékű nehézségük lehet a beszélőknek és a következményesen fellépő bizonytalanság vagy hiba a felszíni szerkezetben egymást követő hezitálásokban, vagyis sorozatban jelenhet meg. A példák azt sejtetik, hogy ezekben az esetekben a beszélők a gondolat kialakításának és/vagy a nyelvi forma kiválasztásának bizonytalanságai miatt eleve nehézségbe ütköznek, és ez ismét negatív hatást gyakorol rájuk, mert még jobban elbizonytalanodnak, a kudarcról való félelem szintén feszélyezheti őket, és az esetleges változtatás sem biztos, hogy eredményes. Így a hezitálás láncszerűen terjed tovább. Ha elfogadjuk Dell aktivációterjedés elméletét (1986), amelyben négy olyan jelenséget (kivitelezési eltérés, hasonlósági hatás, a beszédsebesség hatása és a távolsági hatás) említ, amelyek hibákat okozhatnak a spontán beszédben, és amellyel a többféle megakadásokból álló sorozatokat magyarázták (vö. Gósy 2012), akkor vélhetően az aktiváció terjedését kell feltételeznünk a beszélők sorozatos elbizonytalanodását jelző hezitálások egymásutániságában is.

A jelen kutatás célja a spontán beszédben előforduló és fentebb definiált hezitálássorozatok mennyiségi és minőségi vizsgálata. Kérdéseink: Milyen gyakorisággal jelennek meg a hezitálássorozatok a spontán beszédben? Milyen formai mintázatot képviselnek? Milyen okok miatt jönnek létre? Milyen funkciót töltenek be a spontán beszédben?

Feltételeztük, hogy a hezitálássorozatok hasonló funkcióban lehetnek a spontán beszédben, mint az izoláltan előforduló kitöltött szünetek. Feltételeztük azt is, hogy a legnagyobb mértékben a gondolati tervezés és/vagy nyelvi átalakítás miatt lépnek fel. Kérdés, hogy vajon a két részfolyamatban melyiknek inkább kísérő jelensége, és az is vizsgálendő, hogy vajon mindebben az életkoruknak van-e és milyen szerepe.

2. Anyag, módszer, kísérleti személyek

A hipotézisek ellenőrzéséhez és a feltett kérdések megválaszolásához kísérletsorozatot végeztünk. Általános iskolai felső tagozatos és középiskolás diákok irányított spontán beszédmintáit (a fogalomra vö. Fábricz 1988) rögzítettük magnetofonra mikrofon segítségével lecsendesített szobában. Az általános iskolások körülbelül 2 perc gondolkodási idő után arról beszéltek, hogy milyennek képzelik el 100 év múlva az iskolát, míg a középiskolások a mozifilmekkel, tévéfilmekkel kapcsolatos véleményüket fejtették ki.

A diákok négy korcsoportba sorolhatók, a középiskolások (60 fő) között a 9. évfolyamosok átlagéletkora 15,3 év, a 12. osztályosoké 18,3 év volt. Az általános iskolások (45 fő) között a 8. osztályosok átlagéletkora 14,2 év, a 6. osztályosoké 11,8 év volt. Mindkét iskolatípus Budapest külső kerületében található, a diákok összetétele szociológiai szempontból heterogén, valamennyien ép hallóak, egynyelvűek, tipikus nyelvi fejlődésűek.

Átlagosan ötperces részleteket vettünk fel, az elemzéshez körülbelül kétperces beszédmintákat annotáltunk a WavePad hangeditáló program 5.94-es verziójával 44 kHz-es mintavételezéssel, 16 bites tárolással. Minden esetben a rögzített monológok első két percét választottuk az elemzéshez, és összesen közel kétórányi rögzített spontán beszédet (pontosan 118 perc 37,14 másodperc) vizsgáltunk. Az időtartamok eloszlását korcsoportonként az 1. táblázatban összegeztük.

1. táblázat. A beszéd időtartama korcsoportonként

Év	Időtartam
18 évesek	39 perc 12,1 másodperc
15 évesek	40 perc 26,94 másodperc
14 évesek	18 perc 50,1 másodperc
12 évesek	20 perc 18,8 másodperc

Az irányított beszéd részleteket a Praat program 5.3-as verziójával elemeztük. Meghatároztuk az elemezni kívánt részletek pontos időtartamát, a beszéd közben tartott néma és kitöltött szünetek számát, időtartamát. Tipizáltuk a kitöltött szüneteket a formájuk és az adott szövegekben történő funkciójuk és megjelenési helyük alapján.

3. Eredmények

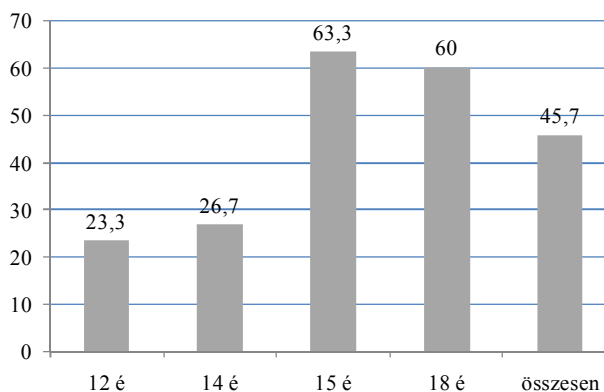
3.1. A hezitálássorozatok gyakorisági adatai

A diákok spontán beszédprodukcióban összesen 106 hezitálássorozatot adatoltunk, különböző életkori eloszlásban (2. táblázat).

2. táblázat. A hezitálássorozatok száma

Év	Darabszám
18 é	47
15 é	36
14 é	11
12 é	12
Összes	106

Már a pusztá számadatok is azt mutatják, hogy az életkorral haladva megnövekszik ezen sorozatok száma, és ez a gyakoriság még inkább szembetűnő, ha a hezitálássorozatoknak a gyerekek arányában történő megjelenését nézzük meg (1. ábra). A vizsgálatban részt vevő diákok közel felének a beszédprodukciónak fordult elő hezitálássorozat.

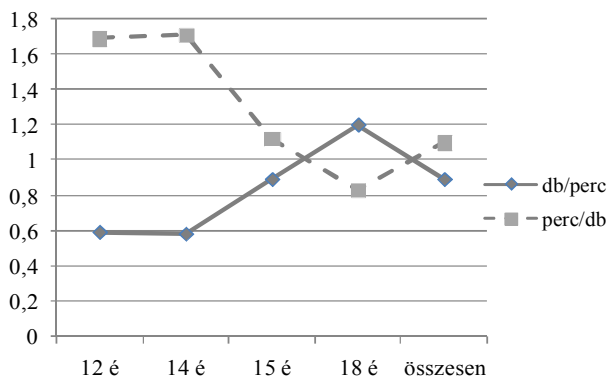

1. ábra

A hezitálássorozatok előfordulása a gyerekek arányában (%)

Az életkor arányában növekedés figyelhető meg. Különösen szembetűnő az, hogy a hezitálássorozatok a középiskolások több mint 60%-ának a produkcióját jellemezték, szemben az általános iskolások 23–26%-ával, így az idősebbeknél az arány csaknem megháromszorozódik. Ezt a jelentős eltérést a statisztikai vizsgálatok is igazolták egyrészt a korcsoportok között (egymintás t -próba: $t(3) = 4,078$, $p = 0,027$), másrészt a kétféle iskolatípusnak megfelelő bontásban is (párosított t -próba: $t(1)7-10,940$, $p = 0,058$). Felvetődhet a kérdés, mi ennek a magyarázata. A kapott gyakorisági adatokat magyarázhatja az, hogy az életkorral haladva megnő a tanulók közlési vágya, a kognitív fejlődésből adódóan több lehet az ismeretük és a véleményük az adott téma kifejtésével kapcsolatban. Az adott szituációban azonban nem teljesen körvonalazódik számukra, hogy mindebből mit hangsúlyosnak meg, és a versengő gondolatok miatt a már elkezdett gondolat módosításai következtében sorozatban jelenhetnek meg a hezitálások. Az is elképzelhető viszont, hogy az idősebb középiskolások gondolati tartalmának gazdagodását nem kíséri a nyelvi megformálás gazdagodása. Vagyis nem tudják a sokféle gondolatot a megfelelő szavakkal, kifejezésekkel közölni, ami nyilván a mentális lexikonbeli problémákkal (nagyság és előhívás) lehet összefüggésben. A jelen kutatásban részt vevő diákok produkcióiban megjelenő tartalom ismeretében az is megállapítható, hogy a középiskolások nem tűnnek jobb, több mondanivalót közölni vágyó beszélőknek, mint az általános iskolások, míg a nyelvi megformálást illetően egyértelműen mutatnak nehézséget. Mindez összefügghet azzal a ténnyel is, hogy a felső tagozatos diákok és a középiskolások beszédfelvételei nem azonos időben készültek, az előbbi korcsoport beszédfelvételei mintegy 10 évvel korábbiak, mint az utóbbiaké. Így az idősebbeknek a nyelvi/kifejezésbeli nehézsége vélhetően valamiféle nyelvi változással együtt értelmezendő, és adhat magyarázatot a náluk gyakoribb hezitálássorozatok megjelenésére. Ezt támaszthatja alá az is, hogy a 8. osztályosok és a 9. osztályosok között az életkort tekintve a legkisebb volt a különbség, ám a hezitálássorozatoknak a gyerekek arányához viszonyított előfordulásában rendkívül nagy volt az eltérés.

A hezitálássorozatok egy főre eső darabszáma a vizsgált korpuszban átlagosan 2,2 volt. (A darabszám azokra a diákokra értendő, akiknél volt hezitálássorozat.) Ebben az életkori eltérések úgy mutatkoztak, hogy mind az általános, mind a középiskolások közül az idősebbek az átlagnál több, a fiatalabbak az átlagnál kevesebb sorozatot produkáltak. A 12 és a 15 évesek sorozatainak száma átlagosan a kettőt közelíti (1,71 és 1,89 darab), míg a 14 és a 18 éveseké a hármat (2,75 és 2,6 darab).

2. ábra

A hezitálássorozatok gyakorisága (darab/perc, perc/darab)

A beszéd időtartamainak különbözősége miatt a gyakoriságról informatív adattal szolgál a hezitálássorozatoknak a percnkénti gyakorisága, valamint az, hogy egy hezitálássorozat milyen időközönként jelenik meg a spontán beszédben (2. ábra).

Az egy perc alatt ejtett hezitálássorozatok száma lineárisan növekedik az életkorral, a legtöbb a legidősebbeknél, náluk egynél több (1,2), míg az általános iskolások körében mind a két korcsoportban nagyjából fél sorozat kiejtése esik erre az időtartamra (0,59 és 0,58), a fiatalabb középiskolásoknál már ennél több (0,89). A különbségek statisztikailag igazolhatóak voltak (egymintás t -próba: $t(3) = 5,540$, $p = 0,012$). Az életkorral összefüggő gyakoriság követhető abban is, hogy hány percnként ejtettek egy-egy hezitálássorozatot a tanulók. Az általános iskolások két csoportja átlagosan több mint másfél percnként (1,69 és 1,71) produkált egy hezitálássorozatot, a 15 éves középiskolások megközelítőleg percnként (1,1), míg a 18 éveseknél már egy perc alatti gyakoriság (0,83) volt tapasztalható. A különbségeket a statisztikai vizsgálat ezúttal is alátámasztotta (egymintás t -próba: $t(3) = 6,148$, $p = 0,009$).

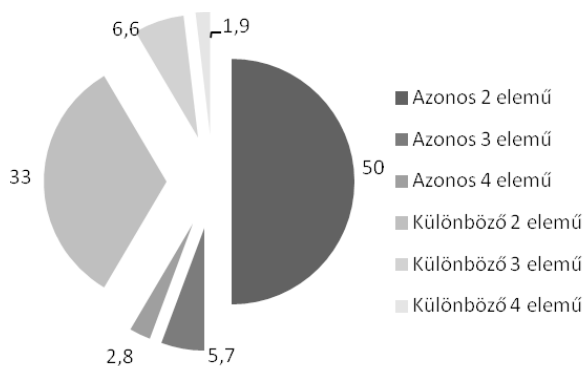
A gyakorisági adatok összességében tehát azt mutatták, hogy az életkor hatása nem csupán úgy jelentkezik, hogy a középiskolások jóval nagyobb hányadának a beszéde tartalmaz hezitálássorozatokat, de úgy is, hogy az idősebb diákok többet ejtenek adott időegység alatt, és a produkcióikban jóval rövidebb időközönként lépnek fel, következésképpen relatív gyakoriságuk is nő. A legfiatalabbakhoz képest a legidősebbek a dupláját ejtették, és közel feleannyi időközönként. Ez a tendencia a 14 és 15 évesek összehasonlításakor is érvényesült.

3.2. A hezitálássorozatok formai és temporális jellemzői

A hezitálássorozatok több mint a fele azonos hangokból épült fel, kisebb részükben különböztek az őket alkotó magán- és/vagy mássalhangzók. Ez korcsoportonként is követhető volt, bár a legidősebbeknél a különböző hangokból felépülők aránya kissé többnek bizonyult, igaz ez a különbség nem volt számottevő (azonos: 48,9%, különböző: 51,1%). Az általános iskolások körében az azonos hangokból felépülők és a különböző hangokból állók között nagyobb különbségeket lehetett tapasztalni (12 évesek: azonosak 66,7%, különbözőek 33,3%; 14 évesek: azonosak 90,9%, különbözőek 9,1%). A 15 éves középiskolások körében a kétféle típus közötti különbségek az összes tanulóra számított átlag körüliek voltak (azonosak 58,3%, különbözőek 41,5%).

A hezitálássorozatok hosszának elemzésekor elkülönítettünk kételemű, háromelemű és négyelemű sorozatokat, aszerint, hogy hány hangból vagy hangkapcsolatból állnak.

Kételeműnek a két részelemből állókat hívtuk, amely legtöbbször két hangban realizálódó hezitálás egymás után. Azt is kételeműnek nevezzük, amikor egy sorozat egyik eleme egy izolált hang, a másik hangkapcsolat (például *ö és üm*). A sorozatok túlnyomó része (83%) várhatóan a leg-rövidebb volt, a hosszabbak aránya ehhez képest jóval ritkább (háromeleműek 12,3%, négyeleműe-

3. ábra. A hezitálássorozatok típusa és hosszúsága (%)

ké 4,7%). A diákok több mint háromnegyed részének tehát az elbizonytalanodás utáni folytatáshoz elegendőnek bizonyult a két vagy három hangban egymás után ejtett hezitálással nyert idő. Egy kisebb részüknek a mondanivaló és/vagy a nyelvi forma megtalálása vagy az esetleges javítás ennél több időt vett igénybe, és így a három-hat hangban (attól függően, hogy izolált hangokat vagy hangkapcsolatokat ejtettek-e egymás után) realizálódó hezitálás idejét használták fel erre.

A hezitálássorozatok típusának és hosszának együttes elemzése (3. ábra) azt mutatta, hogy a legnagyobb az aránya az azonos hangokból felépülő kételemű sorozatoknak, a második leggyakoribb a különböző hangokból álló kételeműek aránya, de a kettő között is jelentős eltérés volt tapasztalható. Az azonos hangokból álló hosszabb és a különböző hangokból álló hosszabb sorozatok aránya nemcsak jóval kisebb volt, de egymáshoz képesti arányuk is hasonlóan bizonyult.

Megnéztük, hogy mely hangok hogyan kombinálódnak mind az azonos, mind a különböző sorozatok esetén (3. és 4. táblázatok).

3. táblázat. A kitöltött szünetek realizációi azonos típusú sorozatokban (%)

	Azonosak		
	<i>ö</i>	<i>m</i>	<i>hm</i>
2 elemű	94,3	5,7	
3 elemű	83,3		16,7
4 elemű	100,0		

4. táblázat. A kitöltött szünetek realizációi különböző típusú sorozatokban (%)

Különbözők					
2 eleműek		3 eleműek		4 eleműek	
<i>ö m</i>	22,9	<i>ö ö m</i>	28,6	<i>öm m ö ö</i>	50
<i>m ö</i>	8,6	<i>öm ö ö</i>	14,3	<i>hü hm hu hu</i>	50
<i>ö üm</i>	8,6	<i>ö m ö</i>	14,3		
<i>üm ö</i>	5,7	<i>ö üh ö</i>	14,3		
<i>öh ö</i>	5,7	<i>ö hö ühm</i>	14,3		
<i>ö üh</i>	5,7	<i>m hühü hühü</i>	14,2		
<i>üm öm</i>	2,9				
<i>m huh</i>	2,9				
<i>ö üh</i>	2,9				
<i>ö öm</i>	2,9				

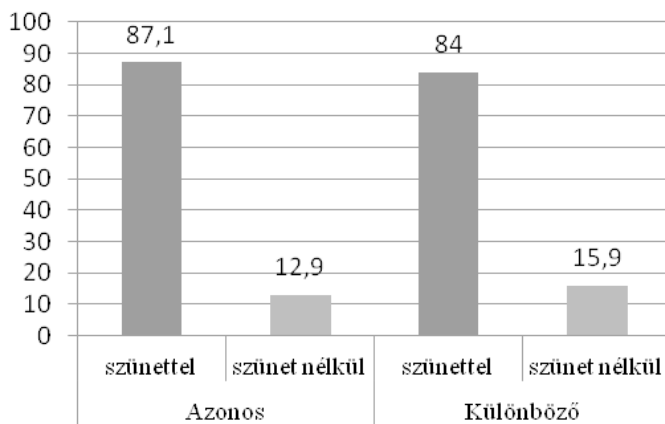
Az azonos hangokból felépülők zöme a semleges svá hangból állt, függetlenül a sorozat hosszától, a bilabiális zöngés *m* kételeműeknél fordult elő kis százalékban, és ettől valamelyest gyakrabban, de szintén alacsony arányban a mássalhangzók kapcsolatából álló (*hm*) a háromelemű sorozatok között. A különböző hangokból felépülő hezitálássorozatok típusa nagyon változatos formákat mutatott. A 4. táblázatban a leggyakoribb 10 formát tüntettük fel. E típusú sorozatokban szintén az *ö*, valamint az *m* kombinációi voltak a leggyakoribbak a rövidebbek és a hosszabbak között is, ám a kételeműeknél az izolált hezitálások között gyakori *üm*, *öh* formák szintén elég sokszor kombinálódtak a svá-val. Az adatok így azt mutatják, hogy a hezitálássorozatokban az egyszerű ejtésre törekvés valósul meg, és függetlenül attól, hogy azonos vagy különböző hangokból épülnek-e fel, olyan hangokban realizálódnak, amelyeknek a kiejtése nem igényel nagy erőfeszítést.

A hezitálássorozatok zömét, függetlenül attól, hogy azonos vagy különböző hangokból épült-e fel, néma szünettel együtt ejtették ki a diákok, míg egy kisebb részüket szünet nélkül (4. ábra). Ez a tendencia az azonos hangokból és a különbözőzökből álló sorozatokra is igaz, és a hosszúsággal együtt még inkább érzékelhető, hiszen a hosszúsággal együtt lineárisan növekedik a néma szünettel ejtett sorozatok aránya. Így a leghosszabb hezitálássorozatok mindegyike – beleértve az azonos vagy különböző hangokból állókat is – néma szünettel jelent meg a produkciókban. Ez a tendencia arra enged következtetni, hogy a néma szünet vélhetően nem kizárólag a levegővételt szolgálja náluk, hanem bizonytalansági megakadásként is funkcionál.

Ez különösen igaz, ha meggondoljuk, hogy a néma szünetek e sorozatokban többféleképpen jelennek meg, többféle pozícióban helyezkedhetnek el. Mindezeket illusztrálják az alábbi példák:

- a) *És ö* (419 ms) □ (720 ms) *m* (282 ms) □ (1252 ms) *még mik vannak?*
 b) *Hát ö* (201 ms) *szerintem* □ (1124 ms) *jó a tévé meg hogy ö* (280 ms) □ (450 ms) *jó* □ (150 ms) *lehet ö* (205 ms) *videózniamúgy nálam* □ (370 ms) *ö* (177 ms) □ (510 ms) *ö* (170 ms) *szereplőfüggő is, hogy mit nézek meg*
 c) *de lehet még látni* □ (739 ms) *ö* (560 ms) □ (492 ms) *hát ö* (177 ms) □ (355 ms) *fekete-fehér filmeket*

Az a) példában a 15 éves diáklány előzetesen a filmek fajtáiról beszél, de hirtelen kifogy a mondanivalójából. A gondolkodásra szánt időt a hezitálás vezeti be, majd a néma szünet után az újabb, de ezúttal mássalhangzóban realizálódó hezitálást néma szünet zárja. A c) példában ennek a fordított mintázata jelenik meg, hiszen a bizonytalanság a néma szünettel indul, majd a hezitálás, a néma szünet és az újabb hezitálás együttes ideje alatt találja meg a 18 éves diáklány a kontextusba leginkább

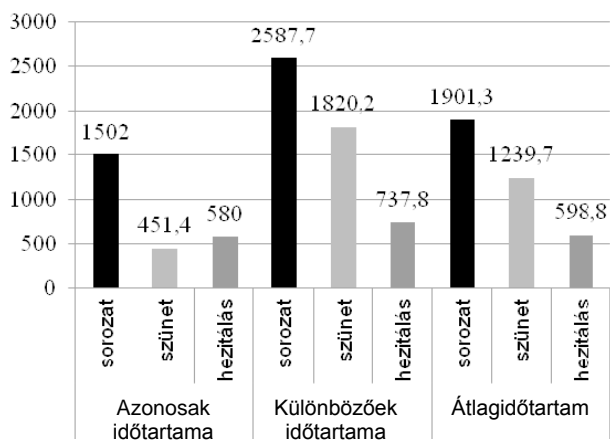
4. ábra

A szünettel és a szünet nélkül ejtett hezitálássorozatok aránya (%)

beleillő szót. A b) példában a sorozat hezitálással indul, és azzal is ér véget. A 15 éves lánynak nem nagyon van gondolata, ezt a *hát* diskurzuszkezdő szó utáni hezitálás mutatja, majd a kiejtett egocentrikus szekvenciát követő hosszú néma szünet utáni közhelyszerű megállapítása tovább erősíti. A kötőszókkal érzékelteti, hogy folytatni kívánja a gondolatot, de elakad, ezt a hezitálás és az azt követő néma szünet igazolja. A kiejtett lexémával az előző gondolatot ismétli, a megjelenő néma szünet így talán a gondolathányt jelzi, vagy a közben átfogalmazott gondolat javításához ezzel nyert időt a diák, de még így is bizonytalan, ezt a sorozatot lezáró hezitálás mutatja. A d) példában pedig néma szünettel indul és zárul is a sorozat. A 18 éves fiú nem tudja pontosan mit és milyen formában mondjon még a továbbiakban a filmekről. Ezt a nagyfokú tervezési bizonytalanságot és a nyelvi forma keresését a néma szünet és a hezitálás, majd a diskurzuszjelölő *hát* lexémával együtt ejtett hezitálást követő néma szünet zárja le.

Elemezzük a hezitálássorozatok temporális jellemzőit (5. ábra). (Az elemzések a szünettel együtt ejtett sorozatokra vonatkoznak.) A hezitálássorozat teljes időtartamának a benne előforduló hezitálások és néma szünetek együttes összegét vettük, az esetleges töltelékzó és/vagy tartalmas szó időtartamát nem számítottuk. Így az *És ő* (419 ms) □ (720 ms) *m* (282 ms) □ (1252 ms) *még mik vannak?* példában a hezitálássorozat teljes időtartama 1673 ms.

Az adatok azt mutatták, hogy a sorozatok átlagos időtartama 1901,3 ms volt, ehhez képest a néma szüneté 1239,7 ms, míg a hezitálás 598,8 ms. Az időtartamokat befolyásolja, hogy a hezitálássorozatok azonos vagy különböző hangokból épülnek-e fel. Az azonos hangokból állók időtartama az átlaghoz képest 400 ms-mal volt kevesebb, és itt a néma szünet is az átlagnak mintegy harmada. A hezitálás időtartama nagyjából az átlag körüli. Ugyanakkor a különböző hangokból állók időtartama az átlagot nagyobb mértékben haladja meg (600 ms), mint amennyivel az azonos hangokból állók időtartama kisebb. A néma szünet is rendkívül hosszú a sorozatokban, és szintén több mint 600 ms-mal növekszik az ideje. Ebben az esetben a hezitálás is hosszabb volt. S bár ezek tendenciák, a statisztikai vizsgálatok nem mutattak szignifikáns eltérést sem az azonos hangokból állók és az átlagra kapott értékek között (párosított *t*-próba: $t(2) = -1,810,9$, $p = 0,212$), sem a különböző hangokból állók és az átlagértékek között (párosított *t*-próba: $t(2) = -2,796$, $p = 0,108$), sem a kétféle sorozat típusainak értékei között (párosított *t*-próba: $t(2) = -2,381$, $p = 0,140$). Mégis úgy tűnik, hogy az azonos hangokból álló hezitálássorozatok megformálására kevesebb időre van szükség, hiszen az artikulációs konfiguráció gyakorlatilag nem változik a hezitálás ismétlésével. A vele ejtett néma szünet rövidebb ideje miatt a sorozat időtartama is rövidül, szemben a különböző hangok realizációjából álló sorozatokkal. Ezekben nyilván az egyik hangból a másikba történő megvalósítás az artikulációs konfiguráció változtatását eredményezi, és ez több időt vesz igénybe. Ez és a hosszabb idejű néma szünetek pedig növelik a hezitálássorozat időtartamát.

5. ábra. A hezitálássorozatok temporális jellemzői (ms)

4. A hezitálássorozatok funkciói

A hezitálássorozatok a vizsgált korpuszban az a) nyelvi megformálással kapcsolatos gondokat, így a lexikai keresést vagy a nyelvi szerkezet kialakítását, b) a gondolat kialakításának nehézségét; c) a gondolat és a nyelvi tervezés együttesen megjelenő problémáját; d) hibákat és azok javítását, e) a gondolat, a nyelvi forma problémáját hibával együtt, f) valamint a szó átvevését, a megszólalás kezdetét jelezték. A következő példák az egyes funkciókat illusztrálják.

- a) *Hát a* □ (450 ms) *zilyen* □ (350 ms) *ő* (300 ms) *viccesebb* □ (480 ms) *ő* (315 ms) □ (3072 ms) *és az ilyen humorosabb filmeket szeretek*
- b) *Hát ő* (102 ms) □ (2019 ms) *akkor* □ (508 ms) *úh* (427 ms) □ (170 ms) *Mit mondjak még?*
- c) *Ő* (306 ms) □ (1130 ms) *hát a tanárok* □ (4050 ms) *ő* (287 ms) □ (675 ms) *hát ő* (310 ms) *sok szal szerintem na több lesz a tanárok*
- d) *akkor ő* (100ms) *inkább kiveszek ő* (134 ms) *elmegyek tékába, kiveszek videót)*
- e) *Ő* (270ms) *Legtöbbbszöri amit ő* (220 ms) *nem tudom, hogy miről szól, nem láttam, azt leg a legtöbbször*
- f) *Ő* (332 ms) *ugye én* □ (145 ms) *ő* (290 ms) *falun lakom*

A funkciók megoszlását az 5. táblázatban összegeztük. Az eredmények szerint a diákoknak a legtöbb problémát a gondolat tervezése és a nyelvi tervezés okozta. Úgy is fogalmazhatunk, hogy nemcsak az jelentett számukra problémát, hogy nem tudnak mit mondani az adott témáról, de az is, hogy a gondolat kialakítását követően a nyelvi átalakítás is zsákutcába jut, így nehezen fogalmazták meg gondolataikat. A sorozatok ezekhez képest ugyan lényegesen kisebb arányban, de a többi funkcióhoz képest gyakrabban azt jelzik, hogy a tanuló a beszédet elkezdik, vagyis mindenképpen meg szeretnének szólalni, de hirtelen pillanatnyi nehézségük támad, és/vagy a monitorműködések miatt újra át szeretnék gondolni a meghangsítani szánt gondolatot mielőtt kimondják. A sorozatok a hibázás vagy annak javításakor fordultak elő a legritkábban, valamint akkor, amikor a gondolat kialakítása és a nyelvi átalakítás egyidejűleg okozott gondot, és még hiba is csúszott a mondandóba. Az egyes funkciók tekintetében a különbségek statisztikailag igazolhatóak (egymintás *t*-próba: $t(5) = 3,083$, $p = 0,027$).

Az életkor arányában van némi módosulás, hiszen a legfiatalabbaknak a legtöbb problémát a gondolat létrehozása jelentette, majd ezt a nyelvi forma kialakítása követte. A 14 éveseknél is ez a sorrend, bár náluk a kétféle funkcióban nincs akkora eltérés, mint a 12 éveseknél. Az is jól látszódik viszont, hogy a 15 éves középiskolásoknál már szinte egyeznek az adatok a kétféle funkcióra, sőt a nyelvi tervezésre utalók aránya nő, csakúgy, mint a kettő együttes nehézségét jelző sorozatoké és a megszólalás kezdetéhez kötődőké. A 18 éveseknél már a nyelvi megfogalmazás nehézségét jelző sorozatok emelkednek ki, és növekedés látszódik a beszéd kezdséhez köthető sorozatok megjelenésében is. A statisztikai elemzések mindegyik esetben szignifikáns eltérést igazoltak.

5. táblázat. A kitöltött szünetek funkciói (%)

	Nyelvi	Gondolati	Nyelv + gond.	Hiba	Nyelv + gond. + hiba	Megszólalás
12 é	25,0	50,0	8,4	8,3	8,3	
14 é	27,2	36,4	9,1	9,1	9,1	9,1
15 é	30,6	33,3	11,1	5,6	8,3	11,1
18 é	38,3	29,8	6,4	6,4	2,1	17,0
Átlag	33,0	34,0	8,5	6,6	5,6	12,3

Elemztük, hogy mindezekkel hogyan függnek össze az időtartamok (6. táblázat). A leghosszabb időtartamúak a gondolat megtervezésének nehézségét jelző hezitálássorozatok, átlagosan 2507,3 ms. S bár a nyelvi megformálás nehézségével kapcsolatos sorozatok aránya szinte azonos volt a gondolat kialakítás problémájával összefüggéssel, ez az időtartamban nem mutatkozott, hiszen a nyelvi

átalakításhoz kapcsolható sorozatok átlagos ideje majdnem a fele volt, 1128,7 ms. A legrövidebbeknek a hiba jelzésével és javításával kapcsolatos hezitálássorozatok bizonyultak (797,3 ms), és aránylag rövid volt a megszólalás kezdetére utaló sorozatok időtartama is (993,7 ms). A gondolat megtervezésének és a nyelvi tervezésnek az együttes hibáját jelző sorozatok ideje hosszabb volt a csak nyelvi tervezési nehézséget mutatókhoz képest, és még hosszabb volt ennél az, ahol hiba is volt a közlésben. A statisztikai vizsgálatok ezúttal is megerősítették a különbségeket (egymintás *t*-próba: $t(5) = 5,653$, $p = 0,002$).

6. táblázat. A kitöltött szünetek funkciója és időtartama (ms)

	Nyelvi	Gondolati	Nyelv + gond.	Hiba	Nyelv + gond. + hiba	Megszólalás
12 é	878,0	4208,0	1301,0	421,0	3339,0	
14 é	1428,3	1360,0	1820,0	646,0	1484,0	825,0
15 é	119,5	3570,3	1560,8	1472,5	1698,7	863,5
18 é	1028,7	888,8	1156,0	649,7	479,0	1282,5
Átlag	1128,7	2507,3	1459,4	797,3	1750,2	993,7

Az eredmények tehát összességében azt mutatták, hogy a vizsgált tanulóknak a spontán beszédben a kialakítandó gondolat jelenti a legnehezebb feladatot, főleg a legfiatalabb általános iskolásoknál, a 12 éveseknél. A nyelvi megformálás is nehézkes, ez részben a gondolatszegénység miatt lép fel, részben a nyelvi, szókincsbeli nehézségek miatt, és életkor-specifikusan mutatkozik. Jól látszódik, hogy a 14 éveseknek több gondolatát nyelvi nehézségek kísérik a közlésben, de a középiskolás 15 éveseknél a gondolathányt jelzik főleg a sorozatok, míg a 18 éveseknél a megfogalmazással van inkább a baj.

5. Összefoglalás, következtetések

Dolgozatunk céljaként a spontán beszédben megjelenő hezitálássorozatok mennyiségi és minőségi vizsgálatát tűztük ki. Olyan megakadásjelenséget elemeztünk, amelyet eddig még nem vizsgáltak, és amelyek a felszínen a spontán beszéd folyamatosságát egymás után ejtve törik meg. A kiinduló definíciónk alapján olyan hangjelenséggel kísért megakadást neveztünk sorozatnak, amelyeket a beszélők egymás után, legfeljebb két tartalmas szó és néma szünet közbeiktatásával ejtenek ki. Az elemzések azt mutatták, hogy a kiinduló definíciónak megfelelő sorozatok mintázata ettől a feltevéstől nagy részben eltér. A sorozatokban ugyanis a legtöbbször (29,2%) a néma szünettel vagy anélkül ejtett hangjelenségek között egyetlen szó sem volt megtalálható, és elég gyakran (21,7) egyetlen funkciószó vagy töltelékszó szerepelt. A hangjelenségekkel kísért megakadások között mintegy 17,9%-ban egy tartalmas szó és egy funkciószó ejtődött ki, 16%-ban pedig egyetlen tartalmas szó. Az eredeti definíciónkban – ami az elemzés alapját képezte – a kritériumként szereplő két tartalmas szó csak az esetek 7,6%-ában fordult elő. Pontosan ugyanekkora arányúak voltak azok az esetek, amikor két funkciószó fordult elő a sorozatban a tartalmilag összefüggő kontextusban. A kutatási célként megfogalmazott hezitálássorozat tehát az adott tanulók körében főképpen olyan egymás után kiejtett hangjelenségekkel kísért megakadás, amikor az adott kontextusban nem vagy egyetlen funkciószó vagy töltelékszó hangzik el, és kisebb részben olyan sorozatok, amelyekben csak egy tartalmas szó és/vagy egy tartalmas szó és egy funkciószó jelenik meg. Ez kapcsolatba hozható a sorozatok kialakulásával is. Már a mondanivaló megtervezésekor felléphet a bizonytalanság, ami gátol(hat)ja őket nemcsak a nyelvi tervezésben, de az újratervezéssel létrehozandó gondolat nyelvi megformálásában is. Így az elsőként megjelenő hezitálás indukálhat egy következőt. Ezt bizonyíthatja az, hogy a diskurzuskezdő *hát* előtt vagy után, vagy kötőszók környezetében jelenik meg a hezitálás. Például: *És □ ő hát ő tévében inkább a vigjátéket.* A sikertelenségtől való félelem olyan sorozatokat is eredményez, amelyek a szorongás jeleként értelmezhetők: *Meg □ ő hú ő szerintem □ hát a környezete.*

Mindez összefügg a kiinduló hipotézisünkkel, illetve a funkcióra vonatkozó kutatási kérdésünkkel. Az eredmények szerint a gondolati tervezés és a nyelvi tervezés diszharmoniait jelző hezitálássorozatok aránya volt a legtöbb, és ugyan azonos ez az arány, de időtartamukat tekintve jelentős volt a különbség közöttük, mert a gondolathoz kapcsolódó hezitálássorozatok hosszabban valósultak meg. A gyakorisági sorrendben a harmadik volt a beszéd megkezdését kezdő hezitálássorozatok aránya. A vizsgálatban részt vevő tanulóknak tehát a legnagyobb problémát a mit és hogyan jelent, vagyis az, hogy az adott szituációban rendkívül nehezen tudják gondolataikat rendezni és megtervezni a közlendőt. Ha pedig, úgy tűnik, hogy kialakították a mondandót, és tudják, mit szeretnének meghangosítani, akkor egy újabb ellenőrzésre, megerősítésre is szükség van, hogy ténylegesen elkezdjék a mondanivalót. Ugyanakkor a nyelvi tervezés sem problémamentes számukra. A kétféle tervezési műveletben követhetők az életkori jellegzetességek. A gondolathiany vagy a hosszas tervezés után kialakított gondolat a legfiatalabbak sajátja, az életkori kognitív fejlődésből várható gondolatbővülés az idősebbekre jellemző, de még a 18 éveseknél is közel 30%-os a gondolat megtervezésével kapcsolatos nehézség. A nyelvi átalakítás nehézsége minden korcsoportban követhető, de a legidősebbeknél, a gondolat kialakítási problémával ellentétben nő az aránya. Mindez arra enged következtetni, hogy a kognitív fejlődés és a bővülő tapasztalatukat nem követi a nyelvi fejlettségi szintjük, és így a nyelvi nehézség miatt nem tudják kifejezni pontosan a mondandójukat. Ez vélhetően a mentális lexikon nagyságát, de elérési problémákat is egyaránt jelent. Úgy tűnik, a 15 évesek fordulópontot jelentenek, hiszen náluk a tervezéshez kapcsolható sorozatok aránya nagyon hasonló volt. Vagyis a gondolat tervezése és a nyelvi forma kialakítása náluk megközelítőleg azonos mértékben okoz gondot. Ezzel lehet kapcsolatban a gyakoriságra vonatkozó adatuk is. A vizsgált korpuszban a hezitálássorozatok gyakorisága az életkor arányában változott. Minél idősebbek voltak a tanulók, beszédükben nemcsak annál gyakoribbak voltak a hezitálássorozatok, de az egy perc alatt ejtett sorozatok száma is az életkorral arányosan nőtt. A középiskolások körében a gyerekek jóval nagyobb hányadának a beszédét is jellemezték.

A sorozatok formai elemzése azt mutatta, hogy életkortól függetlenül a rövid, kételemű, azonos hangokból felépülő sorozat típusa a domináns. A sorozatok zöme az *ő*-szerű hangban realizálódik, a hangkapcsolatokban megvalósulók ritkábbak. A különböző elemekből felépülőkben is a svá a meghatározó, de ez kombinálódik a bilabiális *m* hanggal. Vagyis a diákok e sorozatokban inkább az erőfeszítés nélküli formákat használják, amelyeknek a kiejtése egyszerűbb, és néha észrevétlenné tűnik a szóhoz történő tapadás miatt.

A temporális elemzések azt mutatták, hogy a gondolat kialakítását jelző sorozatok a leghosszabbak, legrövidebbek az artikuláció megkezdését, a beszéd kezdetét jelzők, és viszonylag rövidek a hiba jelzéséhez kapcsolhatók is. Ennek oka az lehet, hogy a beszédben működnek az önellenőrző mechanizmusok egyfelől, másfelől arra is rávilágítanak, hogy a hezitálássorozat és a sokszor vele ejtett hosszú néma szünet időnyerési stratégiaként szolgál a tinédzserek beszédtervezési műveleteiben.

Kérdés, hogy vajon a hezitálássorozatok miként vannak jelen a gyerekek és a felnőttek beszédében. Kérdés az is, hogy vajon egy másfajta kommunikációs szituációban, például a feleletek elmondásakor miként jelennének meg ezek a sorozatok a tanulók produkcióiban. Az eredmények pedagógiai szempontból is hangsúlyozandók, hiszen mindenképpen rávilágítanak a tinédzserek lexikai hiányosságaira és ebből következően arra, hogy a szókincsbővítés mellett szükség lenne a szóbeli közlésformák trvszerű, tudatos gyakoroltatására az oktatásban. Ennek színtere azonban nem feltétlenül a magyar vagy az osztályfőnöki óra, és így nem csupán a magyartanárral vagy az osztályfőnökkel. A szaktanárnak is szívügyének kellene tekinteni a szóbeli megnyilatkozásokat, és a jelenleg nagyon gyakori írásbeli számonkérési formák mellett ezt az utat is többször lenne célszerű járn.

SZAKIRODALOM

- Corley, Martin – Stewart, Oliver W. 2008. Hesitation disfluences in spontaneous speech: The meaning of *um*. *Language and Linguistics Compass* 264: 598–602.
- Dell, Gary 1986. A preading activation theory of retrieval in sentence production. *Psychological Review* 93: 283–321.
- Duez, Danielle 1993. Acoustic correlates of subjective pauses. *Journal of psycholinguistics* 22: 21–39.

- Duez, Danielle 2001. *Acoustico-phonetic characteristics of filled pauses in spontaneous French speech: preliminary results*. DISS'01.41–44. http://www.isca-speech.org/archive_open/archive_papers/diss_01/diss_01_041.pdf.
- Duez, Danielle 1982. Silent and non silent pauses in three speech styles. *Language and speech* 25: 11–25.
- Finlayson Ian R.–Corly Martin 2012. Disfluency in dialogue: An intentional signal from the speaker? *Psychonomic Bulletin & Review* 19: 921–8.
- Gósy Mária 2000. A beszédészünetek kettős funkciója. *Beszédkutató*, 1–14.
- Gósy Mária–Bóna Judit–Beke András–Horváth Viktória 2013. A kitöltött szünet fonetikai sajátosságai az életkor függvényében. *Beszédkutató*, 121–43.
- Gósy Mária 2002. A megakadási jelenségek eredete a beszédprodukciónak tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 124: 192–204.
- Gósy Mária 2006. A semleges magánhangzó nyelvi funkciói. *Beszédkutató*, 8–22.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadási jelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.
- Gósy Mária 2012. Sorozatmegakadások mintázata a spontán beszédben. *Beszédkutató*, 107–31.
- Horváth Viktória 2009. *Funkció és kivitelezés a megakadási jelenségekben*. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest.
- Horváth Viktória 2010. Filled pauses in Hungarian: their phonetic form and functions. *Acta Linguistica Hungarica* 57/2–3: 288–306.
- Horváth Viktória 2006. A spontán beszéd és a beszédfeldolgozás összefüggései gyermekeknél. *Beszédkutató*, 134–46.
- Laczkó, Mária 1991. Interrelation of articulation rate and pauses in childrens' speech. *Temporal Factors in Speech*, 139–51.
- Laczkó Mária 2010. Megakadások a spontán és a szóközi beszédben. *Beszédkutató*, 184–98.
- Laczkó Mária 2013. A kitöltött szünet formái és funkciói tizenévesek spontán beszédében. *Magyar Nyelvőr* 137/2: 192–208.
- Laczkó, Mária 2014. Why do teenagers create hesitation phenomena in their mother tongue and in their foreign language? az *International Journal of Assessment and Evaluation* című folyóiratban. Volume 20. Issue 2. 63–74.
- Laver, John 1995. *Principles of Phonetics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Local, John 2004. Getting back to prior talk: and-uh(m) as a back-connecting device. In: Couper-Kuhlen, Elizabeth–Ford, Cecilia E. (eds.): *Sound production in interaction*. John Benjamins, Amsterdam, 377–400.
- Maclay, Howard–Osgood, Charles E. 1959. Hesitation phenomena in spontaneous English speech. *Word* 15: 19–44.
- Menyhárt Krisztina 2003. A spontán beszéd megakadási jelenségei az életkor függvényében. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika – laboratóriumi fonológia a gyakorlatban*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 125–38.
- Levelt, Willem J. M. 1993. Accessing words in speech production. Stages, processes and representations. In: Levelt, W. J. M. (ed): *Lexical Access in Speech Production*. Blackwell. Cambridge: Massachusett. 1–22.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. A Bradford Book. Cambridge, Mass.
- Misonoa, Yasuko–Kiritani, Shigeru 1990. The distribution pattern of pauses in lecture style speech. *Logopedics and Phoniatrics* 2: 110–3.
- Neuberger Tilda 2013. *Életkor-specifikus sajátosságok az anyanyelv fejlődésében*. PhD-disszertáció. ELTE, Budapest.
- Roberts, Patricia M.–Meltzer, Ann–Wilding, Joanne 2009. Disfluencies in non-stuttering adults across sample lengths and topics. *Journal of Communication Disorders* 42: 414–27.
- Shriberg, Elisabeth 2001. To `error1 is human ecology and acoustic of speech disfluencies. *Journal of the International Phonetic Association* 31: 153–169.
- Vasilescu, Ioana–Adda Docker, Martine – Nemeto, R. 2007. Acoustic and prosodic Characteristic of vocalic hesitations across languages. *Scientific Report*, 2007.
- Watanabe, Michiko–Hirose Keikichi–Den, Yasuharu–Minematsu, Nobuaki 2008. Filled pauses as cues to the complexity of upcoming phrases for native and nonnative listeners. *Speech Communication* 50: 81–94.

Laczkó Mária

egyetemi docens
Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Gyógypedagógiai Intézet

SUMMARY

Laczkó, Mária

Serial hesitations in spontaneous speech: their frequency, form, and function

It is often found in spontaneous speech that difficulties arising during the speech planning process result in a series of adjacent hesitations, rather than an isolated instance of hesitation, representing the speaker's uncertainty of what to say next. In the present paper the term *serial hesitation* will be used for disfluency phenomena involving several portions of contentless vocalisation, either accompanied by silent pauses or not, that include at most two words sandwiched between adjacent hesitations in a coherent context. Our aim is a quantitative and qualitative investigation of instances of this phenomenon, involving questions pertaining to their frequency of occurrence, pattern of occurrence, reasons of emergence and functions. The questions are answered in terms of an instrumental phonetic analysis; the material is provided by recorded spontaneous speech samples of primary and secondary school pupils.

The results show that serial hesitations are rather frequent and are often due to a combination of several reasons. In the case of primary school pupils, they tend to be based on lack of things to say or lengthy periods of speech planning; but difficulties in formulating their ideas may lead to serial hesitations even in the case of our oldest subjects. Problems of linguistic transformation can also arise in all age groups; but in the case of the oldest secondary school students, they account for far more serial hesitations than in other age groups. Formally, serial hesitations tend to be fairly similar across age groups.

Keywords: hesitation, disfluency caused by speaker's uncertainty, serial hesitations, types of serial hesitations, duration of serial hesitations

Újabb kutatások az értelmezőről¹**1. Bevezetés**

A Károly Sándor (1958) által feltett kérdések egy része ma is aktuális erővel bír, és az elmúlt fél évszázad során sem sikerült teljes mértékben megválaszolni őket. Jelző-e az értelmező? Alárendeléseként vagy mellérendeléseként elemezzük az értelmezős szerkezetet? Mi a különbség az értelmező hazai és külföldi felfogása között? Állhat-e elől az értelmező?

A leíró nyelvtanokban (Tompá [szerk.] 1962, Rácz [szerk.] 1968, A. Jászó [szerk.] 1991, Keszler [szerk.] 2000, Keszler–Lengyel 2002) a magyar értelmezőről összegyűjtött állítások többsége módosításra, illetve kiegészítésre szorul. Az értelmezőt a magyar szakirodalomban hagyományosan a jelzők közé sorolják, ezzel azt sugallva, hogy ez a konstrukció is alárendelő szerkezet, noha vannak ettől eltérő vélemények is. Egyesek szerint az értelmezett szó és az értelmező között mellérendelő viszony van (Szabó 1955; Antal 1964, 1977; Jakab 1977), továbbá van olyan felfogás, amely szerint a két elem átmeneti szerkezetet alkot (Balogh 1999), illetve a két tag között értelmező/azonosító viszony van (Dér 2001, Balogh 2004). Balogh (2003) jut el a legmesszebbre, amikor a hagyományos felfogással szembehelyezkedve elveti azt az álláspontot, amely szerint az értelmezős szerkezet a jelzők közé tartozik.

¹ Jelen kutatási eredmények megjelenését az „Átfogó magyar nyelvtan” című, 100804 azonosítószámú OTKA-projekt támogatja.

Röviden ismertetem a magyar leíró nyelvtanoknak az értelmezővel kapcsolatos megállapításait, példákkal illusztrálva ezen állítások módosításának a szükségességét. Bemutatom a szerkezeti elemzéshez való különféle megközelítéseket, illetve az azok mellett szóló érveket és ellenérveket.

Jelen tanulmányban új megvilágításba helyezem az értelmezők körét, megmutatva, hogy a két fő fajtája – a hátravetett jelzői értelmező és az azonosító értelmező – két különböző szerkezet, ezért nem lehet azonos módon elemezni őket. Amellett érvelek, hogy a hátravetett jelzői értelmező semmiképpen sem lehet alárendelő szerkezet (ennélfogva nem tarthatjuk jelzőnek sem). A tanulmány újdonsága, hogy a hátravetett jelzős szerkezeteket ellipszisként elemzem, megvilágítva, hogy ez az elképzelés miben tér el Jakab (1977) felfogásától. Továbbá bemutatok néhány olyan adatot, amelynek az elemzése, osztályozása problémát jelenthet a hagyományos felfogás számára, valamint a „szoros” értelmező létjogosultsága mellett érvelek. Az azonosító értelmező esetében az egyeztetést megvizsgálva arra a kérdésre keresem a választ, hogy a szerkezetet vajon alá- vagy mellérendelés-ként elemezzük-e. Látni fogjuk, hogy az adatok nem szolgáltatnak egyértelmű bizonyítékok egyik elemzési mód mellett sem.

2. Az értelmező

2.1. Az értelmező fogalma és tulajdonságai

A magyar leíró nyelvtanok (Tompá [szerk.] 1962, Rác [szerk.] 1968, A. Jászó [szerk.] 1991, Keszler [szerk.] 2000, Keszler–Lengyel 2002) az alábbi tulajdonságokat emelik ki az értelmező fogalmának tárgyalása során:

- A) Az értelmező mindig az alaptagja, vagyis az értelmezett szó után áll (1).
- (1) *Jönnek a sportolók, a győztesek.*
- B) Az értelmezett szóval szám, viszonyrag, névutó, birtokjel tekintetében megegyezik az értelmező, vagyis közöttük számbeli és esetbeli egyeztetés van (2).
- (2) a) *Ott van a testvérem -Ø, a legfiatalabb -Ø.*
 b) *Kiállították a festményem-et, a legszebb-et.*
 c) *Lemondtam a csizma-ról, a piros-ról.*
 d) *Ez a könyv a fiam-é, a kisebbik-é.*
- C) Az értelmező rendszerint szünettel különül el a jelzett szótól, a szerkezetnek két hangsúlya van.
- D) Az értelmező utólag értelmezi a jelzett szóban megjelölt dolgot minőségi, mennyiségi jegyének, birtokosának vagy a vele azonosított dolognak a megnevezésével. Ennek alapján az értelmezőt a nyelvtani hagyomány a jelzők közé sorolja be. Emellett szól az értelmezős szerkezet azon tulajdonsága is, hogy átalakítható alany-állítmányi szerkezetté.
- (3) a) *a piros csizma → a csizma piros*
 b) *a csizma, a piros → a csizma piros*
- E) Az értelmező mindig szabad bővítmény.

2.2. Az értelmező fajtái

Az alábbiakban röviden ismertetem az értelmező fajtáit a leíró nyelvtanok csoportosítása alapján.

- A) A **hátravetett jelzői értelmező** átalakítható elöl álló jelzővé. A minőség- és mennyiségjelzővel, valamint a nem névmási kijelölő jelzővel párhuzamba állítható értelmező minőségi, illetve mennyiségi tekintetben (4a–c), míg a birtokos jelzőnek megfelelő értelmező a birtokos utólagos megjelenítésével értelmezi a jelzett szót (5). A (4a–c)-ben látható példákat **minősítő értelmezőnek** is nevezik. A mutató névmási kijelölő jelző is állhat a jelzett szava mögött, de ebben az esetben inkább már az azonosító értelmezőhöz áll közelebb (6).

- (4) a) *Vettem almát, zöldet.*
 b) *Egyél narancsot, sokat!*
 c) *A tanáromat, az elsőt nem felejttem el.*
 (5) *Visszahoztam a könyvet, Péterét.*
 (6) *Visszahoztam a könyvet, azt, amelyik Péteré volt.*

- B) Az **azonosító értelmező** olyan hátravetett jelző, amely nem alakítható át elöl álló jelzővé. Az értelmezős szerkezet tagjai közti viszony az azonosítás² (7).

(7) *Mari, a barátnőm tegnap meglátogatott.*

- C) Bár a leíró nyelvtanok nem tárgyalják az értelmező fajtái között az **értelmezői határozót**, de megemlítik annak példaként, hogy a viszonyító eszközök különbözősége is megfigyelhető ezekben az esetekben (8). Ilyenkor két határozó egymással értelmezőszerű kapcsolatba kerül, vagyis a második szűkíti, pontosítja az első határozó jelentését (8a), vagy esetleg azonosítja (8b, c).

- (8) a) *Bécsbe, a főpostára*
 b) *fent, a dombon*
 c) *lent, a völgyben*

Az értelmezői határozók abban különböznek a másik két csoporttól, hogy nem alakíthatók át predikatív viszonyra: a (8a) példában ennek akadálya az, hogy a tagok nem az azonosítás viszonyában állnak egymással, míg (8b, c)-ben morfológiai korlátok³ vannak, ugyanis az egyik tag határozószó.

3. Kiegészítések, módosítások

Az alábbiakban sorra veszem az egyes állításokat, megmutatva, illetve példákon keresztül illusztrálva, hogy azok milyen módosításra vagy kiegészítésre szorulnak. A célom az értelmező körébe tartozó példák alaposabb bemutatása, a szerkezet jellemzőinek feltárása, de jelen tanulmányban továbbra sem kapunk pontos definíciót magára az értelmezőre. Csupán azt fogom megvilágítani, hogy több olyan példával is számolnunk kell az értelmező tárgyalása során, amelyeket korábban nem vizsgáltak ezen konstrukción belül, illetve vannak olyan példák, amelyeknek nem egyértelmű a besorolása az értelmező fajtái közé.

² Pontosabban kifejezve a tagok közti viszony alatt a referenciális azonosítást értjük.

³ Szintaktikai korláttal is számolnunk kell: a határozószó nem töltheti be alany vagy predikátum szerepét a mondatban.

3.1. A sorrend

A leíró nyelvtanok szerint **az értelmező mindig az alaptagja, vagyis az értelmezett szó után áll.** Ezzel a kijelentéssel két probléma van: Ha az értelmezőt alaptagnak tekintjük, ezzel azt sugalljuk, hogy a szerkezet két tagja között alárendelő viszony van, kizárva a mellérendelést vagy más elemzési lehetőséget. A másik probléma az értelmezett és az értelmező sorrendjével kapcsolatos, mert nem várhatjuk el ezt a sorrendet anélkül, hogy alaposabban megvizsgálánánk a nemzetközi szakirodalomban „szoros” értelmezőnek (*close apposition*) nevezett fajtát (9a, b). A (9a) példa esetében az értelmezett szót követi az értelmező, de (9b) esetében már fordított a szórend: az értelmező áll elől.

- (9) a) *Miltiadész a hadvezér sokkal ismertebb, mint Miltiadész a pápa.*
 b) *a fodrász Mari*

Maga Károly (1958) is megemlíti, hogy a magyar szakirodalomtól a nemzetközi abban is különbözik, hogy az utóbbi szerint a szorosabb értelmező megelőzheti az értelmezettet. A 3.7. pont alatt azonban amellett fogok érvelni, hogy a magyar nyelvben is különbséget kell tennünk a „szoros” és a „laza” appozíciók között az azonosító értelmezők csoportján belül.

3.2. Az egyeztetés

A leíró nyelvtanok hangsúlyozzák, hogy **az értelmezett szó és az értelmező között számbeli és esetbeli egyeztetés van.** Ez a megállapítás megint csak abban az esetben helytálló, ha a szerkezet két tagja közti viszonyt alárendelőnek tekintjük, nem számolva eközben más elemzési lehetőségekkel. Ha az értelmezős konstrukciót mellérendelésnek (Szabó 1955, Antal 1964), vagy a redukciós elv⁴ – szintén mellérendelő szerkezeten való – alkalmazásának (Jakab 1977, 1978) vagy pedig két tagmondattal koordinációjának és az azokon végrehajtott ellipszisnek (Szőke megjelenés alatt) tartjuk, már nem beszélhetünk a két tag közti egyeztetésről (*agreement*), csakis a szuffixumok egyezéséről (*sharing*).

Balogh (2003) az értelmező mondatrészi szerepét vizsgálva hasonló következtetésre jut: az értelmezős szerkezetben nem esetbeli egyeztetés történik, mivel a két szerkezettag azonos mondatrész, vagyis ugyanolyan nyelvtani viszonyt fejeznek ki.

3.3. A hangsúly

A leíró nyelvtanok a következő megállapítást teszik: **az értelmező rendszerint szünettel különül el a jelzett szótól, a szerkezetnek két hangsúlya van.** Bár Károly (1958: 18) szerint „az összes értelmezős szerkezetre kötelező érvénnyel jellemző a laza szerkesztésmód, tehát a tagoknak szünettel való elkülönülése, külön hangszakaszban való elhelyezkedése”, néhány sorral lejjebb mégis megengedi a szünet hiányát, hozzátéve, hogy ilyenkor „nem tipikusan értelmezős szerkezettel van dolgunk” (i. m. 19).

A „rendszerint” szó használatát valószínűleg az alábbi példák indokolják (10), amelyek eltérő intonációt mutatnak az értelmezős szerkezetek többségétől. A (10c–h) példák kapcsán Károly (1958:41) megjegyzi, hogy a szerkezetben a szünet nagyon minimális vagy nincs.

- (10) a) *mi férfiak* (Károly 1958: 33)
 b) *A húst mindet megette.* (Károly 1958: 36)
 c) *„vért keveset ontá”* (Arany: Buda halála)

⁴ Jakab (1972: 45) a következő módon fogalmazza meg a redukció törvényét: „Ha a jelzős szó szerkezet alaptagja odaértés vagy más ok folytán hiányzik a mondatból, a jelző vagy az alárendelő összetett mondat főmondatának jelzői helyzetű utalószava mint alárendelt tag alkalmilag átveszi a jelzős szerkezet jelentését, továbbá az alaptag szófaji értékét, alaki kitevőit (a redukálódott birtokos jelzős szerkezetet -é birtokjel jelzi) és mondatbeli funkcióját.”

- d) „*Van Petőfinél ehhez hasonló eset több is*” (Horváth János: Rendszeres magyar verstan 151)
 e) „*Tiszta rimje már inkább van egytagú*” (Horváth János: Rendszeres magyar verstan 12)
 f) „*lámpa is volt kettő, de asztalunk nem volt hozzá egy se*” (Veres Péter: Pályamunkások)
 g) „*mindenkinek van gondolata temérdek*” (Csillag 1952: 538)

Ugyanakkor a vizsgált megállapítás nem számol a korábban már említett „szoros” értelmezővel (9), amelynek csak egy hangsúlya van, vagyis a két tag egyetlen intonációs egységet alkot.

3.4. A predikatív viszony

A leíró nyelvtanok kiemelik **az értelmezős konstrukció azon tulajdonságát, amely szerint átalakítható⁵ alany-állítmányi szerkezeté**. Az alábbi példák azonban azt mutatják, hogy ezt az állítást pontosítani kell (11).

- (11) a) *a csizmát, a pirosat* → **a csizmát pirosat*
 b) *a sportolónak, a győztesnek* → **a sportolónak győztesnek*

A szerkezet tagjai csak úgy kerülhetnek alany-állítmányi viszonyba, ha nem viselnek látható esetvégződést (az alanyként megjelenő értelmezett szó legfeljebb nominatívuszi esetet viselhet, míg az értelmező predikátumként semmilyen esetben sem állhat, lásd 12a, b).⁶

- (12) a) *a csizmát, a pirosat* → *a csizma piros*
 b) *a sportolónak, a győztesnek* → *a sportoló győztes*

A fenti állítás azonban továbbra is módosításra szorul, ahogyan ezt az alábbi adatok is megvilágítják (13).

- (13) a) *a miniszterelnök, a hajdani* → **a miniszterelnök hajdani*
 b) *a fiúkat, mind a hármat* → **a fiúk mind a három*

A fenti példák alapján a következő megállapítást tehetjük: a nem metszetképző melléknévi (13a) és a számnévi (13b) értelmezős szerkezet két tagjából nem lehet predikatív viszonyt létrehozni.

3.5. A hátravetett jelzői értelmező⁷

A leíró nyelvtanok úgy jellemzik **a hátravetett jelzői értelmezőt, hogy az átalakítható elől álló jelzővé**. Az „átalakítás”⁸ fogalmát azonban nem határozzák meg pontosabban, az alábbi példák jelzik, hogy nem elég az értelmezett szó és az értelmező sorrendjét felcserélni (14).

⁵ A hagyományos nyelvtanok az átalakítás fogalmát használják e jelenség körülírására, amely azonban nem feleltethető meg a generatív grammatikában használatos transzformáció fogalmának.

⁶ A létige viselkedéséből adódik az a jelenség, hogy ha az értelmezős szerkezetben 1. vagy 2. személyű személyes név-más szerepel (1a, b), akkor a konstrukcióból csak egy létige segítségével hozható létre predikatív viszony (1c, d).

- (1) a) *te, a barátom* → **te a barátom*
 b) *én, a legerősebb* → **én a legerősebb*
 c) *én, a legerősebb* → *én a legerősebb vagyok*
 d) *te, a barátom* → *te a barátom vagy*

⁷ Hogy könnyebben lehessen követni a gondolatmenetet, a tanulmányban a hátravetett jelzői értelmező fogalmát használom – átvéve a hagyományos megnevezést –, noha egyetértek Balogh (2003) érvelésével, miszerint az értelmező nem jelző.

⁸ Az átalakítás fogalma itt sem egyezik meg a generatív nyelvészetben használatos transzformáció fogalmával.

- (14) a) *az almát, a zöldet* → **a zöldet almát*
 b) *a fiúk, az erősek* → **az erősek fiúk*
 c) *a barátommal, az enyémmel* → **az enyémmel barátommal*
 d) *a kabátot, Péterét* → **a Péterét kabátot*

Suffixumot viselő szerkezet esetén az értelmező kizárólag ragok (15a, c, d) és jelek (15b–d) nélkül jelenhet meg elől álló jelzőként. Ha pedig a birtokjeles értelmezőből akarunk létrehozni elől álló jelzőt, akkor az „átalakítás” után az értelmezett szón meg kell jelennie a birtokolságjelnek is (15d).

- (15) a) *az almát, a zöldet* → *a zöld almát*
 b) *a fiúk, az erősek* → *az erős fiúk*
 c) *a barátommal, az enyémmel* → *az én barátommal*
 d) *a kabátot, Péterét* → *a Péter kabátját*

A hátravetett jelzői értelmezőknek fontos tulajdonsága, hogy az értelmezett szót korlátozzák. Jakob (1978) megszorítóknak nevezi ezen tulajdonság miatt az értelmezős szerkezeteket. Kolliakou (2004) tesztjét alkalmazva a magyar hátravetett jelzői értelmezőkre, kimutatható azok korlátozó volta (16).

- (16) *János szüretelni volt. Az almák, a zöldek nagyon finomak voltak.*
 a) *János almát szüretelt, és voltak az almák között zöldek és nem zöldek.*
 b) *János almát és más gyümölcsöt is szüretelt, és voltak közöttük zöld és nem zöld almák is.*
 c) *János almát szüretelt, és csak zöld almák voltak.*
 d) *János almát és más gyümölcsöt is szüretelt, de az almák mind zöldek voltak.*

A minősítő – illetve a hátravetett jelzői – értelmező korlátozó volta mellett szól, hogy (16) esetében a c) és a d) forgatókönyvek nem tűnnek konzisztensnek a kiinduló példamondattal.

Felmerülhet azonban a következő kérdés: mi a helyzet a (17–18)-as példákkal, ha azokat abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy korlátozóak-e. A (17a, b) példák nem tűnnek korlátozóknak, bár első pillantásra itt is minősítő értelmezővel van dolgunk.

- (17) a) *a lányom, az a nagyokos*
 b) *a férjem, a szerencsétlen / az idióta*
 (18) *a feleségem, a szorgalmas*

(17a, b)-ben valójában nem melléknevek szerepelnek, hanem főnevek, ezért ezek azonosító értelmezők. A következő érvet hozhatjuk fel amellet, hogy a *nagyokos*, a *szerencsétlen* és az *idióta* szófaja főnév is lehet: betölthetik alany szerepét határozatlan főnévi csoportban megjelenve (19a), míg a csak melléknevek nem (19b).

- (19) a) *Bejött egy nagyokos / egy szerencsétlen / egy idióta.*
 b) *Bejött *egy szép / *egy okos.*

A (18)-as példa pedig csak egy olyan kontextusban képzelhető el, ahol megengedett a többnejűség, és a férj arról a feleségéről beszél, aki szorgalmas. Nem korlátozó értelemben nem használható ez a megnyilatkozás.

Cs. Nagy Lajos Nyelvtani elemzési gyakorlókönyvében (1991) további olyan példák is találhatóak, amelyeket a minősítő értelmező alá kellene besorolnunk, mégsem nevezhetők korlátozóknak (20). Ezekre a példákra a 3.6. részben térek ki bővebben.

- (20) a) *A nagy hőségben üdítőt sokat megisznak.*
 b) *A beteg kompótot bármilyet és bármennyit megehet.*
 c) *Kiflit akármennyit vehetsz.*
 d) *Almát többet is ehetsz.*

3.6. A melléknevek és a számnevek

A leíró nyelvtanok nem vizsgálják meg azt a kérdést, hogy **vajon bármely elöl álló jelzóből létre lehet-e hozni értelmezős szerkezetet**. Birtokos jelzóből minden esetben létrehozható értelmező, de ugyanez már nem mondható el a minőség- és a mennyiségjelzők esetében. Fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy nem minden melléknév töltheti be az értelmezői szerepet (21), első pillantásra úgy tűnhet, hogy a nem metszetképző melléknevek nem jelenhetnek meg az értelmezős szerkezetben.

- (21) a) *Elfogták az állítólagos terroristákat.* → * *Elfogták a terroristákat, az állítólagosakat.*
 b) *A sajtótájékoztatón megjelent a volt miniszter.* → * *A sajtótájékoztatón megjelent a miniszter, a volt.*

A fenti példákkal szemben azonban vannak olyan nem metszetképző melléknevek, amelyek megfelelő kontextusba ágyazva betölthetik az értelmező szerepét: (22a)-ben a miniszterelnök denotációja tartalmaz két alhalmazt, az egyikben a jelenlegi, a másikban az egykori miniszterelnök van. Ehhez hasonlóan (22b)-ben a terroristák denotációja is két alhalmazzal rendelkezik: szembeállíthatjuk egymással az állítólagos és a valódi terroristákat.

- (22) a) *A miniszterelnök, a hajdani találkozott a jelenlegivel.*
 b) *Elfogták a terroristákat, az állítólagosakat, míg a valódiakat hagyták elmenekülni.*

Mindebből azt a konklúziót vonhatjuk le, hogy ha a nem metszetképző melléknév nem olyan kontextusban fordul elő, amelyben szembeállítható egy másik melléknévvel, akkor nem jelenhet meg minősítő értelmezőként.

A számnevek ritkábban fordulnak elő értelmezőként, mint a melléknevek. Cs. Nagy Lajos Nyelvtani elemzési gyakorlatkönyvében (1991) csak néhány olyan példát találtam, amelyekben az értelmező mennyiségjelzőre vezethető vissza (23).

- (23) a) *A nagy hőségben tüdőt sokat megisznak.*
 b) *A beteg kompótot bármennyit ehet.*
 c) *Gombát mennyit szedtetek az erdőben?*
 d) *Kiflit akármennyit vehetsz.*
 e) *Almát többet is ehetsz.*

A (23)-as példák hasonlítanak annyiban, hogy a szerkezetben egy kontrasztív topik fordul elő. Ezek a konstrukciók valójában nem tekinthetők értelmezőnek, ezekben ugyanis egy kvantifikált kifejezés jelenik meg.

Az adatok alapos vizsgálata után az alábbi megállapításokat tehetjük. A határozott számnév csak akkor jelenhet meg egy határozott értelmezett szó mellett értelmezőként: ha a számnévi értelmező felveszi a *mind*-előtagot (24b), vagy birtokos személyjelet visel (24c), vagy megkapja az *-en* végződést (24d). Ez utóbbi csak alanyesetben álló értelmezett szó mellett lehetséges. Névelő nélküli értelmezett szó után már állhat határozott számnév (24e), de igen gyakori, hogy az *is*-sel együtt jelenik meg az értelmező (24f).

- (24) a) *Láttam a három fiút.* → * *Láttam a fiúkat, a hármat / hármat.*
 b) *Láttam a fiúkat, mind a hármat.*
 c) *Láttam a fiúkat, hármójukat.*
 d) *Megérkeztek a fiúk, hárman.*
 e) *Veszek zsemlet, tízet.*
 f) *Láttam golyát / golyákat, hármat is.*

3.7. Az azonosító értelmező

Vannak olyan azonosító értelmezők, amelyekből létrehozható elől álló jelző, a (25)-ös példákban – a hagyományos terminussal élve – kijelölő jelzöt kapunk, ha felcseréljük az értelmezett szó és az értelmező sorrendjét. A nemzetközi szakirodalom alapján azonban az ily módon kapott példákat „szoros” értelmezőnek tekinthetjük.

- (25) a) *Mari, a fodrász* → *a fodrász Mari* (melyik Mari?)
 b) *Miltiadész, a pápa* → *a pápa Miltiadész* (melyik Miltiadész?)

A hátravetett jelzői értelmező és az azonosító értelmező közötti fontos különbség, hogy míg az előbbi korlátozó, addig az utóbbi (legalábbis a „laza” értelmező!) nem korlátozó olvasatot von maga után, hiszen abban általában két entitás (vagy esetleg cselekvés) azonosítása történik (26).

- (26) a) *Mari, a barátnőm*
 b) *a szomszédom, az orvos*

Felmerül a kérdés, hogy mit kezdünk azokkal a példákkal (27), amelyek levezethetők az azonosító értelmezőkből (28), de mégsem viselkednek ugyanúgy.

- (27) a) *a fodrász Mari*
 b) *a pápa Miltiadész*

- (28) a) *a fodrász, Mari*
 b) *Mari, a fodrász*
 c) *a pápa, Miltiadész*
 d) *Miltiadész, a pápa*

Károly (1958: 23) megjegyzi, hogy külföldön „az általános grammatikai felfogás szerint az értelmező (appozíció) tartalmilag szűkebb kategória, mint a mi értelmezőnk, mert csak a főnévi jelzős szerkezeteket korlátozódik, de mondatfunkciós és formai szempontból tágabb, mert nemcsak a laza szerkezeteket foglalja magába, hanem az összes főnévi jelzős szerkezeteket”.

A nemzetközi szakirodalomban (Burton-Roberts 1975, Molitor 1979, Lasersohn 1986, Acuña-Fariña 1996, 1999; Huddleston–Pullum 2002, Keizer 2005, Potts 2005, Lekakou–Szendrői 2007) különbséget tesznek a „szoros” (*close apposition*) és a „laza” értelmező (*loose apposition*) között. A „szoros” értelmezőben egyetlen intonációs egységet alkot a két rész, amelyek közé nem ékelődhet be más elem; csak DP-k közt lehetséges ez a fajta viszony, amelyek együttesen határozzák meg az egyetlen entításra való referenciát. A „laza” értelmezőben intonációs szünet van a két rész között, amelyek közé beékelődhet más elem. Bármilyen két (azonos) kategória alkothat laza értelmezői viszonyt, az első összetevő egyetlen entitást választ ki, míg a második erről az entításról ad kiegészítő információt. A „szoros” értelmezőben az első DP-nek nincs egyedülállósági előfeltevése, ezért a (29)-es példamondat folytatása (29a) lesz. Ezzel szemben a „laza” értelmezőben az első DP-nek van egyedülállósági előfeltevése, így a (30)-as mondat folytatása a (30b) lesz.

- (29) *Ma este a Van Gogh testvérekről, a festőről és a kritikusról fogok beszélni.*
 a) *A festő Van Gogh / Van Gogh a festő...*
 b) *# Van Gogh, a festő...*
 (30) *Ma este egy francia művészről fogok beszélni.*
 a) *# A táncos Guillem...*
 b) *Guillem, a táncos...*

A következő érvet hozhatjuk fel amellet, hogy a magyar nyelvben is van létjogosultsága a „szoros” értelmezőknek: Ha összehasonlítjuk a (31a) és (31c) példákat, azt láthatjuk, hogy a „laza” értelmezős

szerkezetből (31a) elhagyható az értelmező (31b), a mondat grammatikalitása nem változik meg. Ezzel szemben a (31c) példában nem jelenhet meg „laza” értelmező, hiszen annak elhagyása esetén agrammatikus mondatot (31d) kapunk. Így csakis a „szoros” értelmezős szerkezet állhat a (31c)-ben, hiszen itt követelmény a szerkezet korlátozó tulajdonsága (márpedig a „laza” értelmezős szerkezet sosem korlátozó).

- (31) a) *Mari, a barátnőm sokkal népszerűbb, mint Éva, a húgom.*
 b) *Mari sokkal népszerűbb, mint Éva.*
 c) *Miltiadész a hadvezér sokkal ismertebb, mint Miltiadész a pápa.*
 d) **Miltiadész sokkal ismertebb, mint Miltiadész.*

Az angol „szoros” értelmezőben felcserélhető a két DP (32), nézzük meg, ez hogyan történik a magyar nyelvben (33).

- (32) a) *the poet Burns*
 ‘a költő Burns’
 b) *Burns the poet*
 ‘Burns a költő’
 (33) a) *A költő Petőfit sokkal többen ismerik, mint a nyelvész Petőfit.*
 b) *Petőfit a költőt sokkal többen ismerik, mint Petőfit a nyelvészt.*
 c) *Petőfi a költő jóval sikeresebb volt Petőfinél a katonánál.*

Feltűnő különbség van a magyar „szoros” értelmezőben a két sorrend között: ha az értelmező áll elől, nem veszi fel az értelmezett szó esetragját (33a), míg ha az értelmező követi az értelmezettet, akkor ugyanazt az esetvégződést viseli (33b, c).

A „laza” értelmező tagjai közé más elemek is beékelődhetnek (az angolban például a *namely, or rather, in other words* kifejezések). A magyar nyelvben is találunk hasonló adatokat (34).

- (34) a) *Mari, vagyis a barátnőm*
 b) *Juli, azaz a fodrászom*

A (34)-es példákat a magyar hagyományos nyelvtanok mellérendelő szószerkezetnek tartják, azon belül a kifejtő magyarázók közé sorolják. Ezek nem valódi mellérendelések, mivel ugyanarra az entitásra vonatkozik a szerkezet két tagja, ebből adódóan érdemes lenne elgondolkozni azon a lehetőségén, hogy ezeket is az értelmezők közé soroljuk be a jövőben. Erre a kérdésre a 3.10. pont alatt még visszatérek.

3.8. A hátravetett jelzői értelmező és az azonosító értelmező különbségei

A következőkben sorra veszem a hátravetett jelzői értelmező és az azonosító értelmező közötti különbségeket, amelyek megerősítik azt a feltevést, hogy két külön szerkezetről van szó, ezért a hagyományos elemzéssel szembehelyezkedve amellet foglalkozni állást, hogy az értelmező e két típusát nem érdemes azonos módon kezelni (1. táblázat).

1. táblázat

Hátravetett jelzői értelmező	Azonosító értelmező
A konstrukció átalakítható a tagok felcserélésével jelzős szerkezeté.	Rendszerint nem alakítható át jelzős szerkezeté a tagok felcserélésével. ⁹
A szerkezettagok között nincs mindig predikatív viszony.	A szerkezettagok között létrehozható a predikatív viszony.
A szerkezet tagjai elszakadhatnak egymástól, nincs szomszédossági követelmény.	A szerkezettagok nem szakadhatnak el egymástól, legfeljebb appozíciójelölők kerülhetnek be közéjük.
A szerkezet korlátozó.	A „laza” értelmező nem korlátozó, míg a „szoros” értelmező korlátozó.
Az állítmányt a hozzá közelebb álló szerkezettaggal egyeztetjük.	Az egyeztetés alakulásában a közelségi elven kívül más tényezők is szerepet játszanak (lásd 4.6. pont alatt).
Nem cserélhető fel a szerkezettagok sorrendje (mert akkor már azonosító értelmezőt kapunk).	Felcserélhető a szerkezettagok sorrendje.

3.9. A határozói értelmező

Károly (1958) a sajátos azonosító értelmezők között tárgyalja a határozói értelmezőket. Balogh (2003: 469) e csoport tagjait értelmező határozónak nevezi, s emellett érvel, hogy a szerkezet „két azonos típusú határozónak az értelmezőszerű kapcsolatát jelenti, amelyben a második helyen álló határozó értelmezi: azaz szűkíti, pontosítja, esetleg azonosítja az elsőben megjelölt határozói jelentést (*ebben a házában, a második emeleten laknak; fent, a hegytetőn találkoztak*)”. Az adatokat osztályozva úgy tűnik, további három különböző csoportot lehet elkülöníteni az értelmező határozón belül (35–37).

- (35) a) *Bécsbe, a főpostára, a harmadik ablakhoz*
 b) *Pesten, az orvosnál sokat kellett várnunk.*
- (36) a) *fent, a dombon / lent, a völgyben*
 b) *„Így telt el a délután, ilyen kedves csevegésben”* (Móricz: Rokonok 155)
- (37) a) *holnap négykor*
 b) *fent a dombon*

(35)-ben az értelmező szűkíti az értelmezett szó jelentéskörét, a hasonló típusú értelmezőket Heringa (2011) „bennfoglaló” értelmezőnek (*inclusive apposition*) nevezi. (36)-ban az értelmezett szó és az értelmező közötti viszony az azonosítás. A (37)-ben látható példák pedig a „szoros” értelmezővel rokoníthatók, a szerkezet két tagja egyetlen intonációs egységet alkot.

3.10. Kötőszók

Mint már korábban említettem, a hagyományos leíró nyelvtanok egyes kötőszók (*azaz, vagyis, tehát*) megjelenése esetén a példákat a kifejtő magyarázó mellérendelés alá sorolják, és nem tekintik értelmezős szerkezetnek. Ugyanakkor Károly (1958) több olyan példát is megad az értelmezős szerkezetek között, amelyekben kötőszó szerepel.

⁹ A rendszerint szó használatát az indokolja, hogy néhány azonosító értelmezőből létrehozható a hagyományos nyelvtanokban kijelölő jelzőnek nevezett szerkezet (*Mari, a fodrász → a fodrász Mari*).

- (38) a) „*a következő pillanatban – azaz holnap*” (Babits: Halálfiái 68)
 b) „*A téisztát, főleg a krumplisztát szerették*” (Illyés: Puszták népe 106)
 c) „*Azok meg, mármint az asszonyok, mindegyiket dicsérik*” (Veres Péter: Szegények szerelme 13)
 d) „*Lett volna csak itt Béla is, ahol ő volt... vagyishogy... Pesten, az orvosnál*” (Szabó Pál: Most és mindörökké II. 216)
 e) „*Nem mindennapi szerelemmel, hanem továbbra is azzal a templomban eredettel szerettem, midőn az oltár előtt megpillantottam*” (Jankovich: Bűn és bocsánat 174)

Balogh (2004) is amellet érvel, hogy ha a mellérendelő kötőszók azonos denotátummal rendelkező tagok között jelennek meg, akkor valójában egy értelmezős szerkezettel van dolgunk. Az értelmezős csoportosítása során feltűnteti, hogy az egyes típusokra mely kötőszók jellemzőek. A (39)-ben látható példák származási helye Balogh (2004: 76).

1. A **minősítő értelmezős szerkezet** tagjai között szerepelhet a *mégpedig* kötőszó.
 2. A **tulajdonító értelmezős szerkezetben** is megjelenhet a *mégpedig* kötőszó.
 3. Az **azonosító értelmezős szerkezetben** az *azaz*, *vagyis* kötőszó előfordulása figyelhető meg (39a).
 4. A **pontosító-helyesbítő értelmezős szerkezet** a *vagyis*, *illetve* kötőszóval állhat (39b).
 5. Az **egész-rész viszonyt mutató, részleges értelmezős szerkezet**:
 - a) A szerkezet tagjai között **nincs teljes azonossági** viszony (39c).
 - b) Az értelmezett szó jelentéstartalmának **csak egy részét kifejező, köztük, benne** névmással kapcsolt típus (39d).
 - c) A **kiemelő értelmező** a *főleg*, *elsősorban*, *különösen*, *mindenekelőtt* kapcsolóelemmel együtt jelenik meg (39e).
 - d) A **példaadó értelmező** a *például*, *mint* kötőelemmel jár együtt (39f).
 6. A **mint-es értelmező** (39g).
- (39) a) *Egész nap csak énekeltek, táncoltak, vagyis mulattak.*
 b) *Fehér, vagyis krémszínű függőnyt vettünk.*
 c) *Az ELTE BTK magyar tanszékei Budapesten, (mégpedig) az Astoriánál vannak.*
 d) *az ELTE szakemberei, köztük a bölcsészet képviselői*
 e) *a megye területein, főleg a városokban*
 f) *egyes kerületekben, mint a II. kerületben*
 g) *bátyámat mint tanút hívták be*

A nemzetközi szakirodalomban appozíciójelölőnek nevezik a fenti példákban látható kötőszókhöz hasonló elemeket. Heringa (2011) háromféle viszonyt tételez fel az értelmezett és az értelmező között: azonosítás (*identification*), tulajdonítás (*attribution*), bennfoglalás (*inclusion*). Az osztályozás alapja: az értelmező és az értelmezett pozíciója a specifikusság skáláján, amely a generikustól a nem specifikusig át terjed. Heringa (2011) amellet érvel angol, holland és német adatokat megvizsgálva, hogy az egyes appozíciójelölők a fenti csoportok egyikében jelenhetnek csak meg. A magyar példákat tekintve jelenleg még folyik a kutatás, hogy valóban el lehet-e különíteni, illetve egyáltalán érdemes-e megkülönböztetni az appozíciójelölőket hasonló osztályozás alapján.

4. Az értelmezős szerkezet elemzése

A következőkben a magyar szakirodalomban fellelhető érveket ismertetem, amelyek az értelmezős szerkezet alárendeléseként (Károly 1958, Tompa 1964, Rác 1991), mellérendeléseként (Szabó 1955; Antal 1964, 1977; Jakab 1977, 1978) vagy átmeneti szerkezetként (Balogh 1999) való elemzése mellett szólnak. Dér (2001) az alárendelő és a mellérendelő viszonyt elvetve amellet érvel, hogy

szószerkezeti szinten egy harmadik viszony is létezik: az azonosító/értelmezői viszony. Balogh (2004) szintén azonosító-értelmező viszonyt feltételez az értelmezős szerkezetben.

Az értelmező egyes típusainak egymástól eltérő szerkezeti elemzését javaslom, hiszen az előzőekben (a 3.8. pont alatt) láthattuk, hogy a hátravetett jelzői és az azonosító értelmező eltérően viselkedik. Bemutatok egy újabb elképzelést, amely a hátravetett jelzői értelmezőt két tagmondat koordinációjaként és ellipszisként¹⁰ elemzi. Az azonosító értelmező esetében – az egyeztetés alakulását megvizsgálva – nem lehet egyértelműen állást foglalni sem az alárendelés, sem a mellérendelés mellett. A határozói értelmezőhöz mellérendelő szerkezetet lehet rendelni,¹¹ ugyanis nincs olyan érv, amely ennek ellentmondana.

4.1. Az alárendelés melletti érvek

A szerkezetet alárendelésként elemzők egyik érve, hogy a hátravetett jelzői értelmezős szerkezet átalakítható jelző + jelzett szószerkezetté.

(40) *az almát, a zöldet* → *a zöld almát*

A következő érvük az, hogy az értelmezős szerkezet tagjaiból predikatív viszony hozható létre (A 3.2.-ben ezt az állítást módosítottam.)

(41) a) *a könyv, az érdekes* → *a könyv érdekes*
 b) *a könyv és a film* → **a könyv (a) film*

Rác (1991) úgy érvel az alárendelés mellett, hogy cáfolja a mellérendelés mellett szóló érveket. Szerinte a mellérendelésben nem egyeztetés történik, mivel a számbeli egyeztetés nem szükséges, az esetbeli egyeztetés pedig csak látszólagos, valamint az értelmezős szerkezet tagjai koreferenciálisak, míg a mellérendelő szerkezet tagjai nem azok, a kifejtő magyarázó mellérendelés kivételével, amely igen közel áll az azonosító értelmezős szerkezethez (42).

(42) *Máriát, vagyis a barátnőmet*

4.2. A mellérendelés melletti érvek

A mellérendelés melletti érvként hozható fel az értelmezős szerkezet tagjai közti egyeztetés a számbeli viszonyokat és az esetragokat tekintve, amelyhez hasonlóan megfigyelhető az esetragok egyezése a mellérendelő szószerkezeteknél is. Amint azonban a 4.1. pont alatt láttuk, ezt az érvet Rác (1991) cáfolja.

Az azonosító értelmezős szerkezet tagjai felcserélhetők egymással, akárcsak a legtöbb mellérendelő szerkezet tagjai. Bármelyik tag elhagyható a szerkezetből, és többnyire egyik taggal sem tudunk a másikra rákérdezni. Az értelmezős szerkezet tagjai közé kitéhetők a kifejtő magyarázó mellérendelés kötőszavai (*azaz, vagyis*). Az alárendelő szerkezet ellen szól, hogy csak a minősítő értelmező alakítható át jelzős szerkezetté, az azonosító értelmező és a határozói értelmező nem, így ez az ellenérv a mellérendelés melletti érvnek tekinthető.

¹⁰ Az ellipsis „meghatározott lexikai egységek hangalakjának a be nem illesztése a tagmondat szerkezetének egyes pozícióiba” (Bánréti 2007: 79).

¹¹ A határozói értelmező mellérendelő szerkezetként való elemzése mellett az szól, hogy ha az értelmezett szó része az ellipsisnek, akkor az értelmező is szerepet kap az elliptált rész interpretációja során: *János Bécsbe, a főpostára ment, és Péter is [Bécsbe, a főpostára ment].*

4.3. Az értelmező mint sajátos átmeneti szerkezet

Az értelmezős szerkezet átmeneti volta abból adódik, hogy több fajtája is van, értelmező és értelmezett viszonyba nemcsak a jelző és a jelzett szó kerülhet, hanem más mondatrészek is.

Balogh (1999) amellett érvel, hogy az értelmezős szerkezet sajátos átmenetet képez az alárendelő és a mellérendelő szintagmák között. Tagjai funkcionálisan azonos értéküként viselkednek a mondat szerkezetben, főlérendeltjükhez azonos grammatikai viszony fűzi őket, erre utal viszonyító eszközeik azonossága vagy funkcionális hasonlósága. Ennek következtében Balogh úgy gondolja, hogy akár meg is kérdőjelezhetnénk a tagok között látható azonos esetvégződés egyeztetésből adódó voltát, de a számbeli egyezés miatt úgy véli, hogy mégiscsak egyeztetés történik az értelmezett szó és az értelmező között.¹² A kifejtő magyarázó mellérendeléshez hasonlóan itt is azonos az értelmezett szónak és az értelmezőnek a denotátuma. Ezen érvek alapján tartja Balogh az értelmezős konstrukciót átmeneti szerkezetnek az alá- és mellérendelés között.

4.4. Az azonosító / értelmezői viszony

Dér (2001) kétféle értelmezőt különböztet meg: az azonosító és a „közönséges” értelmezőt (az utóbbi a hagyományos nyelvtanokban a minőség-, mennyiség- és birtokos jelzői értelmezőknek felel meg). Csupán látszatnak tartja a közönséges értelmezői típusok és a minőség-, mennyiség-, birtokos jelzők egymásnak való megfeleltethetőségét, ahogyan az értelmezett szó és az értelmező közötti egyeztetést is. Szerinte „az értelmező tag egy teljes jelzős szerkezetet képvisel, így nem lehet jelzője az értelmezettnek” (i. m. 80), vagyis nem beszélhetünk alárendelésről. A mellérendelő viszony lehetőségét arra hivatkozva veti el, hogy az értelmezett szó és az értelmező denotátuma azonos, míg a mellérendelő szerkezet tagjaié rendszerint nem. Az értelmező mindkét típusánál egy „új” grammatikai viszonyt feltételez, amelyet azonosításnak nevez. A „közönséges” értelmező esetében redukció történik, vagyis hogy elkerüljük a szó szerinti ismétlést, az értelmezett szó után egy elliptikus jelzős szerkezet jelenik meg.

Balogh (2004) az értelmezőt továbbra is sajátos átmeneti szerkezetnek tartva az alárendelés és a mellérendelés mellett megkülönböztet egy harmadik típust, amelyet Károly (1958)-as monográfiájára és Dér (1999, 2001)-re hivatkozva értelmezős-azonosító szerkezetnek nevez. Balogh (2004: 75) szerint értelmezős-azonosító viszony elsősorban főnevek között jön létre, amelyek nemcsak lexikai főnevek, hanem alkalmilag főnevesült melléknevek¹³ is lehetnek, illetve más szófajok is alkothatnak sajátos azonosító szerkezetet.

4.5. A hátravetett jelzői értelmező mint ellipsis

Ha alárendelést feltételezünk az értelmezős szerkezetben, akkor eltérő határozottságú értelmező és értelmezett szó esetén az lenne az elvárásunk, hogy a fej, vagyis a tárgyi argumentumként megjelenő értelmezett szó irányítja az állítmánnyal való határozottsági egyeztetést. Egyes példák azonban azt mutatják, hogy ez nem feltétlenül van így (43).

(43) *Egy kenyeret, a legszebbet kérem.*

A (43)-as példában azt látjuk, hogy a határozottságot tekintve az állítmányt nem az értelmezett szóval, hanem az értelmezővel kell egyeztetni. Ha azonban ellipszisként¹⁴ elemezzük ezeket a szerkezeteket, máris magyarázatot kapunk arra, hogyan történhet ez az egyeztetés (44).

¹² Egy későbbi tanulmányában, 2003-ban már amellett érvel Balogh, hogy nem egyeztetés történik az értelmezős szerkezet tagjai között.

¹³ A 4.5. pont alatt az ellen érvelek, hogy az értelmezős szerkezetben megjelenő melléknév alkalmi főnevesülés lenne.

¹⁴ Az ellipsis alá eső szerkezeti elemeket *átúzással* jelölöm.

(44) *Egy kenyeret [kérek], a legszebb [kenyer]-et kérem.*

Az értelmezős szerkezet alárendeléseként való elemzése elleni érv azonban még nem cáfolja azt a megoldást, hogy két főnévi csoport mellérendelése történik, és a közelségi elv (Quirk et al. 1985)¹⁵ alapján megy végbe a határozottsági egyeztetés a tárgy és az ige között. A következő érvek azonban az NP-koordináció ellen szólnak: É. Kiss (2012) a koordinált NP-ket vizsgálva (45a) esetében ellipszist feltételez, míg (45b) esetében NP-koordináció történik az egyeztetés alakulása miatt. Ha összevetjük az alábbi adatokat, láthatjuk, hogy (45a)-hoz hasonlóan viselkedik az értelmezős szerkezet az egyeztetést illetően (45c)-ben:

- (45) a) *Megérkezett Péter és [megérkeztek] a gyerekek.*
 b) *Megérkeztek [Péter és a gyerekek].*
 c) *Megérkezett a két lány, a legokosabbak.*

A másik ellenérv az, hogy az értelmezőnek nem kell közvetlenül az értelmezett szó után állnia, más összetevők is megjelenhetnek közöttük (46), ekkor azonban már semmiképpen sem beszélhetünk NP-koordinációról, csakis két tagmondat mellérendeléséről és ellipsziszről.

(46) *A húgom látogatott meg, a legfiatalabb [húgom] [látogatott-meg] tegnap este a kórházban.*

Bár látszólag Jakab (1977, 1978) redukciós elképzelése nagyon hasonló a fentiekben vázolt ellipszises elemzéshez, de a két felfogás között fontos különbségek vannak. Jakab nem vizsgálja meg a minősítő értelmezős szerkezetnek az igével való egyeztetését, és az általa alkalmazott redukciós elv önmagában nem magyarázza meg a (43)-as példát, amelynek elemzését a közelségi elv működésének feltételezésével kell kiegészíteni. A redukciós elv azzal jár, hogy a redukált „tag (megváltozott nyelvtában) egy szinttel feljebb kerül, vagyis nem másodrendű, hanem elsőrendű bővítmény lesz” (Jakab 1977: 42). Mindez a generatív elméleti keretben ahhoz vezetne, hogy a redukált szerkezet melléknévnek a DP-ben a főnévi fej helyén kellene megjelennie, amely azonban teljesen kizárt ebben a megközelítésben. A szófajváltást – amely mellett Jakab (1972, 1977) érvel – nem támasztják alá sem morfológiai, sem szintaktikai érvek. Az értelmezői szerepű melléknév továbbra is a melléknévre jellemző előhangzós suffixumot veszi fel, és nem a főnévre (47a); valamint a melléknévnek továbbra is csak rá jellemző módosítói lehetnek (47b, c).

- (47) a) *a kabátokról, a havasakról / *havasokról*
 b) **Véget vetettünk a vitának, a kirándulásról szóló hevesnek.*
 c) *Sokáig beszéltek a vitáról, a kissé hevesről.*

Az átmeneti szerkezet feltételezése nem oldja meg azt a kérdést, hogy milyen struktúrát rendelhetünk az értelmezőt tartalmazó konstrukcióhoz, ennél fogva a példák elemzése során felmerülő problémákra sem képes kielégítő magyarázatot adni.

Az azonosító/értelmezői viszony szintén nem ad támpontot a szerkezeti elemzéshez, ráadásul a redukciós elvre épül, amely – mint láthattuk – a generatív elméleti keretbe áttűtetve rossz jóslatokhoz vezet.

4.6. Az azonosító értelmező

Az azonosító értelmező esetében egyetlen érv szól a szerkezet tagjai közti alárendelés feltételezése mellett – a két elem között predikatív viszony létesíthető –, de ennél több érv nem hozható fel. A szerkezet nem elemezhető két tagmondat koordinációjaként és ellipszisként, mert ily módon nem tudnánk magyarázatot adni az egyeztetés alakulására az alábbi példában (48), ahol az állítmányt az értelmezővel kellene egyeztetni ellipszisz esetében.

¹⁵ A közelségi elv (*Principle of Proximity*) azt jelenti, hogy az igével való egyeztetés során a posztverbális pozícióban megjelenő DP-koordinációnak az első tagjával, míg a preverbális pozícióban megjelenő DP-mellérendelésnek a második tagjával egyeztetjük az igét.

(48) *Én, a koronatanú pontosan jelentem meg a bíróságon.*

Az azonosító értelmező viselkedése leginkább a mellérendelésekével állítható párhuzamba, ugyanakkor van köztük egy fontos különbség. Az appozíciós szerkezet esetében két azonos, míg mellérendelésnél két eltérő referenciájú entitás (vagy cselekvés) jelenik meg a konstrukcióban.

Heringa (2011) szerint a vizsgált konstrukció egyidejűleg von maga után a mellérendeléshez hasonló szerkezetet és alárendelést. Heringa amellet érvel, hogy az értelmezett szó és az értelmező viszonya egyrészt a közbevetésekkel áll kapcsolatban, így a két elem szerkezete hasonló a koordinációhoz, másrészt a köztük lévő predikatív viszony az alárendelő szerkezetet vonja maga után. Griffiths–de Vries (2012) közbevetésként elemzik az azonosító értelmezőt az értelmezői vonatkozó mellékmondatokkal párhuzamba állítva.

Balogh (2004: 71) két példát megemlítve amellet érvel, hogy bizonyos esetekben az alany (49a), illetve a tárgy értelmezője (49b) irányítja az állítmánnyal való egyeztetést.

- (49) a) *Ági és Panni, az újonnan jött osztálytársak hamarosan beilleszkedtek az osztályközösségbe.*
 b) *Két diákot, Nagy Jóskát és Kis Pistát behívták az igazgatói irodába.*

A (49) a) példa esetében azonban nem bizonyítható minden kétséget kizáróan, hogy az értelmező irányítja az egyeztetést, mivel az *és*-koordináció esetében a preverbális pozícióban megjelenő egyes számú alanyok koordinációja kiválthat többes számú állítmányt is (50), ahogyan É. Kiss (2012) ezt megmutatta.

(50) *Anna és Péter tegnap megérkeztek.*

Teszteltem az értelmezős szerkezetet tartalmazó mondatokat az egyeztetés alakulását tekintve annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy vajon alárendelésként vagy mellérendelésként viselkedik-e a kérdéses konstrukció. Egyrészt az alanyi pozícióban megjelenő értelmezős szerkezetet vizsgáltam, amelyben az értelmezett szó és az értelmező külön-külön eltérő egyeztetést vált ki az állítmányon. Másrészt a tárgyi szerepet betöltő értelmezős konstrukciót is teszteltem, amelyben a szerkezettagok eltérő határozottságúak. Először nézzük meg, milyen eredmények születtek a preverbális pozícióban megjelenő alanyi értelmezős szerkezetek esetében. Az adatok megítélése nem mutatott szignifikáns eltérést annak függvényében, hogy az értelmezős szerkezet topik vagy fókusz pozícióban jelent-e meg a mondatban. Az eredmények alapján nem lehet egyértelműen állást foglalni amellet, hogy az értelmezett szóval vagy az értelmezővel történik az egyeztetés, ugyanis két tényező alakítja egyszerre az egyeztetés alakulását: a közelségi elv és a jelölt jegyérték a többséget illetően. Az egyes számú egyeztetést kiváltó főnévi csoport jelöletlen jegyértékkel bír, míg a többes számú egyeztetéssel járó főnévi csoport jelölt jegyértéket hordoz.¹⁶ Ha az értelmező többes számú, akkor egyértelmű az egyeztetés alakulása: többes számú ige (51) jelenik meg (a közelségi elv is a többes számú állítmányt erősíti meg).

- (51) a) *A két barátnőd, a lányaim megérkeztek / érkeztek meg.*
 b) **A két barátnőd, a lányaim megérkezett / érkezett meg.*

Ha az értelmezett szó a többes számú, akkor a preverbális pozícióban megjelenő értelmezős szerkezet esetében a közelségi elv és a többségi jelölt jegyérték szembekerül egymással, és a mondatok grammatikalitásának megítélése igen vegyes képet mutat az egyeztetés alakulását illetően (52).

- (52) a) *?? A lányaim, a két barátnőd megérkezett / veszett össze.*
 b) *? A lányaim, a két barátnőd megérkeztek / vesztek össze.*

¹⁶ Nemcsak a többes számú főnévi csoportok rendelkeznek jelölt jegyértékkel a többséget illetően, hanem egyes számú főnévi csoportok koordinációja is viselheti a jelöltséget, ha többes számú egyeztetést vált ki: *Mari és Anna megérkeztek.*

Ha az értelmezős szerkezet posztverbális pozícióban jelenik meg, akkor a közelségi elv az irányadó az egyeztetés alakulását tekintve (53).

- (53) a) *Összevesztek / *összeveszett a lányaim, a két barátnőd.*
 b) *Összeveszett / *összevesztek a két barátnőd, a lányaim.*

A preverbális pozícióban megjelenő tárgyi értelmezős szerkezet esetében is két tényező van hatással az egyeztetésre: a közelségi elv és a jelölt jegyérték a határozottságot tekintve. A határozatlan főnévi csoport jelöletlen, míg a határozott főnévi csoport jelölt jegyértékkel rendelkezik. Ha az értelmező a határozott, akkor egyértelműen a határozott ragozás a preferált a mondatok megítélésakor (54).

- (54) a) ** Egy bájos kislányt, Annát felkértek / kértek fel a fotózásra.*
 b) *Egy bájos kislányt, Annát felkérték / kérték fel a fotózásra.*

Ha a közelségi elv és a jelölt jegyérték konfliktusba kerül egymással, akkor már vegyes képet mutat a mondatok megítélése, de a határozott ragozás tűnik preferáltabbnak (55).

- (55) a) *?? Annát, egy bájos kislányt felkértek / kértek fel a fotózásra.*
 b) *? Annát, egy bájos kislányt felkérték / kérték fel a fotózásra.*

A posztverbális pozícióban álló értelmezős szerkezetet tartalmazó mondatok esetében egyértelmű grammatikalitási ítéletek születtek: ilyenkor a közelségi elv alapján történik az egyeztetés (56).

- (56) a) **Felkértek Annát, egy bájos kislányt a fotózásra.*
 b) *Felkérték Annát, egy bájos kislányt a fotózásra.*
 c) **Felkérték egy bájos kislányt, Annát a fotózásra.*
 d) *Felkértek egy bájos kislányt, Annát a fotózásra.*

Bár a közelségi elvnek is van szerepe az egyeztetés alakulásában, ami arra utalhatna, hogy mellérendelő szerkezettel állunk szemben, de a jelölt jegyérték olykor ezt felülírja, és ilyenkor az értelmezett szóval történik az egyeztetés, ez pedig az alárendelés irányába mutat. Mivel az azonosító értelmezőt nem szeretném átmeneti szerkezetként elemezni, a kutatás ezen pontján még nem tudok adekvát elemzést rendelni ehhez a konstrukcióhoz. Jelenleg is folyik egy kutatás, amely abba az irányba mutat, hogy az azonosító értelmezőt is lehet – a fentiekben ismertetettől eltérő – ellipszisként elemezni, de ez már egy következő dolgozat tárgyát fogja képezni.

5. Összegzés

Az értelmező különböző fajtáit (hátravetett jelzői, azonosító, határozói értelmező) csak a hagyomány sorolja egy kategória alá, de a fentiekből jól látszik, hogy azok más-más jellemzőkkel bírnak, ezért indokolt az egyes konstrukciók eltérő szerkezeti elemzése. Már Károly (1958: 18) is megjegyezte, hogy a hátravetett jelzői és az azonosító értelmező között „lényeges különbség van tartalmi szempontból, illetőleg egészen másképp viszonyul az egyik az ismert mondatrészekhez, mint a másik. Az egyiket a közönséges jelzőtől csak a laza szerkezet különbözteti meg, a másik tartalmilag is más típus”.

A hátravetett jelzői értelmező esetében amellet érveltem, hogy a szerkezetet két tagmondat mellérendeléseként és ellipszisként kell elemezni ahhoz, hogy az egyeztetés alakulására, a szerkezettagok egymástól való eltávolodásának lehetőségére magyarázatot tudjunk adni.

Az azonosító értelmező esetében a szerkezettel való egyeztetést a közelségi elven túl a többség és a határozottság jelölt jegyértéke is befolyásolja. A szerkezet mind az alárendelésre, mind a mellérendelésre mutató tulajdonságokkal is rendelkezik, ugyanakkor nem elemezhető – a hátravetett jelzői értelmezőhöz hasonló módon – ellipszisként. További cél – az átmeneti szerkezet lehetőségének kiiktatásával – egy adekvát szerkezeti elemzést nyújtani az azonosító értelmező számára.

SZAKIRODALOM

- Acuña-Fariña, Juan Carlos 1996. *The puzzle of apposition. On so-called appositive structures in English.* Servicio de Publicaciones e Intercambio Científico, Santiago de Compostela: Universidade.
- Acuña-Fariña, J. C. 1999. On apposition, *English Language and Linguistics* 3/1: 59–81.
- Antal László 1964. A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció fényében. *Magyar Nyelv* 60: 61–8.
- Antal László 1977. *Egy új magyar nyelvtan felé.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Balogh Judit 1999. A jelző és az értelmező. *Magyar Nyelvőr* 2: 191–207.
- Balogh Judit 2003. Az értelmezős szerkezetek helye a szintagmák között. *Magyar Nyelvőr* 4: 456–71.
- Balogh Judit 2004. Az értelmezős szerkezetek helye a szintagmák között II. *Magyar Nyelvőr* 1: 68–83.
- Balogh Judit 2009. A beszélt nyelvi értelmező *Magyar Nyelvőr* 1: 66–80.
- Bánréti Zoltán 2007. *A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1967. *A magyar nyelv története.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Burton-Roberts, Noel 1975. Nominal apposition, *Foundations of language* 13: 391–419.
- Dér Csilla 1999. *A grammatikalizáció mint nyelvtörténeti folyamat. Néhány grammatikai morfémánk kialakulása.* Szakdolgozat, ELTE, Budapest.
- Dér Csilla 2001. Értelmezések, azaz azonosítók? Az értelmezős szerkezeten belüli grammatikai viszonyról. *Magyar Nyelv* 97: 77–82.
- É. Kiss Katalin 2012. Patterns of agreement with coordinate noun phrases in Hungarian. In: *Natural Language & Linguistic Theory*. 30: 1024–60.
- Griffiths, James–de Vries, Mark 2012. The syntactic integration of appositives: evidence from fragments and ellipsis. *Linguistic Inquiry* 44/2.
- Heringa, Herman 2011. *Appositional constructions.* PhD thesis, University of Groningen, LOT Dissertation Series 294.
- Huddleston, Rodney–Geoffrey K. Pullum 2002. *The Cambridge Grammar of the English Language.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Jakab István 1972. A jelzős szerkezetek redukciójának szószerkezeti vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 96: 38–50.
- Jakab István 1977. Az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonya. *Magyar Nyelvőr* 101: 9–19.
- Jakab István 1978. Igen, az értelmező mellérendelés. *Magyar Nyelvőr* 102: 293–8.
- Jászó Anna (szerk.) 1991. *A magyar nyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyudÉrt.* 16. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keizer, Evelien 2005. The discourse function of close appositions. *Neophilologus* 89: 447–67.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála–Lengyel Klára 2002. *Kis magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest, 187–290.
- Lasersohn, Peter 1986. The semantics of appositive and pseudo-appositive NP's. *Proceedings of the Eastern States Conference on Linguistics* 3: 311–22.
- Lekakou, Marika–Kriszta Szendrői 2007. Eliding the noun in close apposition, or Greek polydefinites revisited. In: Richard Breheny–Nikolaos Velegrakis [red.] *UCL Working Papers in Linguistics.* University College London, University of London, 27. Internet: <http://www.phon.ucl.ac.uk/publications/WPL/uclwpl19.html>. (Letöltés ideje: 2014. május 21.)
- Molitor, Friedhelm 1979. *Zur Apposition im heutigen Deutsch. Eine Vorstudie.* PhD Dissertation, University of Cologne. Siegen, Buchbinderei M. Höpner.
- Quirk, Randolph–Sidney Greenbaum–Geoffrey Leech–Jan Svartvik 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language.* Longman, London.
- Potts, C. 2005: *The logic of conventional implicatures.* Oxford University Press, New York.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1991. *Az egyzetetés a magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó Dénes 1955. *A mai magyar nyelv.* Egyetemi jegyzet, kézirat, Budapest.
- Szőke Bernadett 2014. A magyar minősítő értelmező mint ellipszis. *LingDok* 13. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 165–84. http://nydi.bibl.u-szeged.hu/SZTE_NYDI/LingDok_kotetek_files/lingdok13.pdf
- Tompa József (szerk.) 1962. *A mai magyar nyelv rendszere. II.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tompa József 1964. „Egyik legnagyobb tévedése?” *Magyar Nyelv* 60: 428–32.

Szőke Bernadett

doktorandusz,
tudományos segédmunkatárs
SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola,
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Szőke, Bernadett

Some new ideas on appositions

Certain types of appositions (attributive and identificational) are subsumed under a single category in the Hungarian linguistic tradition despite the fact that they have dissimilar properties and hence should not necessarily be assigned identical structures. In the case of attributive appositions (adjectives that follow their head noun) agreement with the predicate and word order constraints exclude their analysis both as subordinative and as coordinative constructions. Assuming a new, transitional category, on the other hand, fails to answer the question of what structure should be assigned to them. The present author proposes a structure involving coordination of two clauses with subsequent ellipsis. In the case of identificational apposition, agreement is determined not only by adjacency but also by marked values of plurality and definiteness, and the relevant data sometimes show properties characteristic of coordination and sometimes those of subordination, depending on the agreement facts. Unlike in the previous case, here the construction cannot be analysed as clausal coordination plus ellipsis. It is left for further research to find an adequate structural analysis of identificational apposition, excluding the possibility of a transitional category.

Keywords: attributive apposition, identificational apposition, subordination, coordination, ellipsis, agreement

A paragrafusjelek funkciója a magyar kódexekben

Bevezetés. Az írásjelhasználat történetének kérdése évszázadokon át elhanyagolt területe volt a nyelvtudománynak. Mivel e téma magyar vonatkozásaival eddig kevesen foglalkoztak, így nagyon sok megválaszolatlan kérdés maradt. Az egyik ilyen fel nem derített téma a paragrafusjelek problémája.

Paragrafusjelekkel az ókori szerzők munkáiban ritkábban, a középkori szerzőknél és másolónál Európa-szerte, így Magyarországon is gyakran találkozni. A szakirodalom hagyományosan ezeket a jeleket a bekezdések jelölőiként tartotta számon (vö. pl. Szabó 1944: IX; Pusztai 1987: 15, 1988: 15). Később felmerült a gyanú, hogy formai és funkcionális szempontból is összetettebb jelenségről van szó, mint azt korábban gondolták (P. Balázs 1981: 18; Liszka 1985; Keszler 1995: 34). Munkám céljaul ezért azt tűztem ki, hogy kitekintéssel a szövegtagolás eszközeire és az európai szokásokra, megvizsgáljam a paragrafusjeleket formai és funkcionális szempontból egyaránt. Mivel paragrafusjelek elsősorban a kódexekben fordulnak elő (illetve ritkábban, áthúzódó jelenségként a korai nyomtatványokban), számba vettem a mintegy 50 magyar kódexet, hogy megállapítsam: milyen kódextípusokra volt elsősorban jellemző ennek a jelnek a használata, és hogy milyen funkciója volt makro-, mezo- és mikroszinten. A vizsgálattal azt kívántam bizonyítani, hogy a paragrafusjelek funkciója differenciált, és nem csak bekezdések jelölői a nyelvemlékeinkben.

A paragrafusjelek funkcióinak egyetemes történeti áttekintése. A *paragraphos* szó eredeti jelentése 'a szöveg mellé írt jel' (Adamikné 2013: 292), amelynek csupán egyik funkciója volt a nagyobb tartalmi egységek jelölése. A *paragraphos* kifejezés megjelenése a K. r. előtti 4. századra tehető, de ekkor még a kifejezés nem kötődött a klasszikus paragrafusjelhez (Γ). Kezdetben például Pfeiffer, német klasszika-filológus (1978: 223) szerint a bekezdést úgy jelölték, hogy a bekezdés utolsó sorának első betűjét aláhúzták; Diringer (1990: 159) szerint pedig a paragrafusjel egy függőleges vonalból és felette egy kis vonásból állt, amelyet a bekezdés befejezése utáni sor elejére írtak, de előfordult az is, hogy e helyett más, különleges formájú jeleket használtak, például madarat. A szó eredeti jelentésében tehát nem szűkíthető le pusztán a bekezdések jelölésére: a szöveg mellé írva tagoló-kiemelő funkcióval bírhatott.

Isidorus spanyol tudós püspök (560–636), aki Etymologiarvm című munkájában (Isidorus 1966: XXI) összefoglalta a görög hangsúlyjeleket, valamint az úgynevezett kritikai jeleket (amelyeket a régi szövegek kritikai másolatainak előállításakor használtak), kétféle paragrafusjelet is említ (a Γ-t, valamint ennek a fordítottját). Ezek funkciója a hozzá fűzött magyarázat szerint (attól függően, hogy a jel bal vagy jobb szárú volt) a kisebb-nagyobb szövegegységek elkülönítése, valamint bizonyos részek kiemelése volt.

A bekezdéseket a latin nyelvű szövegekben is gyakran jelölték már a K. r. u 4–5. századtól. Az azonban, hogy mit tekintettek bekezdésnek, esetleges volt: ez lehetett a mai terminusoknak megfelelő, valóban bekezdésnyi egység, de lehetett mondat vagy mondategység is (Müller 1964: 13–8). – Szokássá vált, hogy a bekezdéseket díszes iniciáléval, vörös, később, a 13. századtól kezdve kék és arany betűvel vagy sorral (Wattenbach 1875: 205), kijebb kezdéssel, piros vagy fordított nagy P-vel (amelynek különféle variánsai voltak (P, P, P, P, P, P, P)), római számmal, olykor nagy C-vel vagy fordított D-szerű jellel (D) jelölték. Találni példát az S-sel vagy § jellel való jelölésre is (vö. Wattenbach 1875: 205; Bischoff 1979: 228). A ma ismeretes paragrafusjel (§) a 15. századra alakult ki két s összevonásából (Mezey 1964: 96; Jakó–Radu 1987: 177).

Paragrafusjelek a középkori szerzőknél és másolóknál Európa-szerte, így a német, az angol, a szláv és a magyar kéziratokban is gyakran fordulnak elő. Az egyes jelek megítélésével kapcsolatban körültekintően kell azonban eljárni, mert például a német Wessobrunni imádságban (9. század) a szabályos „paragrafusjelek” Bischoff (1979: 119, 129) szerint se nem szövegtagoló, se nem kiemelő funkciójuk, hanem az és (jelen esetben az *enti*) szimbólumaként voltak használatosak angol, illetve ír hatásra; a németek ugyanis az írásgyakorlatukban az ír papoktól tanultak szerint jártak el (akárcsak az angolok).

A paragrafusjel formai és a hagyományosan neki tulajdonított funkciói szerint a vizsgálat szempontjából tehát össze is tartoznak, de szét is válnak: évszázadok hosszú során alakult ki (más írásjelekhez hasonlóan), hogy a jel mikor, mely nemzeti milyen szövegekben, milyen alakban és szerepkörben volt használatos. Külön kellett ezért foglalkoznom a jel, valamint a bekezdésjelölők és a kiemelők formai és funkcionális sajátosságaival. Ezek vizsgálati útjai sokszor keresztezték egymást, de gyakran szét is váltak. A dolgozat írása során tehát problémává vált, hogy mit tekintek egyáltalán paragrafusjelnek. A munka során ezért igyekeztem mindkét szempontot szem előtt tartani.

A paragrafusjelek funkciói a magyar nyelvű kódexekben. A hozzávetőlegesen 50 magyar kódex közül 18 olyan kódexet találtam, amelyben paragrafusjelek fordultak elő. Ezek közül 17-et vizsgáltam meg tüzetesen. A kódexeket rendi hovatartozásuk szerint tárgyaltam, a kutatás során nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a paragrafusjelek jellemzően a legtarkább interpunkciós rendszerrel bíró ferences kódexek sajátjai. Ezek közül paragrafusjelek fordulnak elő: a Jókai-kódexben, a Guary-kódexben, a Simor-kódexben, a Weszprémi-kódex 2. keze által írt részében, a Nádor-kódexben, a Lobkowitz-kódex 3. keze által írt részében, a Debreceni kódex 1., 2., 3., 4., 5. és 6. keze által írt részében, a Vitkovics-kódexben és a Miskolci töredékben, a Székelyudvarhelyi kódexben, a Kazinczy-kódexben, a Tihanyi kódexben és a Kulcsár-kódexben. Elvértve ugyan, de más kódexekben is fellelhetők a jelek: a pálos Festetics- és Czech-kódexben, a domonkos Birk-kódexben és a vitatott eredetű Münchener és Sándor-kódexben – a kivételeknek oka lehet például a másoló személye, műveltsége és habitusa és az is, hogy a kódexeket milyen műről másolták.

A magyar kódexekben négyféle paragrafusjel volt használatos: a ferences kódexekben leggyakrabban a fordított P-szerű jel, amely feltehetőleg a *paraphros* szó π-jének latin betűs megfelelője (Wattenbach 1878: 78), de felmerül annak a lehetősége is, hogy ez a capitulumot ’fejezetet’ jelölő C és a mellé rajzolt függőleges vonal kombinációjából alakult oly módon, hogy a függőleges vonal túlnyúlt a C-n (Schneider 1999: 90–1). Találni példát a ferences kódexekben fordított D-re emlékeztető paragrafusjelekre is, amelyek vagy a szár nélküli fordított P-ből (például a Debreceni kódex 3. keze által írt részben; Keszler 1996: 137), vagy szintén a capitulumot ’fejezetet’ jelölő C és a mellé rajzolt függőleges vonal kombinációjából alakulhattak (Schneider 1999: 90–1). A kódexekben előfordulnak úgynevezett „félparagrafusjel”-ek is (||), amelyek valójában a fordított P előrajzolásai, csak lemaradt róluk a hurok (például a Debreceni kódex 4. keze által írt részben), így ezeket nem tekintettem önálló paragrafusjel-típusnak. A magyar szakirodalomban akasztófászerűként (Γ) említett, a nemzetköziben kampószerűnek tartott jel (Gardthausen 1879: 273; Wattenbach 1895: 120) nyelvemlékeink közül egyedül a pálos Festetics-kódexben fordult elő. A kampószerű jel formáját

tekintve a szövegkritikai jelként használt paragrafusjelre emlékeztet, amely (lásd fent) feltehetőleg a görög pí (Π) bal szárú változatával azonos, amely eredeti funkciója szerint a nagyobb bekezdésen belüli egységek elválasztására szolgált (Erbse 1988: 329; Gardthausen 1879: 273; Havas 1996: 69; Isidorus 1966: XXI.; Keszler 1996: 17, 2004: 89–90; Tóthfalussy 2009: 344; Wattenbach 1895: 15, 120), ahogy például a magyar Festetics-kódexben is. – A másolók a különböző műfajú kódexekben általában könyvenként csak egyféle paragrafusjelet használtak, bár akadtak kivételek is.

A paragrafusjelek megjelenése kódexcsaládonként

Ferences	Domonkos	Pálos	Vitatott
Jókai-kódex Guary-kódex Simor-kódex Weszprémi-kódex Nádor-kódex Lobkowicz-kódex Debreceni kódex Vitkovics-kódex Miskolci töredék Székelyudvarhelyi kódex Kazinczy-kódex Tihanyi kódex Kulcsár-kódex	Birk-kódex	Festetics-kódex Czech-kódex	Müncheni kódex Sándor-kódex

A paragrafusjelek formai sajátosságai kódexenként

Fordított P-szerű jel (¶)	Fordított D-szerű jel (a P szár nélküli változata)	C + I kombinációja	Γ (kampószerű jel)	Félparagrafusjel ()
Jókai-kódex	Weszprémi-kódex 2. kéz	Kulcsár-kódex	Festetics-kódex	Debreceni kódex 4. kéz
Müncheni kódex	Debreceni kódex 3. kéz			
Birk-kódex	Kazinczy-kódex			
Guary-kódex	Tihanyi kódex			
Sándor-kódex				
Simor-kódex				
Nádor-kódex				
Czech-kódex				
Lobkowicz-kódex 3. kéz				
Debreceni kódex 1., 2., 4., 5. és 6. kéz				
Vitkovics-kódex Miskolci töredék				
Székelyudvarhelyi-kódex				

A paragrafusjeleket tartalmazó magyar nyelvű kódexek szövegét a hagyományos leíró szövegtani és grammatikai kategóriák (terminológia) alapján vizsgáltam makro-, mezo- és mikroszinten (Tolcsvai 2001: 115–20, 243). Tisztában vagyok azonban azzal, hogy ezek a megnevezések az ómagyar

korban nem ugyanazokat a szövegegységeket fedték le, mint ma. Az eddigi történeti szövegtani kutatások, amelyek főként szöveggrammatikai természetűek (valószínűleg ilyen okból), makroszintű tagolással egyáltalán nem foglalkoztak. Károly Sándor A magyar nyelv történeti nyelvvtanában a kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikáját tárgyaló fejezetben ki is mondta, hogy a szövegtani rész vizsgálati alapegysége a szövegmondat (Károly 1995: 761): ezért „mellőzzük a szövegegész és a szöveg makrostruktúrájának elemzését” (Károly i. m. 762). Nekem azonban foglalkoznom kellett a bekezdésekkel, a bekezdésen belüli tömbökkel és olykor a fejezetekkel is (néha ezek előtt is előfordultak a jelek), hiszen a vizsgálat tárgya a bekezdések jelölőinek tartott (lásd fent) fordított P (¶) és különféle változatainak funkciói.

A helyesírás szabályozatlansága, az interpunkció, a nagy- és kisbetűhasználat következtelen volta vagy teljes hiánya miatt azonban sokszor problémát jelentett eldönteni, hogy a jel milyen szöveg- vagy grammatikai egység határán áll: bekezdés, mondattömb vagy mondat határán, de olykor még azt is, hogy szövegmondatok vagy tagmondatok között van-e. Nehézséget okozott a hagyományos mondat- és szövegtani kategóriákba beilleszteni az idézeteket és a párbeszédet is. Károly Sándor is hangsúlyozta, hogy a szövegfolytonosság szempontjából különleges helyzetűek az idézetek, ezek (az anafora, a kötőszóhasználat stb. szempontjából) ugyanis eltérő jellegűek a nem idézetszerű szövegmondatoktól (i. m. 762). Gondot jelentett a paragrafusjellet jelölt úgynevezett kötőszó nélküli, nem folyamatos szövegmondatok (ezek nem kapcsolódnak a megelőző szövegmondathoz vagy szövegmondatokhoz) besorolása is, amelyek tipikusan a fejezetcímek, a fejezetkezdő mondatok, valamint az új szövegrész [bekezdés?] elején álló mondatok (vö. Károly i. m. 766; Gallasy 2003: 563), sőt az *O, No, Jaj* kezdetű felkiáltó, felszólító és óhajtó mondatok is, amelyeket Gallasy Magdolna (i. m. 564) tömbszerű egységeknek tart. Nagy problémát okozott az is, hogy a különböző funkciók olykor együtt jelentkeztek, multikauzálisnak tekinthetők.

Mivel munkámban arra vállalkoztam, hogy bizonyítom: a paragrafusjelek funkciója differenciált, és nem csak bekezdések jelölői a nyelvemlékeinkben, ezért minden nehézség és probléma ellenére is megpróbáltam őket a hagyományos leíró szövegtani és grammatikai kategóriák alapján besorolni legtipikusabb tulajdonságaik alapján. A paragrafusjelek funkciójának makro-, mezo- és mikroszintű vizsgálati eredményeit A paragrafusjelek funkcióinak összesítő táblázata mutatja. A kategóriák a következők: a paragrafusjel 1. fejezetek előtt áll, 2. bekezdések és mondattömbök előtt áll, 3. szövegmondatok között áll, 4. tagmondatok határán, szintagmákban és mondatrészek között áll, 5. intonációs, felhívó funkciót, 6. tiszteleti funkciót, 7. egyéb funkciót és 8. elkülönítő funkciót tölt be. A táblázatban az idézeteket az összetett mondatok közé, az *O, No, Jaj* kezdetű felkiáltó, felszólító és óhajtó mondatokat a szövegmondatokhoz soroltam. Az *Egyéb* címszóval ellátott oszlopba az előszámlálásoknak azok az esetei kerültek, amelyeknél nem lehetett a grammatikai-szövegtani kategóriát egyértelműen eldönteni. Az intonációs és a tiszteleti blokk a paragrafusjeles előfordulásoknak azokat a példáit tartalmazza, amelyekben csupán ezek a funkciók voltak megállapíthatók.

A paragrafusjelek funkcióinak összesítő táblázata

Kódex	Összes előfordulás	Fejezetek előtt áll	Bekezdések és mondat-tömbök előtt áll	Szövegmondatok között áll	Tagmondatok határán, szintagmákban és mondatrészek között áll	Intonációs (felhívó) funkciót tölt be	Tiszteleti funkciót tölt be	Egyéb funkciója van	Elkülönítő funkciója van
Müncheni	62		50 (ebből perikópát is jelöl 41)						12
Sándor	2		1		1				
Birk	5		3		2				
Festetics	236		50	83	86	17			
Czech	2								2
Jókai	383		72	111	131		69		
Guary	118		84	11	15		8		

Kódex	Összes előfordulás	Fejezetek előtt áll	Bekezdések és mondat-tömbök előtt áll	Szövegmondatok között áll	Tagmondatok határán, szintagmákban és mondatrészek között áll	Intonációs (felhívó) funkciót tölt be	Tiszteleti funkciót tölt be	Egyéb funkciója van	Elkülönítő funkciója van
Simor	1		1						
Weszprémi	11	8	3						
Nádor	16		16						
Lobkowicz	275	1	3	207	53		11		
Debreceni 1.	30		19	5	6				
Debreceni 2.	134		40	78	15			1	
Debreceni 3.	549		215	99	225			10	
Debreceni 4.	20		8	4	8				
Debreceni 5.	6	1	2	3					
Debreceni 6.	1		1						
Vitkovics	103	11	74	18					
Miskolci	4		3						1
Székelyudvarhelyi	42		41						1
Kazinczy	818		227	148	391			52	
Kulcsár	3								3
Összesen	2821 (100%)	21 (0,8%)	913 (32,3%)	787 (27,8%)	913 (32,3%)	17 (0,7%)	88 (3,1%)	63 (2,2%)	19 (0,8%)

Az összesítő táblázat alapján elmondható, hogy a paragrafusjel fejezeteket 0,8%-ban, bekezdéseket és tömböket 32,3%-ban, szövegmondatokat 27,8%-ban jelöl. Tagmondatok és mondatrészek között 32,3%-ban fordul elő, csupán intonációjelölő funkciója 0,7%-ban, tiszteleti funkciója 3,1%-ban, egyéb funkciója 2,2%-ban és elkülönítő funkciója 0,8%-ban van. A jel sokszínű és gyakori használata nálunk feltehetően közvetlenül német hatásra vezethető vissza.

Bár a paragrafusjelek grammatikai jelölő funkcióját kódexek szerint rendszereztem, a vizsgálat során kiderült, hogy érdemes a paragrafusjelek használatát a műfaj, a tartalom és az ezeknek megfelelő kifejezési formák szempontjából is megvizsgálni.

A paragrafusjelek megoszlása műfajonként

Elmélkedés	Példa	Legenda	Regula	Prédikáció	Traktátus	Ima	Imádságos-könyv	Breviárium	Evangélium
		Jókai							
									Müncheneri
			Birk						
Guary									
							Feste-tics		
					Sándor				
		Simor							
			Weszprémi 2. kéz						
					Nádor				
								Czech	
Lobkowicz 3. kéz	Lobkowicz 3. kéz					Lobkowicz 3. kéz			

Elmélkedés	Példa	Legenda	Regula	Prédikáció	Traktátus	Ima	Imádságos- könyv	Breviá- rium	Evangélium
		Debreceni 1. kéz							
Debreceni 2. kéz	Debreceni 2. kéz								
Debreceni 3. kéz				Debreceni 3. kéz	Debreceni 3. kéz				
	Debreceni 4. kéz	Debreceni 4. kéz							
Debreceni 5. kéz	Debreceni 5. kéz	Debreceni 5. kéz							
Debreceni 6. kéz									
Vitkovics Miskolci töredék			Vitkovics			Vitkovics			
	Székely- udvarhelyi								
	Kazinczy	Kazinczy		Kazinczy					
								Kulcsár	

A paragrafusjelek, mint a táblázat is mutatja, elsősorban elmélkedésekben, példákban, legendákban fordulnak elő, de tapasztalhatók a prédikációk, a traktátusok, a regulák, az imák, a breviáriumtípusú szövegek, az imádságoskönyvek és az evangéliumot feldolgozó kéziratok lapjain is. Az ekkori kódexek vallásos **elmélkedése**iben jellemzően sok előszámlálás található, úgy tűnik, hogy ez a fajta szövegépítkezés ebben az időben a műfaj sajátja. Az előszámlálás, amely kiemelésére a scriptorok gyakran alkalmazott eszköze a paragrafusjel, segíthette a jelentésképzést, a megértést: olvasás esetében vizuálisan tagolta, és rendszerezettebbé, logikusabbá tette a szöveget, hallás utáni szövegértés esetében pedig az itt tartott szünetek biztosíthaták a megértéshez szükséges időt (Gósy 1999: 57). Az előszámlálás és az azt kijelölő paragrafusjel tehát, közvetve ugyan, de az intonációs tagolás eszköze is lehetett. Paragrafusjellel jelölt előszámlálások majdnem minden vizsgált kódexben előfordulnak (kivéve imádságoskönyv, breviárium, evangélium), néhány példa ezek szöveggyakorlásáig: a Debreceni kódex 3. kezénél 176 példa, a Vitkovics-kódexben 45 példa, a Kazinczy-kódexben 52 példa stb. található.

Az elmélkedésekben nagy számban fordulnak elő idézetek is, hiszen az elmélkedéseket szokás volt az egyházatyáktól való szövegidézetekkel ellátni, ez is a műfaj velejárója (A magyar irodalom története, Elmélkedések, <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/101.html>; Vallásos és állambölcseleti elmélkedések, <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/02/271.html>, letöltések ideje: 2014. május 16.). Az **epikus művek** jelentős részében: a legendában, a különféle példázatokban stb. több a cselekmény, a bonyodalom és a szereplők fontos pillérei a történetnek, ezért többször nyílik alkalmuk megszólalni, nézeteiket, gondolataikat, érzéseiket kifejteni, dialógust kezdeni, és ez is eleve keretet teremt az idéző mondatok és az idézetek gyakori használatára, amelyek mellett szintén sokszor áll paragrafusjel. A tanulmányozott kódexek alapján azonban általánosságban is megállapítható, hogy bennük a scriptorok gyakran alkalmaztak paragrafusjeleket idéző mondatok és idézetek kiemelésére (legyen szó elmélkedésről, legendáról, példáról vagy más műfajú szövegről). Paragrafusjellel jelölt idézetek is szinte valamennyi szövegben előfordulnak, például a Debreceni kódex 3. kezénél 148-szor, a Lobkowicz-kódex 3. kezénél 50-szer, a Jókai-kódexben 32-szer. Zsolozsmázás-kor a beszélőváltások határán is megfigyelhetők a paragrafusjelek (például a Festetics-kódexben).

A paragrafusjel-használat nem függetleníthető tehát a szöveg műfajától, tartalmától, sőt az ezekkel szorosan összefüggő különböző megvalósítási formáktól sem: ha a szövegben sok az előszámlálás, a közbevetés, a példa, a párbeszéd, a beszélőváltás, az utasítás, a tanács, általában több a paragrafusjel is. A paragrafusjel használata, úgy tűnik tehát, vagy bizonyos szövegbeli formákhoz kötött (előszámlá-

lás, idézés, párbeszéd), amelyeknél a műfaj annyiban mindenképp meghatározó, hogy teremt-e keretet vagy éppen meg is követeli ezeket az alakzatokat; vagy éppen felhívó-figyelemfelkeltő jellegénél fogva kifejezetten a kiemelni kívánt fontos részhez vagy tartalomhoz köthető, és ez sok esetben független a jelölt szöveg terjedelmétől. Példa erre, amikor szentek neve előtt látható tiszteleti célból (például a Jókai-, a Guary- és a Lobkowitz-kódexben), amikor perikópa- (a Münchener kódexben) vagy elkülönítő jelként funkcionál (például a Münchener, a Cseh-, a Kulcsár-kódexben), vagy amikor olyan felszólító módban íródott, a szerzeteseket megszólító mondatok előtt található, amelyek a szerzetesekhez szólnak, és valamilyen fontos tanúságot, tanácsot, utasítást, bölcsességet, esszenciát tartalmaznak. Néhány példa effajta, tanácsokat tartalmazó, paragrafusjellel jelölt mondatok előfordulására: a Guary-kódexben 54 példa, a Lobkowitz-kódex 3. kezénél 56 példa, a Debreceni kódex 2. kezénél 43, a 3. kezénél pedig 69 példa olvasható – az ilyen típusú mondatok elsősorban az elmélkedéseket, példákat és imákat tartalmazó könyvekben vannak. A kódexekben tapasztalható átmeneti kategóriákra való tekintettel példaként csak a legtipikusabb, egyértelműen besorolható eseteket hoztam, hiszen (ahogy azt már fent is említettem) lehet egy jel egyszerre tiszteleti jel, mondathatár, sőt bekezdésen belüli tömb jelölője vagy bekezdés és előszámlálás jelölője is. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a paragrafusjeleknek nincs szövegtagoló szerepe, inkább csak arra figyelmeztet, hogy nem ez az egyetlen, elsődleges és kizárólagos funkciójuk. Jó példája ennek a Weszprémi-kódex, amelynek scriptora tartalomjegyzéket készített a könyv fejezetcímeiből a tulajdonos apáca számára – a könnyebb kezelhetőség kedvéért. A tartalomjegyzékben az egyes fejezetcímek elé a másoló D-szerű paragrafusjeleket tett, de a könyvből megmaradt, már megírt két fejezet címe elé nem írta ki újból ezeket a jeleket, sőt a továbbiakban a fejezeten belüli nagyobb bekezdések jelölőiként használta őket.

Összegzés. A paragrafusjelek funkcióit összesítő táblázat eredményei alapján igazolva látom, hogy a paragrafusjeleknek jóval gazdagabb a funkciója a korábban feltételezetttnél. A táblázat azonban nem tükrözi igazán a paragrafusjelek pragmatikai szerepét. Lehet ugyan a paragrafusjelek funkcióit a szerkezet oldaláról vizsgálni, de ez nem mutatja a jel valódi szerepét: ugyanis a grammatikai tagolásnál sokkal fontosabb a jel figyelemfelhívó-kiemelő funkciója, jellege. A scriptor célja a jelek kitételével egyfelől az lehetett, hogy a tartalom a segítő jelek révén a befogadó számára is jól érthetővé váljon, és így valódi lelki-szellemi dialógus alakuljon ki a szöveg és olvasója, illetve Isten és a vallását gyakorló szerzetes/hívő között; másfelől a másoló saját egyéniségének lenyomatát is ott hagyja a szövegen a jelek nem egyszer ki- és/vagy megválogatásával, rendezésével. Vélhetőleg a paragrafusjelek megléte, kitétele nem szigorú szabályokhoz kötött, hanem szabadon választható eljárás volt. S hogy ez jobbra ferences kódexekben szerepelt, azzal indokolható, hogy a jel a legtarkább írásjelrendszerrel rendelkező ferences interpunkciós repertoár részét képezte, amelyet a szokásrend időről időre tovább örökölt. A kifejezésmód és a szövegtartalom tehát nagyon meghatározó a jelek szempontjából. Éppen ezért érdemes volna a rend, a szöveg műfaja, a másoló személye és a forrás-szöveg viszonylatában, hálójában is megvizsgálni a paragrafusjelek funkcióját.

A paragrafusjelnek tehát valóban sokkal differenciáltabb funkciója volt régen, mint azt korábban gondolták. A jelenség megnevezése a szó eredeti jelentését tekintetbe véve: helyes, csak az évszázadok során hozzá társított, pusztán a bekezdések jelölésére szűkített jelentéstartalom helytelen.

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó, Budapest.
A magyar irodalom története, Elmélkedések. <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/101.html>. (Letöltés ideje: 2014. május 16.)
- Bischoff, Bernhard 1986. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- Diringer, David 1990. *The Book before Printing*. Dover Publications, New York.
- Erbse, Hartmut 1988. Überlieferungsgeschichte der griechischen klassischen und hellenistischen Literatur. In: Meier, Michael – Hindermann, Fritz – Schindler, Alfred szerk.: *Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München. 207–83.
- Gallasy Magdolna 2003. Szövegtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 561–76.
- Gardthausen, V. 1879. *Griechische Paleographie*. Leipzig, B. G. Teubner.

- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Osiris, Budapest.
- Havas László 1996. A szövegkritika. In: Havas László (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba I*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 67–100.
- Isidorus Hispalensis 1966. *Etymologiarum sive Originum libri XX*. Scriptorium classicorum bibliotheca oxoniensis. Univ. Press, Oxford.
- Károly Sándor 1995. Szöveggrammatika. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 759–834.
- Keszler Borbála 1996. *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*. Doktori értekezés. Kézirat.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára A–Zs*. Korona Kiadó, Budapest.
- Pfeiffer, Rudolf 1978. *Geschichte der Klassischen Philologie*. Verlag C. H. Beck, München.
- Pusztai István 1987. Bevezetés. In: *Sándor-kódex. A XVI. század első negyede*. Régi Magyar Kódexek 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 7–20.
- Pusztai István 1988. Bevezetés. In: *Weszprémi-kódex. A XVI. század első negyede*. Régi Magyar Kódexek 8. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 7–18.
- Schneider, Karin 1999. *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten. Eine Einführung*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Szabó Dénes 1944. Bevezetés. In: *Guary-kódex. Codices Hungarici III*. MTA, Budapest. 3–21.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tóthfalussy Zsófia 2009. Paragrafusjel-e a „paragrafusjel”? *Féluton 3*: 344–365 (linguistics.elte.hu).
- Vallásos és állambölcséleti elmélkedések, <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/02/271.html>. (Letöltés ideje: 2014. május 16.)
- Wattenbach, W. 1878. *Anleitung zur lateinischen Paleographie*. S. Hirzel Verlag, Leipzig.
- Wattenbach, W 1895. *Anleitung zur griechischen Paleographie*. S Hirzel Verlag, Leipzig.

Tóthfalussy Zsófia

tanársegéd

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tsz.

SUMMARY

Tóthfalussy, Zsófia

The function of section marks in Hungarian codices

One of the less clearly understood issues in the history of punctuation is the problem of section marks (§). The literature traditionally takes them to be markers of paragraphs/sections. Recently, however, the suspicion arose that this may be a more complex issue, both formally and functionally, than had been thought previously. Given that section marks primarily occurred in codices (as opposed to other early documents of Hungarian), the author surveyed some 50 Hungarian codices, of which it was in 18 codices (primarily Franciscan ones) that section marks occurred at all. Then, she investigated the form and function of section marks in 17 of those codices. The function of section marks was traditionally discussed in terms of grammatical segmentation. On the basis of the data of the 17 codices, it turned out that they marked off chapters in 0.8% of the cases, paragraphs or blocks of paragraphs in 32.3%, and sentences in 27.8%. They occurred between clauses or between smaller constituents in 32.3%, they represented features of intonation in 0.7%, they had an honorary function in 3.1%, some other function in 2.2%, and a separative function in 0.8% of all cases. Thus, the data show that the functions of section marks are far more variegated than had been assumed; but it also turned out that, even though it is possible to study the functions of section marks in structural terms, this does not fully reveal their true role. Briefly, their awareness-raising and enhancing function is far more important than their role in grammatical segmentation.

Keywords: section mark, paragraph, awareness-raising/enhancing function, punctuation in codices

Erdei gyümölcsök III. Fajnevek a *Crataegus* nemzetségben

A nemzetség alakgazdagsága vetekedik a *Rosa* nemzetségével. Több fajt Linné örökbecsű *Species Plantarum* című művében az *Icosandra Digynia* „családban” tárgyalta néhány berkenyével (*Sorbus*) együtt. Korábban több taxonját a *Mespilus* nembe is sorolták. Holarktikus elterjedésű nemzetség, fajai megtalálhatók Európában, Észak-Amerikában, Észak-Afrikában és Ázsiában egyaránt. A nemzetségbe igen sok faj tartozik, Európában mintegy 75 tenyészik vadon. A Kárpát-medencében 32, Magyarországon 11 faj és fajhibrid őshonos.

galagonya J. fehér virágú, piros vagy fekete termésű, tövises cserje; *Crataegus* (ÉKsz.). A rózsafélék (*Rosaceae*) családjába tartozó gyógynövény. Lombhullató bokor vagy gömbölyded koronájú fa. Az egyszemű termések csomókban állnak.

A név első felbukkanása 1327: „Sub arbore *Galagynya*”, 1369-ben *galganya* (OkI Sz.). Déli szláv eredetű a magyarban (TESz.). A latin szaknyelvi *Crataegus* nemzetségévé görög eredetű, a galagonya több fajának ókori, már Theophrasztosznál is olvasható gör. *krataigósz*, *krataigón* nevéből, amely a gör. *kratýsz* 'kemény', *krataiósz* (*κρᾰταίος*) 'erős, kemény' szóval függ össze, a névadás szemléleti háttere a galagonya igen kemény, szívós, nehezen hasadó, jól esztergályozható fája. Tehát nem az 'ehető gyümölcs' értelmű gör. *κρᾰταίος* szóra vezethető vissza, mint arra Bartha és Kerényi-Nagy (Til. 54) is felhívja a figyelmet. A latin terminus folytatója az ol. *cratego*, fr. *crataegus*, port. *crataegos* 'ua.' (LH.).

Nevezik virágzás ideje alapján *májusvirágnak* is, a hollandban *meidoorn* (uo.), *maidorn* (W.), az angolban *maythorn*, *mayblossom*, *may-tree* (EL.), azaz 'májustövis, májusban viruló, májusfa', az olasz népnyelvben *maggio* (ME. 77), vagyis 'május'. Az Új-Angliát 1620-ban megalapító angol puritánok hajójának a neve *Mayflower* volt, a név mögött a galagonya rejtőzik. *Krisztustövisnek* (R. 1895: PallasLex., 1902: MVN. 101, 1911: Nsz. 68, 1966: MNöv. 66) is hívják; a számos nyelvben meglévő névnek az a magyarázata, hogy Krisztus töviskoronája állítólag galagonyából készült. Ennek következményeként a növény a balszerencse és a halál szimbólumává vált. Erre utal Erdélyben a galagonya *istenalma*, *Isten gyümölcse* (uo.) elnevezése is. Háromszék határán a népetimológiai *kánya*, illetve *szarognya* (NyIrk. 4) a neve. A galagonya ném. *Hagedorn* (DWb. 1623; R. 1578: *Hagdorn* [Herbarium, Folio 23]) nevének előtagja a kfn. *hagen* 'tüskebokor' (DWb. 1623) szóval azonos, a *Dorn* utótag 'tüske' jelentésű; vö. sv. *hagtorn*, ang. *hawthorn* (W.), dán *hvidtjorn*, norv. *hagtorn*, *haktorn*, *havtønn* (LH.). Az ang. *ornamental thorn* és ész. *viirpuu* (uo.) nevének 'díszítő tüske', illetve 'csíkos fa' a jelentése.

magyar galagonya J. *Crataegus nigra* (P. 95). A Duna mentén, a Csepel-szigettől a Mohácsi-szigetig nő ártéri füzesekben, ligeterdőkben. Az áltermés gömbölyded, fekete, fénylő, lekopaszodó, a gyümölcshús édes, fojtós, éretten kocsonyás jellegű.

Szó szerinti megfelelője az ang. *hungarian hawthorn* és a ném. *ungarischer Weißdorn* 'ua.' (AFE. 33). A faji jelző alapja az, hogy a magyar galagonya a *Crataegus* nemzetség szuperendemikus, csak a Kárpát-medencében előforduló faja, állományának döntő többsége, mintegy 95%-a a mai Magyarország területére esik. Kiemelten veszélyeztetett, a természetvédelem fontos feladata ennek a fajnak a megvédése. Borbás Vince már 1879-ben (Bp. növ. 159) és 1884-ben említi a fajt (FT. 75).

Társneve a *fekete galagonya* (P. 346; R. 1911: Nsz. 68, 1952: Növhat. 314). A '*Crataegus nigra* Waldst. et Kit.' fajt Franz Waldstein és Kitaibel Pál írta le 1802-ben (DIP. I: 62, t. 61), ahol akvarelljét is közlik. Itt tették érvényesen közzé a latin nevet. A latin szaknyelvi *nigra* 'fekete' faji jelző

a termés színére utal, akár a szaknyelvi *Crataegus melanocarpa* szinonima. A 'fekete gyümölcsű' jelentésű lat. *melanocarpus* a gör. *melágarposz* szóból való (< gör. *mélasz* 'fekete' és *karposz* 'gyümölcs'). A ném. *schwarzer Weißdorn*, ol. *cratego nero*, sp. *majuelo negro*, or. *боярышник чёрный* (AFE. 33), észt *must viirpuu* (W.) és cs. *hloh černý* 'ua.' (DO.) ugyancsak 'fekete galagonya' jelentésű.

hosszúcsészés galagonya J. *Crataegus lindmanii* (calycina) (P. 346). Nálunk vadon termő faj. Európa számos országában is előfordul, valamint Nyugat-Ázsiában. Fehér virágai ötszirmúak. A kocsány gyéren szőrös, a gyümölcsök közepesen nagyok.

Magyar neve a ném. *Langkelch-Weißdorn* (AFE. 32), *langkelchiger Weißdorn* 'ua.' (LH.) tükörfordítása. A névadás szemléleti háttérében az áll, hogy a háromszög alakú csészéken a csészélevelek hosszúsága legalább másfélszer, kétszer hosszabb a csészélevelek alapjánál. A faj hasonlona a németben a *grosskelchiger Weissdorn* (uo.), azaz 'nagy csészés galagonya'. A latin szaknyelvi *calycina* faji jelző a lat. *calyx*, gen. *calycis* 'virágos növények csészéje' jelentésű (< gör. *kalyx*, gen. *kalykosz* 'ua.'). Ugyancsak a csészélevélre utal a faj norv. *begerhagtorn*, szlk. *hloh krivokališný* (uo.), ol. *cratego calicino*, sp. *majuelo calicino*, or. *боярышник чашечный* (AFE. 32) és cs. *hloh kališný* (DO.) elnevezése is.

A szaknyelvi *Crataegus lindmanii* az alapja a hosszúcsészés galagonya *Lindman-galagonya* (BioSzimp. 7: 91) társnévének, valamint cs. *hloh Lindmanův* (DO.) és észt *Lindmani viirpuu* (W.) nevének. A híres svéd botanikus, Carl Axel Magnus Lindmann (1856–1928) neve öröködik meg ezekben a terminusokban. Ő adta a *Crataegus calycina* subsp. *curvisepala* Lindm. alfaj nevét, a jellegzetesen visszahajló csészélevelekre utalva a lat. *curvus* 'hajlott, görbe' és a 'csészélevél' jelentésű *sepala* botanikai szakkifejezés összetételével (< lat. *separare* 'elválaszt' és gör. *pétalon* 'levél'). A cs. *hloh krivokališný* (DO.) is 'görbe csészéjű galagonya' értelmű. A hosszúcsészés galagonya idegen nyelvi nevei közt a litv. *šlaitinė gudobelė* (uo.) 'ferde galagonya', a sv. *spetsagtorn*, *korallagtorn* (GRIN.), a fi. *suippoliuskaorapihlaja* 'kúpos szalagú galagonya', a dán *korall-hvidtjørn* 'csipkegalagonya', illetve 'korallgalagonya', a fr. *aubépine à feuilles en éventail* és az ol. *biancospino* *foglie a ventaglio* (LH.) pedig 'sorlevelű galagonya' jelentésű.

kétbibés galagonya J. *Crataegus laevigata* / *oxyacantha* (P. 346). A Kárpát-medencében is őshonos faj, Európa számos országában előfordul. Áltermése (csontáralma) ősszel, amikor megérik, vörös színű lesz.

A bibék és a magok száma kettő; a beszédes név megfelelője a ném. *zweigriffeliger Weißdorn* (AFE. 32), ang. *two-styled hawthorn*, fr. *aubépine à deux styles* (LH.), holl. *tweistijlige meidoorn*, le. *glóg dwuszyjkowy* (W.). Hasonlona a *kétbibés rózsaképzű galagonya* (Til. 96).

Jellemző tulajdonságára utal latin szaknyelvi *oxyacantha* 'hegyes, tüskés' faji jelzője. Ugyancsak tüskés voltára a magyar népnyelvi *szamártóvis* (R. 1966: MNöv. 174), *giligán* (uo. 42), *tüskefa* (uo.), valamint *fehértóvis* (R. 1902: MVN. 101, 1911: Nsz. 68, 1966: MNöv. 42) társneve. Ez utóbbi nemzetközi szóból való, a kétbibés galagonya ném. *Weißdorn* (G. 182), az ang. *whitethorn* [EL.; R. 1828: *white thorn* (HC.)], sp. *espino blanco*, ol. *biancospino* (AFE. 32), izl. *hvitþyrnir* (LH.), fr. *epine blanche* (uo.; R. 1834: CC. III: 28), dán *hvidtjørn* (W.) neve ugyancsak 'fehértóvis' jelentésű szó szerint, ám tulajdonképpen a fehér virágokra utal. A szerb *црвени глог* (uo.), az or. *боярышник колючий* (AFE. 32) és a ném. *Rotdorn* (LH.) elnevezése pedig 'piros tüske', 'tüskés galagonya', illetve 'piros galagonya' jelentésű, ez utóbbi terminusnak azonban a gyümölcs színe az alapja.

Régről adatolható társneve a *cseregalagonya* [P. 346; R. 1807: *csere Galagonya* 'ua.' (MFűvK. 297), 1893: *csere-Galagonya* 'ua.' (PallasLex.), 1902: *csere galagonya* 'ua.' (MVN. 101), 1911: ua. (Nsz. 68)]. Népnyelvi elnevezése a *disznókörte* (N. MNy. 33: *disznuakörti* Óriszigeten | ÚMTsz.: *disznókörti* Felsőőr vidékén | Herman:Pászt.: *disznókörti-tüskefa* 'galagonyafa' Felsőőrön. Megvan a németben is, de más jelentéssel; vö. *Saubirne* 'Pirus communis ssp. silv.' (M. 474). Meglehet, hogy az Őrségben használatos tájszó a szomszédos osztrákoktól tükörfordítással átvett név.

Szintén egyik jellemzője az alapja latin szaknyelvi *laevigata* faji jelzőjének, a 'lesimitott, sima' jelentésű lat. *levigatus*, klat. *laevigatus* szóból (< lat. *levigare*, *levis* 'sima'). A sima, szőrtelen levelekre utal; vö. ang. *smooth hawthorn*, fr. *aubépine lisse* és or. *боярышник сглаженный* 'Crataegus laevigata' (LH.), tulajdonképpen 'sima galagonya' mindegyik. A ném. *stumpfjelappter Weißdorn* (uo.), azaz 'tompakaréjos galagonya' elnevezése ugyancsak a levelekre utal.

Népnyelvi neve az olaszban *pan de mio* 'az én kenyere', *spina pulce* 'bolhatúske' és *pruno aguzzo* 'szürös szilva' (ME. 77). Több galagonyafaj egész Európában elterjedt sűrű bokor, amelyet gyakran használnak élőszőnyeg kialakítására, kerítés céljára, erre utal ném. *Zaundorn* (LH.), azaz 'kerítéstüske' neve. Idegen nyelvi nevei közt a ném. *Mehlbeere* és *Hagäpfli* (uo.) 'lisztbogyó', illetve 'galagonyaalma' jelentésű. A norv. *parkhagtorn*, *kjøttbær* 'parkgalagonya', 'húsbogyó', a fi. *leveäliuskainen oraphilaja* 'nagy pelyhes galagonya', a fr. *l'épine noble* 'nemes tövis', az ol. *biancospino selvatico* 'vadgalagonya', a tör. *kalpgülü* 'szívvirág' (uo.), a sv. *rundhagtorn* (GRIN.) 'gömbölyű galagonya' értelmű.

szögletes galagonya *J. Crataegus ovalis* (Til. 102). Magyarország területén is honos ritka cserje vagy 3–6 m magas kis fa. Piros az áltermése egy csontárral.

A faji jelző a szögletes-hengeres áltermésre utal, akárcsak *gumóstermésű galagonya* (uo.) társneve, körben az áltermés kocsány felőli végén 3–5 jól fejlett, feltűnő, kiemelkedő dudor található. Latin szaknyelvi *ovalis* 'tojásdad, ovális' faji jelzőjének ugyancsak a bogyó alakja az alapja, ebből való a faj 'tojásdad galagonya' jelentésű észt *munajas viirpuu* (W.) neve. A hivatalos nevezéktanban *Crataegus ovalis* Kit. a faji terminus, a névrövidítés a magyar Kitebel Pálé, 1863-ban igen terjedelmes publikációban jelent meg a faj leírása (Linnaea 32: 305–643) és e latin szaknyelvi binómen (586). A növény példányát Kitebel a felvidéki Liptóban, Bártfán gyűjtötte.

azaról galagonya *J. Crataegus azarolus* (P. 95). Észak-Afrikában, Ázsia mérsékelt övi országaiban és Dél-Európában honos. Sárgás gyümölcse húsos, savanykás és illatos. Nyersen eszik, tartósítva elsősorban zselék, lekvárok, kompótok készülnek belőle, a bogyókat használják édességek és sütemények díszítésére is. Aszalják is.

1893-ban *Azarolfa* 'ua.' (PallasLex.). A tudományos *Crataegus azarolus* nevet Linné adta a fajnak (R. 1753: Sp. pl. I: 477), ez alapján jöttek létre az egyes nyelvekben a fajnevek. A latin szaknyelvi *azarolus* faji név a növény arab *azza 'riur*, *azzu 'riur* (G. 89) nevéből való, portugál (*azarola*, *azerola*, *zarola*, *zerola*), spanyol (*acerolo*) és olasz (*lazzeruolo*) 'ua.' (uo.) közvetítéssel átkerült számos európai nyelvbe; vö. ném. *Azaroldorn* (uo.), sp. *acerolo*, or. *боярышник азароль*, fr. *azarolier*, *azerollier* (AFE. 32), R. 1834: *aubépine azerolier* (CC. III: 33), *l'azarolier*, *azérolier*, ang. *azarole hawthorn* (W.), *azarole* (AFE. 32), sv. *azarolhagtorn* (GRIN.), dán *azarol-hvidtjörn*, *azaroltjörn*, holl. *azaroldoorn*, *azarole*, ol. *azzeruolo* (LH.), R. 1893: *lazzero* vagy *azzarolo* (PallasLex.), N. *lazarolo*, *nazzaroni* 'ua.' (EL.). Az átlagos galagonyáénál jóval nagyobb gyümölcse miatt kapta ol. *pomo imperiale* (uo.), azaz 'császáralma', ném. *welsche Mispel* 'gall naspolya', ang. *carmine crabapple* (ZP.) 'karmazsinvörös rákalma', észt *õun-viirpuu* (LH.) 'alma-galagonya' és ukr. *злід плодовий* (W.) 'gyümölcsös galagonya' nevét. Az or. *боярышник испанский* (AFE. 32), fr. *épine d'Espagne*, *aubépine du Midi* és litv. *pietinė gudobelė* (uo.) 'spanyol, ill. déli galagonya', az ang. *crete hawthorn* (LH.) és *mediterranean-medlar* (GRIN.) nevének pedig 'krétai, ill. mediterrán naspolya' a jelentése.

sarkantyús galagonya *J. Crataegus crus-galli* (P. 95). Észak-Amerikában honos. Érett termése 4–5 apró, igen kemény magot tartalmaz, de édeskés íze, a bő termés és hűtéssel igen hosszú eltarthatósága népszerűvé teszi.

A név alapja az, hogy a sarkantyús galagonya jókora tüskéi a kakas sarkantyújára emlékeztetnek. Ugyanaz a névadási szemlélet háttérre *kakasgalagonya* (R. 1894: *kakasláb-Galagonya* [PallasLex.], 1911: *kakasgalagonya* [Nsz. 67]) társnevével is. A Linné adta *Crataegus crus-galli* (1753: Sp. pl. I: 476) binómenben meglévő, 'kakasláb' jelentésű *crus-galli* (< lat. *crus* 'comb, láb'; *gallus* 'kakas') faji terminusra vezethető vissza. Így jött létre ném. *Hahnendorn* (G. 186), fr. R. 1834: *aubépine pied de coq* (CC. III: 34), *aubépine ergot-de-coq*, ang. *cockspur hawthorn* (EL.; R. 1899: HC.), *cockspurthorn* (GRIN.; R. 1770: HC.), sv. *sporrhagtorn* (GRIN.), ném. *Hahnensporn-weißdorn*, dán *hanespore-tjörn*, *hanesporehvidtjörn*, észt *kannus-viirpuu*, holl. *hanendoorn*, *hanenspoordoorn*, izl. *sporáþyrnir*, cs. *hloh kuří noha* (LH.), azaz 'kakastövis', 'kakassarkantyú-galagonya, -tövis, sarkantyúgalagonya' neve is.

A faj egyéb jellemző tulajdonságaira utalnak társnevei: vastag, börszerű levelére a *bőrlevelű galagonya* (P. 346), tövisre az *egyenestövisű galagonya* (uo.). A fr. *épine à feuilles luisantes* 'ua.'

(R. 1785: HC.) 'fényes levelű tövis', az ang. *barberry-leaf haw*, *barberry-leaved haw* (1913: uo.), *barberry-leaf hawthorn* 'ua.' (1942: uo.) pedig 'borbolyalevelű galagonya' jelentésű. A szlk. *hloh dlhotřnový* 'ua.' (LH.), azaz 'hosszú tuskés galagonya' a hosszú, egyenes, vékony tövisre utal, szintén a tuskésségre ang. *thorn bush*, *Canby's thorn*, *Palmer's thorn*, *Martha's vineyard thorn* (R. 1913: HC.), *pineland hawthorn* (1942: uo.), *pin thorn* (1900: uo.) és *thorn tree* (1840: uo.) neve. Gyümölcse az alapja ang. *thorn-apple*, *fruitful thorn* és *thorn-plum* (1913: uo.) elnevezésének. Az észak-amerikai népyelvben földrajzi névvel alkotották az ang. *Mississippi hawthorn* (1942: uo.), *Virginia azarole*, *virginian azarole* (1770: uo.) és *Newcastle thorn* 'ua.' (1913: uo.) nevét.

Degen-galagonya *J. Crataegus degenii* (P. 95). *Crataegus nigra* × *Crataegus monogyna* primér hibrid. Áltermése sötétbordó színű, benne 2–3 csontár fejlődik.

A botanikus, Degen Árpád (1866–1934) egyetemi tanár tiszteletére nevezték el. A neves flórakutatónak olyan tanítványai voltak, mint Borbás Vince vagy Mágócsy-Dietz Sándor. Magyarországon korábban *Crataegus pentagyna* taxonnak tartották a *Crataegus* × *degenii* ZSÁK Duna menti állományait. Zsák Zoltán botanikus ismerte fel, hogy egy primér hibridről van szó, a taxont barátjáról és a kor egyik legnagyobb botanikusáról, Degen Árpádról nevezte el, és tette 1935-ben érvényesen közzé a terminust (Botanikai Közlemények 32: 191, fig. 4).

zavaros galagonya *J. Crataegus intricata* (P. 95). Észak-Amerikában őshonos. Hosszúkás gyümölcse kemény, lisztes húsu, eléggé puha, kellemesen édes ízű.

A név a latin szaknyelvi binómen tükörfordítása, az *intricata* faji jelző 'kusza, zavaros, zilált' jelentésű (< lat. *in* 'be, bele' és *tricae* 'intrikák, trükkök'). Az ang. *entangled hawthorn*, *intricate hawthorn* (www.floraofalabama.org) és a cs. *hloh popleteny* 'ua.' (DO.) ugyancsak tükörfordítás a latinból. A szabálytalanul elágazó cserje sűrű, kusza ágrendszerére utalnak a nevek. Ez az alapja ang. *thicket hawthorn* (W.), azaz 'bozótgazonya' elnevezésének is.

Társneve a hosszú, ívelt tuskéire utaló *görbüлтtövisű galagonya* (P. 346). Szintén ez a névadás szemléleti háttere izl. *broddþyrnir* és *krókaþyrnir* (LH.), vagyis 'sündisznótüske', illetve 'horogtüske' neve esetében. Több nyelvben a gyümölcs színe után nevezik 'skarlátvörös galagonya' néven; vö. dán *skarlagenhvidtjorn* (uo.), sv. *scharlakanshagtorn* (GRIN.), cs. *hloh šarlatový* (DO.). Az Újvilágban őshonos faj, erre utal fi. *amerikanorapihlaja* (LH.), vagyis 'amerikai galagonya' neve. Az észk *põim-viirpuu* (W.) elnevezésének 'aratásgalagonya' a jelentése, minden bizonnyal a gyümölcserés ideje a magyarázata. A latin szaknyelvi *Crataegus biltmoreana* szinonima alapján keletkezett a faj ang. *Biltmore hawthorn* (EL.) neve. A *Biltmore* birtok Ashville közelében, Észak-Karolinában fekszik, hatalmas kastély épült rajta 1889 és 1895 között jelentős kerttel, erről kapta egyik amerikai társnevét ez a faj. Egyike annak a sok galagonyafajnak, amelynek a kanadai származású botanikus és kertész, Chauncey Delos Beadle adott nevet, aki a híres birtokon dolgozott 60 évet, egészen haláláig (1950).

rózsakéjú galagonya *J. Crataegus rosaeformis* (Til. 94). A Kárpát-medence dombságain és középhegységein honos. Kifejlett áltermése ovális alakú, piros színű.

Hasonneve a *rőzsaalkatú galagonya*, *rőzsatermésű galagonya* (uo.) és a *rózsás galagonya* (W.). Priszter nem tárgyalja a fajt. A nevek mintája a latin szaknyelvi faji jelző volt. A Nemzeti Múzeum Növénytarának első öre, a flórakutató Janka Viktor 1870-ben *Crataegus rosaeformis* néven tudósított erről a fajról Erdélyből, Herkulesfürdő mellől (Österreichische Botanische Zeitschrift 20: 250). Adatok Magyarhon délkeleti flórájához című, 1876-ban megjelent cikkében *Crataegus rosiformis* névváltozattal említette (Math. és TermtudKözl. 12: 166), ez a binómen szerepel a Wikipédián is. Helytelenül, a prioritás elve miatt az előzőt kell alkalmazni. A latin szaknyelvi *rosaeformis* (*rosiformis*) epitheton a faj csontármájára utal, az áltermés felületén a rövid, elálló szőrökkel és a hosszú, keskeny, visszahajló csészelevelekkel csipkebogyóra hasonlít. Idegen nyelvi megfelelője a cs. *hloh růžotvarý* (DO.), azaz 'rőzsaalakú galagonya'.

Winter king galagonya J. Crataegus viridis (www.edenkert.hu). Észak-Amerika középső és keleti államaiban őshonos, igen gyakran ültetett díszfa vagy élőszövény. Termése nagyobb, mint a vad ronaké, kásás gyümölcshúsa sárga.

A *Crataegus viridis* faj Prisztternél nem szerepel, ennek variánsa ez a fajta, neve egyelőre csak a világhálón és egyes faiskolák díszfakinálátában szerepel. Jelzőjének 'téli király' a jelentése. A fajtánév az ang. *Winter king* 'ua.' (W.) átvétele. Számos honlapon, köztük például az University of Florida honlapján szerepel ang. '*winter king*' *southern hawthorn* és '*winter king*' *green hawthorn* (https://edis.ifas.ufl.edu), azaz 'téli király déli galagonya', illetve 'téli király zöld galagonya' neve. Az angol fajtánév került át a franciába is; vö. *aubépine winter king* 'ua.' (www.centredujardin.com). A fajta jól ismert szelekció, a találón elnevezett *winter king galagonya* valóban királyi megjelenésű ezüstös ágaival és ragyogó piros, egész télen a fán maradó gyümölcsseivel feldíszítve. A latin szaknyelvi binómen Linnétől származik (Sp. pl. I: 476), a *viridis* faji jelzőnek 'zöld' a jelentése, a fiatalabb ágak ezüstös zöld színére utal. Ugyancsak 'zöld galagonya' értelmű az észtr *roheline viirpuu* (W.) és az ang. *green haw*, *trusted green hawthorn* (EL.). Használatos az ang. *southernthorn* (GRIN.), azaz 'déli tövis' neve is.

szilvalevelű galagonya J. Crataegus prunifolia (P. 95). Kelet-Kanadában és az Egyesült Államok északkeleti részén őshonos, nálunk is ültetik díszfaként. Gömbölyű, fényes termése skarlátvörös, a húsos bogyókat kedvelik a madarak.

Neve a latin szaknyelvi binómen tükörfordítása, a *prunifolia* faji jelző a lat. *prunum* 'szilva' és a *-folius* 'levelű' szavak összetétele (< lat. *folium* 'levél' < gör. *phýllon* 'ua.'). A lomblevelek szembeötölő hasonlóságára utal. A név szó szerinti megfelelője a cs. *hloh slívolistý* 'ua.' (DO.) és a fr. R. 1834: *aubépine a feuilles de pruniers* 'ua.' (CC. III: 34). Fagyűrő növény, kemény hidegeknek is ellenáll, erre utal ang. *frosty hawthorn* (HC.), *frosted hawthorn* (R. 1923: uo.) elnevezése. Földrajzi névvel alkották ang. *Missouri thorn* (1913: uo.) nevét. De nem csak ott fordul elő, nagy elterjedtsége miatt számos nevet kapott az észak-amerikai népnyelvben, például ang. *Fretz's thorn*, *Gattinger's thorn*, *Maine's thorn* vagy a leíró *rough-leaved thorn* és *waxy-fruit hawthorn*, *waxy-fruited thorn* (1913: uo.), azaz 'durva levelű tövis', illetve 'viaszos gyümölcsű galagonya/tövis' elnevezése. Az észtrben *härm-viirpuu* (W.) neve használatos.

mexikói galagonya J. Crataegus pubescens (P. 346). A galagonya trópusi változata, ízletes gyümölcsöt termő, lombhullató fa, Mexikóban őshonos. Almatermésének íze és alakja olyan, mint a kontinentális almáé, igen sokféleképpen dolgozzák fel.

Tükörfordítással jött létre a faj neve, szó szerinti megfelelője az ang. *mexican hawthorn* (EL.), or. *боярышник мексиканский* 'ua.' (W.), illetve a de Candolle-től származó latin szaknyelvi *Crataegus mexicana* binómen (1825: Prodr. II: 629). A Priszttertől megadott *Crataegus pubescens* (P. 95) a faj ismertebb neve, de az International Code of Botanical Nomenclature (Nemzetközi Botanikai Nomenklátúra) szerint ez illegitím terminus.

A 'pelyhes, bolyhos' jelentésű latin szaknyelvi *pubescens* (< lat. *pubescere* 'felnetté válni'; *pubes* 'pelyhes szakáll, szeméremszőrzet') faji jelző a finoman bolyhos levelekre utal, akárcsak észtr *pehtekarvane viirpuu* (LH.), azaz 'puha szőrös galagonya' elnevezése. Mexikói hazájában sp. *manzanilla* (uo.), *manzanita*, valamint *tejocote* (GRIN.), *tejocotera* (W.) neve használatos. A sp. *tejocote* a mexikói galagonya és termése nahuatl indián nyelvi *texócotl* (uo.) nevének átvétele, amely a *teitl* 'kő' és a *xocotl* 'gyümölcssav' szavak összetétele, a kemény, savanyú gyümölcsre utal.

egybibés galagonya J. Crataegus monogyna (P. 95). Európa elterjedt növénye, de Afrikában, Nyugat-Ázsiában, Ausztráliában, Új-Zélandon és Észak-Amerikában is terem. Piros gyümölcsei 6–10 mm nagyságúak, bennük csontár található.

1902-től adatolható: *egybibés gelegenye* (MVN. 101), 1952-ben egybibés galagonya 'ua.' (Növhat. 314). A latin szaknyelvi binómen tükörfordítása a magyar név, a lat. *monógynus* faji jelző 'egybibéjű' jelentésű. A legtöbb európai nyelvben szintén a magházon lévő egyetlen bibeszálra utal a faj elnevezése; vö. ném. *eingriffeliger Weißdorn*, ol. *cratego monogino*, or. *боярышник однопестичный*, ang. *single-seed hawthorn* (AFE. 32), *hawthorn monogyna*, szln. *epovratni glog*, észtr *üheemakane viirpuu*, fi. *yksieminen orapihlaja*, szlk. *hloh jednosemenný*, fr. *aubépine monogyne*

(LH.), *aubépine a un style*, cs. *hloh jednoblnizný* (<http://botany.cz>), ang. *oneseed hawthorn, single-seeded hawthorn* (EL.), dán *engriflet hvidtjørn*, holl. *eenstijlige meidoorn*, le. *glóg jednoszykowy*, ukr. *глид одноматочковий* 'ua.' (W.).

Hasonneve az *egymagvú galagonya* (P. 346; R. 1807: MFüvK. 297, 1902: MVN. 101, 1911: Nsz. 67) és az *egyanyás galagonya* (R. 1882: Egyanyás galagonya 'Crataegus monogyna' [ErdLap. XII: 1096], 1894: ua. 'a rómaiak spina albája' [PallasLex.]). Ennek az ókori lat. *spina alba* névnek a folytatója a fr. *épine blanche*, katalán *arç blanc*, hv. *bijeli glog* 'ua.' (W.), azaz 'fehér galagonya' terminus, a virág színe az alapja. A gyümölcs színére utal ang. *red hawthorn* (GRIN.) és dán *rodtjørn* (LH.), azaz 'piros galagonya' neve. Társneve az *ibafa* (R. 1902: MVN. 101, 1911: Nsz. 67) és az *Isten gyümölcse* (R. uo.).

amuri galagonya J. Crataegus dahurica (P. 346). Északkelet-Kínában régóta termesztésbe vonták. Gyümölcsei jóval nagyobbak, mint a hazai galagonyáké.

A legtöbb forrásban a helytelen *amúri galagonya* írásmóddal szerepel (az *r* nyújtó hatása eredményeként). Földrajzi név az alapja, az Amur folyó vízrendszere vidékén nagy számban elterjedt. Ottani neve a kí. *guang ye shan zha* (GRIN.), azaz 'széles vadgalagonya'. A latin szaknyelvi binómen volt az alapja a faj cs. *hloh dahurský* (DO.) nevének, a lat. *dahurica* faji jelző etnikai preferenciával, egy népnévvel keletkezett. A faj hozzátétőlegesen elterjedésére utal, a Mandzsúriában élő mongol nyelvű (nyelvük rögzítő eszköze a mandzsú írás volt) *dahúrok* törzsi nevéből ered.

pehelyeslevelű galagonya J. Crataegus submollis (P. 95). Elterjedési területe Észak-Amerikában Kelet-Kanada és az Egyesült Államok, Európában Észtország, Oroszország keleti vidékei és Svédország. Édes gyümölcse száraz, lisztes állagú.

A latin szaknyelvi *submollis* faji jelzőben a lat. *sub* előtag prefixum, amely valamilyen tulajdonság hasonlósági fokát fejezi ki, 'alatt, majdnem', a *mollis* 'lágú, szelíd' jelentésű. Arra utal, hogy a faj csaknem olyan tüskétlen, mint a Crataegus mollis. Ez az alapja or. *боярышник мякковатый* (www.nobanis.org) elnevezésének is. Ugyancsak a finoman bolyhos levelekre utal ang. *hairy cockspurthorn* (GRIN.) és le. *glóg owlosiony* (LH.), észt *karvane viirpuu* (W.), azaz 'szőrös kakassarkantyú-tövis', illetve 'szőrös galagonya' elnevezése. Jellemző piros színű gyümölcse az alapja cs. *hloh pýřitolistý* (DO.) és dán *skarlagentjørn* (LH.) 'skarlávörös galagonya' nevének. A fi. *iso-orapihlaja* 'ua.' (uo.) pedig 'nagy galagonya' jelentésű. Földrajzi névvel alkotották, a faj elterjedésére utaló terminust. Észak-Amerikában ang. *Quebec hawthorn* (EL.) és *Champlainthorn* (GRIN.) a neve.

gyapjas galagonya J. Crataegus mollis (P. 95). A legkorábban virágzó és a legkorábbi érésű galagonyafaj, Kelet-Kanadában, az Egyesült Államok keleti és középső államaiban őshonos. Meglehetősen nagy, húsos, lisztes állagú a gyümölcse.

A név törzsének és leveleinek sűrű, gyapjas, molyhos szőrösségén alapul. Erre utal a faj ang. *downy hawthorn* 'pehelyes galagonya' (EL.; R. 1923: ua. és 1913: *downy thorn* [HC.]), *hairy hawthorn* 'szőrös galagonya' (R. 1895: uo.), fr. *aubépine duveteuse* 'bolyhos galagonya' (W.), kanadai fr. *aubépine soyeuse* 'selymes galagonya' (www.northernontarioflora.ca) neve is. A 'lágú, puha' jelentésű latin szaknyelvi *mollis* faji jelzőt is azért kapta, mert nem szúrós, csak bolyhos, nincsenek tüskéi. Megfelelője az izl. *mjúkpyrnir* 'puha tövis', valamint a le. *glóg miękki*, szlk. *hloh mäkký*, észt *pehme viirpuu* (LH.), cs. *hloh měkký* (DO.), fr. *aubépine molle* (www.rncan.gc.ca), litv. *švelnioji dudobelė* (W.), azaz 'lágú galagonya'.

Társneve az *széleslevelű galagonya* (P. 346), az ang. *broadleaf hawthorn* 'Crataegus dilatata', *broadleaf cockspurthorn* 'Crataegus prunifolia' (GRIN.), vagyis 'széles levelű galagonya', 'széles levelű kakassarkantyú-tövis' megfelelője. Élénkpiros gyümölcse utal ang. *red haw* (uo.; R. 1923: HC.), *red hawthorn* (EL.), *red-fruit thorn*, *red fruited thorn* (R. 1899: HC.), valamint fr. *aubépine rouge* (W.), azaz 'piros galagonya', illetve 'piros gyümölcsű galagonya' elnevezése. A faj elterjedésére utaló, földrajzi névvel létrejött korábbi szaknyelvi *Crataegus arkansana* binómen megfelelője az ang. *Arkansas hawthorn* 'ua.' (R. 1923: HC.) terminus. Az ang. *summer haw* 'ua.' (GRIN.) 'nyári galagonya', a *turkey-apple* (uo.; R. 1942: *turkeyapple hawthorn* [HC.]) pedig 'pulykaalma'. Észak-amerikai népnyelvi neve az ang. *thorn-apple* (R. 1923: uo.) és *wild thorn* (R. 1930: uo.), azaz 'tövisalma', illetve 'vad-tövis'.

görbebibés galagonya *J. Crataegus kyrtostyla* (Til. 101). Európában és Nyugat-Ázsiában honos cserje. Átermése gömbölyded, piros, belsejében egy csontárral.

Priszternél nem szerepel a faj. Az apró, ívesen hajlott csészeleveleire utal a neve, akárcsak or. *боьяришник согнутостолбиковый* és azeri *ayrikasacıq yemişan* (W.) elnevezése. A latin szaknyelvi *kyrtostyla* terminus volt a faji jelzők mintája. A *Crataegus kyrtostyla* binómet először Carl Anton Fingerhuth tette közzé *Einiges zur deutschen Flora* című cikkében (Linnaea 4: 372–386), 1829-ben írja le ezen a néven a fajt (379). Társneve a *kürtös galagonya* (Til. 101).

szibériai galagonya *J. Crataegus sanguinea* (P. 95). Szibériában, Mongóliában, Kínában, Oroszország európai területén honos. Lágú, lisztes állagú gyümölcse 8–10 mm átmérőjű, vérvörös színű. Nyersen eszik, vagy tea főzésére használják.

Földrajzi névvel alkotották, a fő elterjedési területre utal ez a neve. Számos európai nyelvben hasonló nevet kapott; vö. dán *sibirisk tjorn*, norv. *sibirhagtorn*, izl. *sibertiufyrnir*, fi. *siperialainen orapihlaja*, *siperianorapihlaja* (LH.), sv. *sibirisk hagtorn* (GRIN.), cs. *hloh sibiřský* 'ua.' (DO.). Társneve a *vérpiros galagonya* (P. 346; R. 1894: *vérszin Galagonya* [PallasLex.], 1911: *vérpiros galagonya* [Nsz. 68]). Mintája a *Crataegus sanguinea* Pall. binómet, 1784-ben adta a fajnak Peter Simon von Pallas (Fl. Rossica). A latin szaknyelvi *sanguinea* (< lat. *sanguis* 'vér', *sangiuneus* 'vér-, vérvörös') faji jelző is a gyümölcs színére utal, akárcsak a faj észt *verev viirpuu* (LH.), litv. *raudonoji gudobelė*, ang. *redhaw hawthorn*, ukr. *злід криво-червоної* (W.), cs. *hloh krvavý* (DO.), or. *боьяришник кроваво-красный*, ném. *blutrotfrüchtiger Weißdorn*, ol. *cratego sanguineo*, sp. *majuelo sangriento*, fr. *aubépine à fruits rouge sang* (AFE. 33), azaz 'piros galagonya', illetve 'vérgalagonya, vérvörös gyümölcsű galagonya' neve.

soktövösű galagonya *J. Crataegus succulenta* (P. 346). Magas vérnyomás ellen hatásos. Gyümölcsét nyersen lehet enni, vagy szárítva, de befőzéssel is tartósítják.

Külsejére utal a faji jelző. Északkelet-Amerikában honos faj, nagy elterjedtsége miatt sok nevet kapott, két ottani elnevezése szintén töviseire utal: ang. *long-spine hawthorn* (www.sunnygardens.com), *long spined thorn apple* (R. 1899: HC.), N. *long-spined thorn* (R. 1907: uo.) és *spike hawthorn* (1923: uo.), azaz 'hosszú tuskéjú galagonya/tövisalma/tövös', illetve 'tuskés galagonya'.

A latin szaknyelvi *succulenta* faji jelző 'nedvdús, lédús' jelentésű (< lat. *sucus* 'nedv, lé'). A névadás szemléleti háttere a botanikai növénynevek egyik ismert magyarázója, Helmut Genaust véleménye szerint (G. 620–21) homályos, szerinte a galagonya apró lomblevele nagyon kemény, tömör, de nem nedvdús. Érthetetlen azonban, hogy Genaust miért a lomblevelekkel kapcsolatban próbálja megtalálni a faji jelző megfejtését, hiszen gyümölcsöt termő növényfajról van szó, kézenfekvő tehát a lédús gyümölcsűsben keresni a névadás szemléleti hátterét. A *Crataegus succulenta* számos idegen nyelvi neve is minden bizonnyal a lédús gyümölcsre utal; vö. ném. *Saftweißdorn*, fr. *aubépine succulente* (LH.), ang. *succulent hawthorn* (GRIN.), azaz 'légalagonya', 'nedvdús galagonya'.

Szintén a gyümölcs az alapja ang. *fleshy hawthorn* (uo.; R. 1923: HC.), vagyis 'húsos galagonya', gyümölcse és tuskéire utal ang. *round-fruited cockspur-thorn* (GRIN.), vagyis 'kerek gyümölcsű kakassarkantyú-tövös' metaforikus elnevezése. További idegen nyelvi neve az észt *pikaastaline viirpuu*, cs. *hloh dlouhotrný* (LH.), *hloh tlustotrný* (DO.), a nevek a hosszú, illetve a vastag gallyakra utalnak. Amerikában használatos népnyelvi neve még az ang. *american hawthorne* (R. 1932: HC.), *Bicknell's thorn* (R. 1913: uo.) és *new river thorn* (1913: uo.).

Hasonlóan a tövisekre utal egy variánsának a neve, a **nagy-tövösű galagonya** '*Crataegus succulenta* var. *macracantha*' (P. 95) az ang. *large-thorn hawthorn* 'ua.' (EL.) tükörfordítása, amelynek mintája a 'nagy tövösű' jelentésű latin szaknyelvi *macracantha* jelző (< gör. *makrósz* 'nagy' és *ákantha* 'tüske, tövis'). Ugyancsak a tövisek állnak a névadás szemléleti hátterében a **rövidtövösű galagonya** '*Crataegus brevispina*' (NyME.Erd. 37; R. 1868: uo.) faj nevének esetében. Ennek is a latin szaknyelvi faji jelző az alapja, a *brevispina* a gör. *brevisz* 'rövid' és a lat. *spina* 'tövös' szavak összetételével alkotott.

fatermetű galagonya J. *Crataegus coccinioides* (P. 95). Észak-Amerikában őshonos. Fényes, vörös, közel gömb alakú, lédús gyümölcssei nyersen is fogyaszthatók. Befőzve pástétomok, konzervek készülnek belőle.

A galagonyák cserje- vagy fatermetű növények. Ennek a fajnak a neve megjelenésére, méretére, 6 méteres magasságára utal. Az ang. *large-flowered cockspur-thorn* (GRIN.), azaz 'nagy virágú kakassarkantyú-tövis' neve pedig az átlagosnál nagyobb virágára. Elterjedése az alapja földrajzi nevekkel alkotott észti *kansase viirpuu* (W.), ang. *Kansas hawthorn* (EL.) és *Mississippi hawberry* (www.crescentbloom.com) elnevezésének. A latin szaknyelvi *coccinioides* faji jelzőnek 'skarlátvöröses, pirosas' a jelentése, a *Crataegus coccinea* fajhoz való hasonlósága miatt kapta első leírójától, William Willard Ashe (1872–1932) erdésztiől 1899-ben (JEMSS. 16/2: 74), aki botanikai munkáiban a fás növényekkel, különösen a *Crataegus* nemzetség fajjaival foglalkozott. A gyümölcs színére utal a terminus, akárcsak az ang. *red hawthorn* (www.biosurvey.ou.edu) és a cs. *hloh načervenalý* 'ua.' (DO.), azaz 'piros, illetve vöröses galagonya'.

vékonygallyú galagonya J. *Crataegus pedicellata* / *coccinea* p. p. (P. 95). Kelet-Kanadában és az Egyesült Államok középső és keleti államaiban őshonos. Fényes, piros, akár 20 mm átmérőjű gyümölcsseinek húsa édes, de száraz, lisztes állagú.

A latin szaknyelvi *pedicellata* faji jelzőnek 'kiskocsányú, kisszárú' a jelentése, a lat. *pediculus* 'kis szár, kis gyümölcskocsány' szóból származik, a nyeles virágokra utal. Talán a *vékonygallyú* faji jelzőnek is ez az alapja. Társneve a *skarlátpiros galagonya* (uo. 346; R. 1911: ua. [Nsz. 67]). Az International Code of Botanical Nomenclature szerint a faj régi latin szaknyelvi nevét kell használni, Linné 1753-ban a *Crataegus coccinea* (Sp.pl. I: 476) binóment adta a fajnak, a *coccinea* faji jelző 'skarlátvörös, piros' jelentésű. A gyümölcs színére utal, akárcsak ang. *red haw*, *red-fruit hawthorn* (GRIN.), *scarlet haw*, holl. *scharlaken meidoorn* (LH.), *scarlet hawthorn* (EL.), fr. *aubépine écarlate* (R. 1834: CC. III: 33), le. *glóg szkarlatny*, ném. *Scharlachdorn*, *Scharlach-Weißdorn* (W.), azaz 'piros, ill. skarlátvörös galagonya', 'piros gyümölcsű galagonya' neve. Az észti nyelvben *raag-viirpuu* (W.) 'csupasz ágú galagonya', és az egyik elterjedési területre utaló, földrajzi névvel alkotott *Ontario viirpuu* (uo.) neve használatos. A kis, körte alakú gyümölcsre utaló szép hosszú ang. *pear-fruit cockspurthorn* (GRIN.) neve szó szerint 'körtegyümölcsű kakassarkantyú-tövis'.

keleti galagonya J. *Crataegus laciniata* (P. 95). Nálunk nem őshonos, Délnyugat-Ázsiában nő. A galagonyák közt nagyonak számító ízletes termése a Kaukázusban nyersen kedvelt csemege, de sokféleképpen fel is dolgozzák.

Tükörfordítással keletkezett a neve, mintája a *Crataegus orientalis* Pall. binómen, a *Crataegus laciniata* szinonimája, 1784-ben adta a fajnak P. S. von Pallas (Fl. Rossica). Ugyancsak a latin szaknyelvi terminus a mintája a keleti galagonya ang. *oriental hawthorn* (GRIN.), ném. *orientalischer Weißdorn*, fr. *Buisson ardent d'Orient*, ol. *cratego orientale*, sp. *majuelo oriental*, or. *боярышник восточный* (AFE. 32), dán *orientalsk hvidtjørn*, észt *ida-viirpuu* (LH.) elnevezésének. Levélzete kihajtáskor igen mutatós, kékesen ezüstös, emiatt kapta *ezüstgalagonya* (www.treemail.hu) társnevét. Szicíliában is meghonosodott, erre utal ol. *biancospino di Sicilia* (W.) neve. A latin szaknyelvi *laciniata* faji jelzőnek 'tépett' a jelentése, a lat. *lacinia* 'hasogatott, tépett' (< lat. *lacer* 'hasogat, tép'). A lomblevelekre utal, akárcsak a faj ném. *geschlitztblättriger Dorn* (LH.), ol. *cratego laciniato* és sp. *majuelo laciniado* (AFE. 32) neve.

ötbibés galagonya J. *Crataegus pentagyna* (P. 95). Elterjedési területe az Al-Dunától a Balkán-félszigeten és *Elő-Ázsián keresztül* a Kaukázusig húzódik. Gyógynövény, a szívritmuszavarokat enyhíti. Az áltermés fekete.

Neve 1952-ben *ötbibés galagonya* (Növhat. 314), a latin szaknyelvi binómen tükörfordítása, a *pentagyna* faji jelzőnek 'ötbibéjű' a jelentése (< gör. *pente* 'öt' és *gyné* 'női virágszerv'). A *Crataegus pentagyna* latin nevet a faj két auktora, Waldstein Ádám és Kitaibel Pál tette közzé, leírásuk és a terminus 1799-ben jelent meg (Willdenow 2: 1006), ma is érvényes a *Crataegus pentagyna* Waldst. & Kit. ex Willd. Hasonneve a korábról adatolható *ötmagvú galagonya* (P. 346; R. 1807: MFüvK. 297, 1911: Nsz. 68). Ugyancsak az öt bibeszálra utal a faj ang. *pentagynous hawthorn*, ném. *fünffröffeliger Weißdorn*, or. *боярышник пятичестичный*, ol. *cratego pentagino*,

sp. *majuelo pentágino* (AFE. 33), izl. *vætuþyrnir*; tör. *alıç beşiğneli* (LH.), észt *viieemakaline viirpuu* (W.), cs. *hloh pětisemenný* (DO.) és ukr. *зліт н'ятиматочковий* (W.) elnevezése. További neve az ang. *small-flowered black hawthorn* (uo.), a kis virágára és a fekete termésre utaló leíró terminus.

HIVATKOZÁSOK

- AFE. = Szaniszló Priszter: *Arbores frutesque Europae – Vocabularium octo linguis redactum*. Budapest, 1983.
- BioSzimp. = VII. Kárpát-medencei Biológiai Szimpozium. Előadaskötet. Közreadó: Magyar Biológiai Társaság. Budapest, 2011.
- Bp.növ. = Borbás Vince: *Budapest és környékének növényzete*. Budapest, 1879.
- CC. = Louis Vivien: *Cours complet d'agriculture ou nouveau dictionnaire d'agriculture*. Paris, 1834.
- DIP. = Kítaibel, P. – Waldstein, F.: *Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae. I–III*. Viennae, 1799–1812.
- DO. = P. Horáček–J. Mencl: *Dendrologie online*. Adatbáze dřevin celého světa (www.dendrologie.cz).
- DWb. = Gerhard Wahrig: *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh, 1971.
- EL. = *Encyclopedia of life*. (A legnagyobb biológiai adatbázis) <http://www.eol.org>.
- Fl.Rossica = Peter Simon von Pallas: *Flora Rossica seu Stirpium Imperii*. St. Petersburg, 1784.
- FT. = Borbás Vince: *Temes megye vegetatiója – Flora comitatus Temesiensis*. Temesvár, 1884.
- G. = Helmut Genaust: *Etymologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1996.
- GRIN. = *Taxonomy for Plants*. United States Department of Agriculture. www.ars-grin.gov.
- HC. = Historical common names of Great Plains plants (www.unl.edu).
- JEMSS. = *Journal of the Elisha Mitchell Scientific Society*. North Carolina Academy, 1884–.
- LH. = *Liber herbarum*. The incomplete reference-guide to Herbal medicine (www.liberherbarum.com).
- Linnaea = Linnaea. *Ein Journal für die Botanik in ihrem ganzen Umfange. Jahrbuch des Königlichen Botanischen Gartens und des Botanischen Museums zu Berlin*. Berlin, majd Halle, 1826–1882.
- M. = Heinrich, Marzell: *Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- ME. = Aldo Deco – Carla Volonte: *Meravigliose erbe*. Milano, 1981.
- MFűvK. = Diószegi Sámuel – Fazekas Mihály: *Magyar Fűvész könyv*. Debrecen, 1807.
- MNöv. = Csapody Vera – Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
- Növhat. = *Növényhatározó*. Szerk. Hortobágyi Tibor. Budapest, 1952.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Bp., 1911.
- NyIrK. = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. Kolozsvár, 1957–.
- NyME.Erd. = NyME. Erdőmérnöki Kari Tudományos Konferencia előadásainak és posztereinek kivonata. Szerk. Lakatos Ferenc, Szabó Zília. Sopron, 2011.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
- Prodr. = August Pyramo de Candolle: *Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis*. Parisiis, 1825.
- Sp.pl. = Linné, Carl: *Species Plantarum*. Holmiae, 1753.
- Til. = *Tilia*. Vol. XV. Magyarország ritka fa- és cserjefajai II. Szerk. Bartha Dénes. Sopron, 2010.
- Willdenow = Carl Ludwig von Willdenow: *Species Plantarum*. Editio Quarta. Berolini [Berlin], 1799.
- W. = Wikipedia, the free encyclopedia (<http://...wikipedia.org>).
- ZP. = <http://zipcodezoo.com/Plants>.

Anyanyelvi séták a szavak ősvényein Grétsy László két könyve szavaink eredetéről, használatáról, változásairól

Grétsy László, a *Nyelvi játékaink nagykönyve* című alapmű szerzője bizonyára nem veszi rosszszéven, hogy két új könyvének címét játékosan összevontam, mégpedig fordított sorrendben: előbb ugyanis *A szavak ősvényein* (Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2011, 195 oldal, Az ékesszólás kiskönyvtára 16.) jelent meg, és ezt követte az *Anyanyelvi séták* (Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2014, 230 oldal, Az ékesszólás kiskönyvtára 29.). Ez a két kötet azoknak a cikkgyűjteményeknek a sorát folytatja, amelyeket a szerző a szavak, nevek, szólások világában való barangolásnak szentelt. A két korábbi kötet egyaránt az *Anyanyelvi őrvjárat* címet viseli, a második kötet a cím alatti (II.) megkülönböztetéssel (Szabad Föld Lap- és Könyvkiadó Rt., Budapest, 1999, 208 oldal, illetve NEMZET Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2002, 220 oldal). Ez a két kiselakú, formátumában a Pesti Hírlap Nyelvőrére emlékeztető kötet, valamint *A szavak ősvényein* című gyűjtemény a Szabad Föld nyelvművelő rovatának cikkeiből nyújt válogatást, míg a legutóbbi kötet, az *Anyanyelvi séták* az Interpress Magazin (IPM) és a Családi Lap nyelvhelyességi rovatából válogat. Ezek közül a rovatok közül az IPM-beli ma is létezik, reménykedhetünk tehát a sorozat folytatásában.

A szavak ősvényein az előszó szerint „mintegy száz”, valójában kerekén 100 cikket tartalmaz, az *Anyanyelvi sétákban* 60 cikket találhatunk. Ennek ellenére a mostani kötet a terjedelmesebb, mivel ennek cikkei – az őket elsőként közreadó sajtótermék jellegének megfelelően – körülbelül kétszer olyan hosszúak.

Grétsy Lászlónak a fenti négy gyűjteményes kötetten kívül az elmúlt években további három nagy terjedelmű munkája jelent meg a Tinta Könyvkiadónak *A magyar nyelv kézikönyvei* sorozatában: *A mi nyelvünk* című antológia a magyar nyelvről szóló írói vallomásokból (2000), a *Nyelvművelő kéziszlótár* második, átdolgozott kiadása (2005; ennek társszerkesztője e sorok írója volt), végül a már említett *Nyelvi játékaink nagykönyve* (2012). Vagyis tizenöt év alatt hét könyv – nem akármilyen teljesítmény! Különösképp egy olyan korszakban, amelyben a nyelvművelés helyzete – itt nem részletezhető okokból – jóval bonyolultabbá vált, mint azelőtt bármikor.

A most ismertető kötetek cikkei az előszó után egyaránt öt-öt fejezetbe rendeződnek. *A szavak ősvényein* kötetben ezek a fejezetek a következők: 1. Szavak keletkezése, származtatása (25 cikk), 2. Szójelentések, értelmezések (18), 3. Szavak jelentésváltozásai (21), 4. Szólamagyarázatok (17), 5. Szavak, szóalakok érdekességei (19), összesen 100 cikk. Az *Anyanyelvi séták* szintén öt fejezetből áll: 1. Szavaink, neveink születése (16 cikk), 2. A szavak titkokkal teli élete, világa (13), 3. A szólamondások keletkezése, változásai (10), 4. Nyelvünk változásai – és ezek megítélése (11), 5. A stílus maga az ember (10), összesen 60 cikk. A két cikkgyűjtemény tehát lényegében ugyanazokat a témaköröket tárgyalja. De vegyük észre, hogy az előbbi könyvnek van alaktani, az utóbbinak pedig stilisztikai fejezete is.

A szó szorosabb értelmében vett tartalmi ismertetéstől ebben az esetben el kell tekintenünk, mivel a két könyv összesen 160 cikke legalább 160 (de inkább több) témával foglalkozik, csupa olyannal, amely engem mint nyelvművelőt is nagyon érdekel, némelyikről magam is írtam, illetve írni szándékozom. Ha tehát ebbe belefognék, abból egy másik – meglehet, kevésbé jó – könyv kerekednék. Érjük hát be ezúttal annyival, hogy néhány vázlatos megjegyzést teszek az ismertető kötetek jellegéről, sajátosságairól, illetőleg magáról a műfajról, a nyelvi ismeretterjesztő cikk műfajáról.

A kötetekbe foglalt cikkek legfőbb sajátosságát az adja meg, hogy olvasói kérdésekre válaszolnak: ez gyakorlatilag meghatározza mind a témaválasztást, mind a kifejtés módját. Ebből adódik az is, hogy bizonyos témák ismétlődnek (pl. *ex, celebritás/celeb*), ez azonban nem zavaró. Itt

jegyzem meg, hogy a két újabb kötet együttvéve 425 oldalán mindössze egy sajtóhibát voltam képes felfedezni, noha korrektori szemmel is olvastam (az *Anyanyelvi séták* 196. oldalán „Az Isten verje meg!” helyett minden bizonnyal „Az Isten verje meg!” értendő). Ez a gondosság a szerzőn kívül a kidói szerkesztőket (Mandl Orsolyát és Szabó Mihályt) is dicséri.

A két kötet jellegét, műfaját a legjobban magának a szerzőnek a szavaival lehet jellemezni: „Munkámat nem annyira tudományos, hanem inkább ismeretgyarapító, [...] egyúttal pedig olvasmányos, urambocsá! szórakoztató könyvnek szánom, de a tudományos igényességből sehol nem engedtem, s így minden soráért vállalom a szakmai felelősséget” (*A szavak ösvényein* előszavában, 10). A kulcsszavak tehát a következők: ismeretgyarapító, olvasmányos, szórakoztató, egyúttal azonban tudományos alapokon álló, szakmailag minden részletében vállalható. Mindez természetesen az újabb könyvről is elmondható: a tudományos jelleg nem az előadásmódban (idegen szakszavak, sok hivatkozás, terjedős mondatszerkesztés stb.), hanem magában a tartalomban nyilvánul meg. Tegyük azonban hozzá, hogy a nem szakmabeli olvasót a világos fogalmazáson kívül a szakirodalom-jegyzék és a gondosan összeállított mutató is segíti.

Grétsy László két új könyve egy olyan műfajt (a nyelvi ismeretterjesztő cikk műfaját) tartja fenn és emeli egyre magasabb színvonalra, amelyet 1989 után többen – sajátos okokból elsősorban nyelvészek – elparentáltak, és szükségtelennak, sőt károsnak bélyegeztek (ez volt az ő „stigmatizációjuk”). Napjainkra szerencsére tisztázódott, hogy **jó** ismeretterjesztésre éppen úgy szükség van, mint **jó** tudományos munkákra. Rosszakra, felszinesekre, szakmailag megalapozatlanokra pedig egyikből sincs szükség. Most, amikor egyre nagyobb mértékben zúdul a laikus közönségre a délibábos nézetek áradata (a nyelvrokonság, a nyelvtanírás stb. témakörében), különösen fontosá vált, hogy valaki megmutassa: megalapozott ismeretek birtokában is lehet közérthetően szólni a nagyközönséghez. Grétsy László könyvei tökéletesen kielégítik ezt az igényt, egyúttal hiteles mértékű, idegen szóval *etalonul* szolgálnak mindazok számára, akik tudásukat ebben a műfajban is át akarják adni.

Grétsy Lászlónak ez a most ismertett két könyve – rovatai olvasóinak érdeklődését kielégítve – csaknem kizárólag a szavak titkait fürkészi. Ez így teljesen rendben is van, hiszen már az előszóban nyíltan megmondja, hogy olyan kötetet kívánt összeállítani, „amely elsősorban szókincsünk elemeivel, a valamilyen szempontból érdekes, fontos vagy figyelemre méltó szavak eredetével, életével foglalkozik” (*A szavak ösvényein* előszavában, de ez a másik kötetre is teljes mértékben vonatkozik). Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a szókincs fogalmát a lehető legtágabban értelmezi, beleértve a frazeológiát, a szólások, közmondások kérdéskörét is. Az „elsősorban” pedig arra utal, hogy vannak a két kötetben általánosabb kitekintésű, például a stílussal foglalkozó írások is.

Mindezek ellenére legyen szabad (vagy: *szabadjon?* – lásd *Anyanyelvi őrjárat* 110–2) azt remélnem, hogy a szerző valamelyik következő könyvében ki fogja terjeszteni vizsgálódását a nyelvhasználatnak a szóhasználaton kívüli területeire, a hangtanra, mondattanra, szövegalkotásra stb. is.

Haladj tehát tovább az anyanyelv ösvényein, kedves Tanár Úr – örökös főnököm és mentórom –, valamennyiünk okulására és örömére, akik nem csupán szeretjük, hanem ismerni és érteni is akarjuk a magyar nyelvet.

Az *Anyanyelvi séták* 27. oldalán, a *Számok inkognitóban* című cikkben többek között ez a példa is szerepel: *prima primissima*. Annak idején, a cikk írásakor, a szerző még nem sejtette, hogy később egy ilyen nevű díjjal fogják kitüntetni. Mert ha tudta volna – az ő szerénységét, szemérmes visszafogottságát ismerve –, bizonyára mellőzte volna ezt a példát. Mi azonban, tanítványai és hívei, ne mellőzzük befejezésül kimondani, hogy ebben a műfajban, a tudományosan megalapozott nyelvészeti ismeretterjesztő cikk műfajában valóban ő *a lehető legjobb*. Erről tanúskodik ez a két újabb könyve is.¹

Kemény Gábor

egy. tanár
ME BTK

MTA Nyelvtud. Int.: ny. tud. tanácsadó

¹ Elhangzott az *Anyanyelvi séták* bemutatóján a Nyelvtudományi Intézetben, 2014. március 18-án.

Horváth Márta (szerk.): A művészet eredete. Kultúra, evolúció, kogníció. Typotex Kiadó, Budapest, 2014.

Adaptáció és esztétikum, avagy a szükségtől a szépségig²

Napjainkra felismerhetővé vált, hogy a nemzetközi nyelvtudományi diskurzusban a kognitív nyelvészet az ezredfordulóra két kutatási területet körvonalazott, egymástól természetesen korántsem függetlenül. A megismerés és azzal összefüggésben a nyelvhasználat mentális, neurológiai alapjainak vizsgálata mellett, amely (angolszász terminussal) az *embodiment* fogalom köré szerveződő kutatásokat fogja össze, az utóbbi másfél évtizedben mind gyakrabban megfogalmazódik, hogy bár a fogalmi megismerés, azaz a konceptualizáció elsődlegesen vizsgált terepuma az *individuum* elméje, a létrejövő fogalmi struktúrák közösségekben terjednek el, társas közegben funkcionálnak, így a kogníció kulturális dimenziója legalább annyira meghatározó a nyelvi tevékenység vizsgálatában, mint az egyéni folyamatok (l. Sharifian 2011: 5; Tátrai 2011: 25–50; Tolcsvai Nagy 2013: 18–25). A következő oldalakon ajánlott kötet elsődleges jelentősége, hogy a kulturális beágyazottság feltételrendszerét a kultúraalkotás, az emberi megismerés és az evolúciós folyamat együttes vizsgálatát megvalósító interdiszciplináris szemlélettel tanulmányozza. Több tekintetben hiánypótló tehát a tanulmánykötet a magyar tudományosságban: noha az ezredforduló körül több olyan munka is megjelent magyar fordításban, amely a kultúra és a nyelv kialakulását evolúciós keretben tárgyalja (Tomasello 1999; Sperber 2001), az evolúciós pszichológia reprezentatív hazai kézikönyve csak 2010-ben került az olvasók kezébe (Bereczkei–Paál [szerk.] 2010), a kultúra evolúciós elméletét, valamint a megismeréstudomány eredményeit alkalmazó nemzetközi irodalomtudományi tanulmányok pedig csupán a Helikon Irodalomtudományi Szemle 2013-as évfolyamának második számában váltak először magyar nyelven olvashatóvá. Azaz olyan irányzat alapszövegeinek közlése történik most meg a bemutatott kötetben, amely az elmúlt másfél-két évtizedben komolyan számon tartott kutatási programmá nőtte ki magát a nemzetközi tudományos életben, különösen a kognitív tudomány képviselői között, így hazai recepciója is igen időszerű.

A kötet szerkesztője Horváth Márta, a kognitív irodalomtudomány és az evolúciós esztétika szakavatott hazai ismerője és művelője, a fent említett Helikon-válogatás társszerkesztője, a Szegedi Tudományegyetem Kognitív Irodalomelmélet Kutatócsoportjának vezetője, aki évek óta az irányzat egyik legmeghatározóbb európai képviselőjével, a göttingeni Katja Mellmannal működik együtt bilaterális kutatási programban. Biztos kézzel válogatta össze az egyre bővülő szakirodalom alapvető szövegeit oly módon, hogy a létrejövő tanulmánygyűjtemény nemcsak bemutatja és értelmezhetővé teszi az evolúciós és kognitív kultúrafelfogás alapvető fogalmait, modelljeit, hanem azok alkalmazását is tárgyalja több művészeti ág (elbeszélő irodalom, költészet, vizuális/ábrázoló művészet, zene) vonatkozásában. Az egyes szövegek feldolgozásához, egyben magának az irányzatnak a megismeréséhez remek kontextust biztosít a szerkesztő bevezető tanulmánya.

A kognitív irodalomtudomány, illetve az evolúciós esztétika nem egyetlen, jól körvonalazódó elmélet, inkább az teoretikus előfeltevések, a vizsgált jelenségek, valamint a magyarázó módszertan felől körvonalazható kutatási irányzat. Jól mutatja ezt az a tény, hogy még az irányzat megnevezésére sem kanonizálódott egyetlen kifejezés. Ugyanakkor mindkét jelző meghatározónak tűnik az irányzat megértése szempontjából. Kognitív magyarázatokat dolgoznak ki képviselői, azaz a művészeti élményt az emberi megismerés alapvető struktúrái és folyamatai felől közelítik meg. E tekintetben a kutatás egyfelől a fajspezifikus, azaz univerzális alapokra irányul, amelyek segítségével a komplex műalkotások befogadásának tapasztalata is magyarázható. Másfelől nem a műalkotások, hanem a rájuk reagáló humánviselkedés áll a kutatás középpontjában, ezért miközben osztozik az irányzat a kognitív poétikával a hétköznapi és poétikai struktúrák közötti kontinuum tételezését illetően, az evolúciós esztétika nem interpretációkat dolgoz ki, hanem az interpretációkat lehetővé tévő, azokat megalapozó kognitív alapokat vizsgálja. Ily módon komoly ösztönzéseket adhat a jövőben minden

² A kutatás, amelynek keretében az ismertetés készült, az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TAMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

olyan szellemtudományos vállalkozásnak, amely az esztétikai hatás mibenlétét keresi, miközben művészetelméletként nem áll fenn a dogmatizálódás veszélye, mivel nem tesz kísérletet teoretikus alapokon értelmezések kanonizálására vagy elvetésére, hiszen bármely interpretációt autentikusnak tekint, amely a kognitív alapstruktúrák felől motiváltan bizonyul.

Fontos a kognitív mellett az evolúciós jelző is: a kultúra, azon belül a művészet kialakulásának folyamatát a darwini evolúciós elméletből kiindulva, azt ugyanakkor a vizsgált jelenséghez igazítva kísérel meg magyarázni. Ebből a perspektívából tekintve az irányzat alapfogalma az adaptáció: a műélvezetet olyan mentális folyamatok teszik lehetővé, amelyek valamilyen evolúciós célból, tehát a túlélés és a tevékenységek hatékonyságának növelése céljából szelektálódtak az emberi faj fejlődése során, e folyamatok egy környezeti problémára adott adaptív válaszként, megoldásként rendelkeznek esztétikai összetevővel is. A leginkább megvilágító erejű tanulmány a kötetben John Tooby és Leda Cosmides írása: a szerzőpáros elméletében az evolúciós kihívásokra az emberi faj olyan adaptációkkal válaszolt, amelyek végrehajtása ugyan nem okoz esztétikai élményt (miképpen a térben közeledő entitás mintázatának felismerése nem a műélvezetet, hanem a megfelelő válaszreakciót szolgálja), ugyanakkor az adaptációk megszervezése, beállítása, finomítása és koordinálása szempontjából, tehát az adaptáció szervezési üzemmódjában szükség van olyan tapasztalatokra, amelyek kellő mennyiségű információt biztosítanak az emberi elmének az adaptív tevékenység kialakításához, de mindez ellenőrzött keretek között, vagyis nem tényleges problémahelyzetben megy végbe. A művészetek ebben az elméletben azért jöttek létre, hogy az adaptív megoldások kialakítását és finomítását tegyék lehetővé, az esztétikai hatás pedig olyan élmény, amellyel az adaptáció megszervezésének sikerességét jutalmazza önmaga számára az elme. Ilyen adaptációs szervezésnek tekinthető Katja Mellmann szerint a feszültség emocionális programjának végrehajtása fiktív szituációk elképzelése során; a szándékutajdonítás műveletének, azaz az elméletóriának a működtetése regényekben Lisa Zunshine modelljében; az auditív észlelés és figyelem hatékony megszervezése a metrikai struktúrák feldolgozása során Frederick Turner és Ernst Pöppel kutatásai alapján; vagy a mintázatfelismerés során végbemenő sematizáló, redukáló műveletek, valamint az ezek hatására előálló ikonikus sémák működtetése a vizuális művészetekben, Christa Sütterlin elméletében.

Az evolúciós megközelítésnek nagyon jelentős hozadéka lehet az esztétikai kutatások számára. Egyrészt azért, mert miközben fenntartja fikció és valóság ismeretelméleti megkülönböztetését (hiszen empirikus kutatások esetében alapvető szempont, hogy a kísérleti inger valós környezeti változás eredménye vagy elképzelt szituációból következik), látványosan oldja fel a fikció paradoxonának problémáját: evolúciós kognitív megközelítésben a bejövő ingerre adott viselkedéses reakció alapszintjét tekintve lényegtelennek bizonyul az inger valós vagy fiktív jellege, hiszen az észlelést követően a végrehajtott műveletek első fázisa megegyezik (lásd Mellmann kötetbeli tanulmányát a feszültségről), a lényeges különbség az inger kiértékelésének folyamatában érhető tetten. Másként fogalmazva, nem kell a műalkotások nyújtotta élményt valamilyen homályos, titokzatos, megragadhatatlan állapotnak tekinteni, hiszen a humánélme alapjaiban ugyanúgy reagál a poétikai struktúrák mentén imaginatív módon megképzett helyzetekre, mint a valós szituációkra, az esztétikai élmény kognitív alapstruktúrája megegyezik a hétköznapi élményekével, ugyanakkor a műélvezet lényege éppen abban van, hogy ezek a tapasztalatok mégsem hétköznapi tapasztalatok, így szolgálják a kognitív folyamatok élesítését, specializálását. Turner és Pöppel tanulmánya annak az elmének a szabatos jellemzését mutatja be tizenhárom pontban, amely a művészetek adaptív funkcióját valósítja meg. Fontos továbbá, hogy az esztétikum kutatásában a bemutatott irányzat nem egyéni intuíciókra, benyomásokra, hanem megfigyelhető kognitív műveletekre és struktúrákra támaszkodik, ezáltal a magyarázó elmélet interszjektív ellenőrizhetősége és empirikus kontrollja biztosítható. Ráadásul arra a kérdésre is választ kínálnak a kötetbeli tanulmányok, hogy miként lehetséges a művészet igazságát megragadni, ugyanis a kognitív kultúratudomány kutatói nem elvont logikai igazságból, hanem potenciális igazságfogalomból indulnak ki magyarázataikban: az elme azáltal képes sikerrel konstruálni autentikus világképet, hogy a potenciális elképzelt világokban és léthelyzetekben való tájékozódását magas szintre fejleszti. Ez a felismerés a filozófiai gondolkodás huszadik századi nyelvi fordulata, közelebről Wittgenstein filozófiája, valamint a fenomenológia múlt századi eredményei felől tekintve teszik az evolúciós esztétikaelméletet megalapozottá, újabb tudományközi kapcsolatot kínálva egyben az irányzatnak.

Az evolúciós gondolat átvétele mellett azonban annak sajátos adaptálása is jellemzi a kognitív evolúciós művészetelméletet, amely egyben az irányzat kritikai-reflexív jellegét is mutatja. Peter Richerson és Robert Boyd tanulmánya ugyanis felhívja a figyelmet a darwini elmélet mechanikus alkalmazásának a csapdáira. Miközben a biológiai evolúció alapja a természetes szelekció, amelyben a hatékony struktúrák kiválasztódnak, más konstrukciók pedig legfeljebb melléktermékként vagy véletlenszerű maradványként őrződnek meg, és mindez genetikailag programozottan zajlik, addig a kulturális evolúció alapvető motorja a kultúraalkotó közösség értékrendje, erőforrásai, preferenciái, valamint az azokért folyó versengés. Ez olyan dinamikát ad a kulturális evolúciónak, amely nem tapasztalható a természetben. Külön érénye a magyar válogatásnak, hogy a kulturális evolúció specifikus jellemzőit bemutató tanulmányt első helyen szerepelteti, biztosítva mindjárt a kötet elején a kultúra mint rendszer sajátosságainak szem előtt tartását.

Feltehetően éppen ez utóbbi felismerés a kognitív evolúciós szellemtudományi megközelítés egyik legfontosabb eredménye: a kötet tanulmányai alapján olyan kultúraértelmezés fogalmazható meg, amely kultúra alatt a társas közegben élő, magát e közegben és a természeti környezetben folytonosan elhelyezni kívánó, ugyanakkor sajátos mentális kapacitásokkal és képességekkel rendelkező, valamint az ezekhez idomuló nyelvet használó ember információs rendszerét érti. Ez a kultúrafogalom összhangban van a kultúra luhmani és tomaselloi értelmezésével, amelyek a kultúra autopoetikus és kumulatív jellegére, azaz folyamatos és reflexív önjáratására hívják fel a figyelmet (I. Tolcsvai Nagy 2013: 20), valamint azzal az interakció-központú, disztribúciós szemlélettel is, amely napjaink angolszász kulturális nyelvészetében kirajzolódik (I. Sharifian 2011), és amely természetes állapotnak tekinti a kulturális jelenségek közösségen belüli heterogén megoszlását, a kulturális szintű reprezentációkat pedig aktuális interakciókból emergáló mintázatoknak tekinti. Remélhetőleg a magyar nyelvű tanulmánykötet sikerrel irányítja majd rá a figyelmet erre a kultúrafelfogásra, amely összetettségében és dinamikájában meghaladja a hazai kulturális nyelvészetben körvonalazódó, a kultúrát fogalmi metaforikus és metonimikus mintázatok rendszerének tekintő, azaz mindenképpen részleges kultúraértelmezést (I. Kövecses–Benczes 2010: 220–1), felismerhetővé téve, hogy maguk a közösségi érvényességű fogalmi mintázatok is egy közösség kulturális evolúciójának eredményeként értelmezhetők. Nyelv és kultúra kapcsolata tehát más az evolúciós szemlélet képviselői szerint: a nyelv nem a kulturális modellek egyszerű verbális leképeződése, mint a lakoffianus hagyományban, hanem olyan közeg, amely lehetővé teszi a kultúra mint információs rendszerzését, stabilizálását. Az ezt megfogalmazó Karl Eibl tanulmányában nem is pusztán nyelvről, hanem szövegfajtákról beszél, amelyek a kulturális átadás, hagyományozódás diszkurzív médiumai, egyben maguk is kulturális termékek. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy az evolúciós szemlélet olyan klasszikus nyelvtudományi diszciplínákat is megtermékenyítsen, mint a szövegten, a stilsztika, a nyelvtörténet, egyben közelebb is hozva őket egymáshoz.

Erdemes felhívni a figyelmet az evolúciós kognitív kultúraelméleti kutatások módszertani reflexióira is. Ebben a vonatkozásban különösen Katja Mellmann elméleti tanulmánya tűnik innovatívnak: felhívja a figyelmet arra a tendenciára, hogy miközben a szellemtudományok az elmúlt évtizedekben részlegesen integrálták a kognitív pszichológia egyes fogalmait, e tudományos vállalkozások az elmét továbbra is a behaviorista fekete doboznak tekintik, azaz értelmezéseik és megállapításaik csak megfigyelhető reakciókhoz kötődnek, nem pedig adekvát pszichológiai elméletekhez, ennek következtében nem az esztétikai hatás kognitív motíváltságát bizonyítják, hanem kanonizált fogalmakkal és sporadikus megfigyelésekkel próbálnak értelmezéseket alátámasztani. Rendkívül figyelemre méltó a biomuzikológus Tecumseh Fitch logikai magyarázatának módszertana is: érvelésének első lépése, amely a falszifikációs logikához hasonlít, nem a zene evolúciós hasznát kívánja igazolni, hanem azt megcáfolni, hogy a zenei művészet melléktermék vagy véletlen maradvány lenne – ezt nevezi „a nullhipotézis-cáfolatának”. Hasonló módszertannal él Tooby és Cosmides is a művészetek adaptív hasznának részletezésekor. E gondolatmenetek előnye, hogy kiindulópontként nem az alátámasztani kívánt hipotézis helyességéből, hanem az ellenkező álláspontból indulnak ki, amely mintaszerű önreflexivitásra és következetességre mutat.

A kötet kapcsán mindössze három kritikai megjegyzés fogalmazható meg. Mindenekelőtt meg kell említeni, hogy a szerzők többsége a megismerés modális teóriájából indul ki, amely szerint specializált elméleti régiók, illetve mentális struktúrák és műveletek felelősek az egyes művészeti ágak befogadásáért. Ez a reflektált, vagy esetenként implicit előfeltevés azért problematikus,

mert az evolúciós megközelítés az esztétikai élmény átélését univerzális adaptációk működtetésével magyarázza, amelyek a különböző művészeti ágakban egyaránt funkcionálnak. Azaz a kötetbeli tanulmányok általában és holisztikusan a fikcionalitást, a mintázatba szerveződést, az észlelés alapstruktúráit helyezik a vizsgálat középpontjába, amely arra enged következtetni, hogy az esztétikai hatás háttérében nem annyira modulárisan szerveződik, mint inkább holisztikus érvényű műveletek állnak. Ez persze az irányzat belső ellentmondása, amely a jövőben remélhetőleg egyre inkább előtérbe, ezzel együtt feloldásra kerül majd, ugyanakkor a kötet bevezető tanulmánya nem tér ki erre a fontos elméleti feszültségre, miközben az egyes tanulmányok sem egyformán építenek moduláris előfeltevésekre a kogníciót illetően (lásd Turner és Pöppel tanulmányát, amely a két agyfélteke folytonos interakciójából eredezteti a megértést).

Változó a tanulmányok gondolatmenete a nyelv szerepét és jelentőségét tekintve is. Míg Karl Eibl a nyelvhasználatot és annak szociokulturális sémáit elsődleges kultúrahordozóknak tekinti, addig Katja Mellmann különböző bemeneti ingereket vizsgálva azonos emocionális reakciót vélelmez pusztán abból kiindulva, hogy azonos módon nevezik meg a kísérleti alanyok benyomásukat, nem véve tekintetbe, hogy az egyes megnevezések jelentései kontextustól függően nagyon változóak lehetnek, elsősorban a poliszém szerkezetek szemantikájából kiindulva, vagyis a nyelvet transzparensnek tekinti. Ez és az előbbi észrevétel azért tekinthető lényegesnek, mert megítélésem szerint a magyar nyelvű kötet számos olyan nyelvész érdeklődésére tarthat igényt, akik sem a modularizmust, sem a nyelv eszközzel nem fogadják el, következésképpen a közölt tanulmányok eredményeinek és fogalmainak alkalmazása nem tűnik problémamentesnek, esetenként jelentős hangsúlyáthelezéseket és reflexiókat kíván majd.

Végül, a kötet szerkezetét tekintve problémát okozhat az olvasás során a tanulmányok tematikus összekapcsolása és az egyes részeredmények egymásra vonatkoztatása. Noha a bevezető tanulmány csoportosítja a közölt írásokat aszerint, hogy melyik milyen részterületét vizsgálja a művészet és a kultúra evolúciójának, szerencsés lett volna, ha a kötet szerkezete is tükrözi ezt a fajta témabeli csoportosítást, például több tanulmányt átfogó részek kialakításával, orientálva az olvasót a tekintetben, hogy az egyes tanulmányok mely jelenségek vizsgálatával foglalkoznak specifikusan, illetve milyen fogalmak köré szerveződnek. Az első négy tanulmány például általában a művészet és az esztétikum evolúciós kialakulását, adaptációs elméletét taglalja, majd a következő három fejezet egy-egy specifikus, szépirodalomhoz köthető esztétikai struktúra vagy hatás vizsgálatával foglalkozik, mint a feszültség tapasztalata a befogadóban, az epikus művek és az elmeteória összefüggései vagy a ritmikai-verstani struktúrák mentális és neurológiai alapjai. Végül az utolsó két tanulmány nem irodalmi, azaz nem nyelvi művészeti ágak esztétikai hatásmechanizmusait vizsgálja, ugyanakkor mindkét szöveg összeveti a vizsgált jelenségeket a nyelvhasználattal.

Ugyancsak a tanulmányok összekapcsolását szolgálta volna, ha a szerkesztő lábjegyzetekben vagy egyéb hivatkozási formában felhívja a figyelmet az egyes írásokban visszatérő, ily módon több alkalommal ismétlődő megállapításokra. Az evolúciós esztétika fiatal kutatási terület, és ez a terminológián is érződik: nincs egységes megnevezésük az egyes jelenségeknek, a különböző szerzők gyakran eltérő kifejezéseket használnak hasonló vagy csaknem azonos fogalmi konstrukciókra, illetve hasonló megállapításokra jutnak nagyon különböző jelenségek vizsgálata során. Jó példa erre, hogy Lisa Zunshine, John Tooby és Leda Cosmides, valamint Katja Mellmann egyaránt megfogalmazza: a művészetek evolúciós haszna abban rejlik, hogy megszervezik az elme adaptív műveleteit, információkat kínálnak azok beállításához, felkészítve ezzel az embert a valóságban bekövetkező krízishelyzetek sikeres, hatékony megoldására. Nos, erre a közös pontra a szerkesztő csak általánosan utal a bevezetőben, így az olvasónak magának kell rátalálnia a tanulmányok összehangolható pontjaira, ami nagyobb mentális erőfeszítést vár el, ugyanakkor kétségtelenül reflektáltabb olvasatot is eredményez.

Míndezek alapján a Horváth Márta szerkesztette kötetet bátran ajánlom mindazoknak, akik – akár befogadóként, akár kutatóként – megtapasztalták már a műalkotások komplexitásából eredő interpretációs feszültséget. A tanulmányok ugyan nem csökkentik ezt a feszültséget, de rámutatnak annak kognitív hatékonyságára, ezáltal megállapításaik nemcsak a művészet tudományos megismerését segítik, hanem a hétköznapi műélvezet tudatosságát is növelik. Megítélésem szerint továbbá minden kutató, doktorandusz és felsőoktatási hallgató haszonnal forgathatja a könyvet, aki valamely művészeti ág esztétikai-poétikai jellemzőinek funkcionálását vizsgálja, hiszen a közölt tanulmá-

nyok alapfogalmaknak és alapjelenségeknek, sőt magának a funkcionálásnak az interdiszciplináris újraértelmezését kezdeményezik, amely tehát nem csupán új válaszok kidolgozását, de új kérdések megfogalmazását is lehetővé teszi. Nem utolsósorban bízom abban, hogy a kötet az oktatásban is hasznosítható lesz azért, hogy az esztétikai tapasztalat evolúciós hatékonyságára rámutatva a művészetek, mindenekelőtt az irodalom oktatását kimozdítja majd jelenlegi ismeret-központúságából, biztosítva a művészet valódi adaptív hasznosítását.

SZAKIRODALOM

- Bereczkei Tamás – Paál Tünde (szerk.) 2010. *A lélek eredete. Bevezetés az evolúciós pszichológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sharifian, Farzad 2011. *Cultural conceptualisations and language*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Sperber, Dan 2001. *A kultúra magyarázata. Naturalista megközelítés*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolesvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 1999. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

Simon Gábor